RNI No. MAHMUL/2013/54090

ISSN-2349-3984
Sixth Year Issue - XXII

MANAVLOK RESEARCH BULLETIN

(A Quarterly Journal)
July to September 2018
Peer Reviewed and Refereed Journal

MULTIDISCIPLINARY

MANAVLOK'S COLLEGE OF SOCIAL WORK

Post Box No. 23
Ring Road, Ambajogai, Dist.Beed, (MS) Pin-431 517
E-mail:- manavlok1999@gmail.com
Websit :- www.manavlokcollegeofsocialwork.co.in

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

Issue – XXII

Manavlok Research Bulletin

July – September 2018

CONTENTS

Sr. No	Name of the Article	Page No.
1.	Women Empowerment through Vocational training: Role of Catholic Missionaries With reference to Ahmednagar District *Mr. Suresh Mugutmal*	2
2.	Participation of S.C women in local Politics: Barriers and challenges *Dr. Rama Achuat Pande*	7
3.	A Comparative Study of Maharashtra State Board and CBSE Syllabii of Class X. *Ms ZinatJabbarAtar* *Dr.VitthalraoPrabhakar More*	10
4.	भारतातील शिक्षण व सद्यस्थिती : एक अभ्यास *डॉ. प्रकाश जाधव*	15
5.	तथागत बुद्धाचे मानवतावादी मूल्यशिक्षण सामाजिक विकासासाठी उपयुक्त. *कितीराज चंद्रभानजी लोणारे* *प्रा. डॉ. संघमित्रा गोणारकर*	23
6.	बालभवन विज्ञान केंद्राचे शालेय विद्यार्थ्यांच्या वैज्ञानिक दृष्टीकोन विकसनातील योगदान *अमोल लक्ष्मीकांत देशपांडे* *डॉ. ईनामदार व्ही. जी.*	31
7.	ज्ञानरचनावाद : आकलनपूर्वक वाचन विकसीत करण्याचा राजमार्ग *श्री.मुळे रामकिशन ग्यानबा* *डॉ.मोरे व्हि.पी.*	35

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta Mukhed Dist.Nanded

बालभवन विज्ञान केंद्राचे शालेय विद्यार्थ्यांच्या वैज्ञानिक दृष्टीकोन विकसनातील योगदान

मार्गदर्शक
डॉ. ईनामदार व्ही. जी.
प्राचार्य
रेणुका अध्यापक महाविद्यालय,
रेणापूर जि. लातूर

संशोधक विद्यार्थी
अमोल लक्ष्मीकांत देशपांडे
शिक्षणशास्त्र संकुल,
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा
विद्यापीठ,
नांदेड मो.नं. 9423223075
amoldeshpande350@gmail.com

सारांश (Abstract)

मानव विकासाच्या विविध योजनापैकी शिक्षण विषयक योजनें अंतर्गत जी बाल भवन विज्ञान केंद्र चालविली जातात तिथे विद्यार्थ्यांनी भेटी देवुन त्यांची विज्ञान विषयक अभिवृतीवर सकारात्मक परिणाम झालेला दिसून येतो. या वैज्ञानिक अभिवृतीवर झालेल्या सकारात्मक परिणामामुळे विज्ञान विषय विद्यार्थ्यांना सोपा व आवडीचा वाटू लागतो. त्यामुळे या बालभवनांच्या भेटीचा उपयोग निश्चीतच विद्यार्थी लाभाचा आहे.

प्रस्तावना :-

मानव विकास निर्देशांकात भारत जगात कोठे आहे व महाराष्ट्राचे स्थान भारतात कितवे आहे हे तपासून त्यानुसार हा निर्देशांत वाढविण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकार विविध योजना राबवित असते. त्यापैकीच एक म्हणजे ही मानव विकास योजना होय. महाराष्ट्रातील विविध जिल्ह्यातील एकूण 125 तालुके यासाठी पात्र ठरले आहेत. या सर्व तालुक्यामध्ये शिक्षण, आरोग्य व बालकल्याण तसेच काही उत्पन्नवाढीच्या योजनांचाही समावेश आहे.

यात शिक्षणाशी संबंधीत 06 योजना, आरोग्य व बालकल्याणाशी संबंधीत 3 योजना व उत्पन्नवाढीच्या 4 योजनांचा समवेश केलेला आहे. यातील शिक्षणाशी संबंधीत बालभवन-विज्ञान केंद्र ही एक योजना आहे.

शिक्षण विषयक योजना :-

मानव विकास कार्यक्रम अंतर्गत शिक्षण विषयक एकूण 6 योजना चालू असून त्यापुढील प्रमाणे आहेत.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta Mukhed Dist.

1) इ.10 वी व 12 वी मध्ये अनुत्तीर्ण झालेल्या विद्यार्थ्यांकरिता विशेष शिकवणी वर्ग सुरु करणे: – या योजने मध्ये ग्रामीण भागात विद्यार्थ्यांना अभ्यासिका, शिकवणीची सोय उपलब्ध होत नसल्यामुळे काही ठरावीक अंतरावर, मध्यवर्ती ठिकाणी शाळांमध्ये हे विशेष शिकवणी वर्ग शाळेपुर्वी व शाळेनंतर आयोजित केले जातात. बोर्डाच्या पुढील परिक्षेपर्यंत हे विशेष शिकवणी वर्ग घेतले जातात. याचे निष्कर्षही सकारात्मक दिसून येत आहेत.

2) मोठया गावातील माध्यमिक शाळा अभ्यासिका सुरु करण्यासाठी सोलार लाईट व फर्निचर/ पुस्तके पुरविणे:- तालुक्यातील ज्या अनुदानित शाळा आहेत तिथे रात्र अभ्यासिका सुरु करण्यासाठी त्या शाळांना सोलार लाईट, कपाट व स्पर्धा परिक्षा पुस्तके तसेच पाठयक्रमाची पुस्तके विद्यार्थ्यांसाठी उपलब्ध करुन देण्यात आली आहेत. ई. 5 वी ते 12 वी च्या सर्व विद्यार्थ्यांना घरी ग्रामीण भागात भारनियमामुळे अभ्यास करता येत नव्हता. आता या योजनेमुळे ते सर्व विद्यार्थी रात्री शाळेत येवून अभ्यास करतात. शाळेत शिक्षक अभ्यासिकेत निरिक्षकाचे कार्य पार पाडतात या योजनेचा फायदा ग्रामीण विद्यार्थ्यांना मोठया प्रमाणात होत आहे

3) ग्रामीण भागातील सर्वच मुलींना इ. 12 वी पर्यंत शिक्षण घेणे शक्य व्हावे याकरिता गाव ते शाळा दरम्यान वाहतुकीची सुविधा उपलब्ध करुन देणे :- मुलींना गाव ते शाळा बस प्रवास यापुर्वी इ. 5 वी ते 10 वी च्या विद्यार्थ्यांनीसाठी अहिल्याबाई होळकर योजना चालू होती. अजुनही ती योजना चालू आहे. परंतु मानव विकास योजने अंतर्गत निळया रंगाच्या बस आल्यापासून ई. 8 वी ते 12 वीच्या मुलींना या मानव विकास अंतर्गत पास मोफत दिल्या जातात. त्यामुळे ग्रामीण भागातील मुलींना दर्जेदार शिक्षण मिळत आहे.

4) माध्यमिक/ उच्च माध्यमिक शासकीय /अनुदानित शाळांमध्ये प्रयोग शाळेकरिता साहित्य पुरविणे – विज्ञान विषय प्रात्यक्षिकाद्वारे विद्यार्थ्यांना जास्तीत जास्त समजण्यासाठी अनुदानित व शासकीय माध्यमिक /उच्च माध्यमिक शाळांना प्रयोगशाळेचे सर्व साहित्य मानव विकास विभागातर्फे पुरविण्यात आलेले आहे. या प्रयोग शाळेचा शिक्षक व विद्यार्थी पुरेपुर उपयोग करून घेत आहेत. प्रत्येक वर्षी साहित्य दुरुस्तीसाठी निधी व नविन साहित्यासाठी निधी उपलब्ध करुन दिला जातो. ही योजना सुध्दा विद्यार्थ्यांमध्ये लोकप्रिय आहे.

5) तालुक्याच्या ठिकाणी बालभवन विज्ञान केंद्र स्थापन करणे :- ई. 5 वी ते 8 वीच्या विद्यार्थ्यांना विज्ञान विषयाचे प्रयोग, अविष्कार , वैज्ञानिक सत्य कळण्यासाठी व वैज्ञानिक दृष्टी विकसीत होण्यासाठी तालुक्याच्या एका अनुदानित / शासकीय

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

माध्यमिक शाळेत सदरील बाल भवन विज्ञान केंद्र स्थापन करण्यात आले असून येथे विविध प्रकारचे 82 प्रयोग वेगवेगळया खोल्यामध्ये मांडले असून विद्यार्थी या बालभवनास भेट देवून खुप आनंदीत होतात. विद्यार्थ्यांची शाळा ते बालभवन येण्या-जाण्यासाठी विद्यार्थ्यांना पुर्वी 10 रु व आता 25 रु प्रोत्साहन भत्ता देण्यात येतो. तसेच बालभवनास आवर्ती खर्च यापुर्वी वार्षिक रु 10,000/- देण्यात येत होता तो आता वार्षिक रु 25,000/- करण्यात आलेला आहे.

बालभवन भेटीचे नियोजन गटशिक्षणाधिकारी कार्यालया तर्फे करण्यात येते. केंद्र प्रमुखा मार्फत प्रत्येक शाळे पर्यंत बालभवन भेटीचा दिनांक कळविण्यात येतो. त्या प्रस्तावित दिनांकास संबंधीत शाळेचे विद्यार्थी आपल्या शिक्षकासोबत बालभवनास दिवसभर भेट देतात. प्रयोग समजून घेतात ही योजना विद्यार्थ्यांना खुप लाभकारी दिसून येत आहे.

6) कस्तुरबा गांधी बालीका योजनेची व्याप्ती ई. 10 वी पर्यंत वाढविणे :- ही योजना राज्यात 36 तालुक्यात राबविली जाते. केंद्र सरकारची ही योजना पुर्वी 8 वी पर्यंतच्या विद्यार्थीनीसाठी होती. आता ती 10 वी पर्यंत लागु झाली आहे. SC, ST, OBC अल्पसंख्याक मुलींना राहण्यासाठी वसतीगृह व मोफत शाळा या योजनेत समावेश आहे. येथे शिक्षक महिलाच घेण्यात येतात. व मानधनावर कार्यरत असतात. गरीब ग्रामीण मुलींचे माध्यमिक शिक्षण या योजनेमुळे पुर्ण होत आहे.

संशोधनाचे महत्व :-

1) विविध बालभवनातील भेट देणाऱ्या विद्यार्थ्यांची विज्ञान विषयाची आवड तपासली जाणार असून त्यामुळे हे संशोधक महत्वाचे आहे.

2) बालभवनाची विद्यार्थ्यांसाठीची उपयोगीता तपासली जाणार असल्यामुळे हे संशोधन महत्वाचे आहे.

शोध अभ्यासाची गरज :-

बाल भवन विज्ञान केंद्राचा उपयोग विज्ञान विषयाची आवड, गोडी वाढविण्यासाठी होतो का ते अभ्यासणे. विज्ञान विषयाची भिती प्रत्यक्ष प्रयोगाद्वारे सदरीकरणामुळे दुर होण्याच्या दृष्टीने व प्रात्यक्षीकाद्वारे विद्यार्थ्यांना मिळणारी शैक्षणिक अनुभुतीचा परिणाम अभ्यासण्यासाठी संशोधन आवश्यक आहे. अमुर्त संकल्पना स्पष्ट होण्यासाठी व शिक्षकांचे शैक्षणिक साधन म्हणून बालभवनाचे महत्व अभ्यासण्यासाठी संशोधन महत्वाचे आहे.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

 ISSN -2349-398

उद्दिष्टे :-

1) परभणी जिल्ह्यातील बालभवन विज्ञान केंद्राचा अभ्यास करणे.

2) उच्च प्राथमिक/माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांची वैज्ञानिक/विज्ञान विषयक अभीवृती अभ्यासने.

3) बालभवन विज्ञान केंद्राचा विद्यार्थ्यांचा विज्ञान विषयक अभीवृतीवर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

4) बालभवन विज्ञान केंद्राचा विद्यार्थ्यांच्या विज्ञान विषयक अभीवृतीवर होणाऱ्या परिणामाचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

गृहितके :-

1) बालभवन विज्ञान केंद्राचा भेटीचा लाभ सर्व शालेय विद्यार्थी घेतात.

2) बालभवन भेटीमुळे शालेय विद्यार्थ्यांत विज्ञान विषयक आवड कुतुहल निर्माण होते.

संशोधन पध्दती :- प्रायोगिक व सर्वेक्षण पध्दती.

जनसंख्या :- परभणी जिल्ह्यातील व बालभवनांना भेटी देणारे विद्यार्थी हे या संशोधनाची जनसंख्या होत.

न्यादर्श :- परभणी जिल्ह्यातील व बालभवनांना भेट देणारे 5 वी ते 8 वी वर्गातील 10 टक्के विद्यार्थी हे या संशोधनाचे न्यादर्श होय. लॉटरी पध्दतीने नमुना निवड केली.

निष्कर्ष :- सर्व बालभवन केंद्र विज्ञान विषयाची आवड निर्माण करण्यासाठी महत्वाचे कार्य पार पाडत आहेत. उच्च प्राथमिक व माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या वैज्ञानिक/विज्ञान विषयक अभीवृती वाढण्यास मदत होत असते. तसेच सर्व विद्यार्थी विज्ञान विषय उत्सुकतेने शिकण्यास मदत होत आहे. शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण विद्यार्थ्यांना या बाल भवनाचा खुप छान फायदा घेतलांना दिसून येत आहे

संदर्भ साहित्य :-

1) मानव विकास रिपोर्ट 2016.

2) मुळे रा.श.वि.तू. (1987) शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्वे, नागपुर साहित्य प्रसार केंद्र.

3) HDI 2015.

4) UNDP Report

5) Wikipedia.org

6) www.dnyanganga.ac.in.

7) www.dnyangangotri.ac.in.

8) www.maharashtra.gov.in.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad ... Dist Nanded

IAP Issue - XI, Vol.-I
IWR
IMPACT FACTOR 5.47
ISSN 2349-1027
Aug 2018 To Jan 2019

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Synthesis, Characterization and antimicrobial studies of Transition Metal Complexes of 4-(8-quinolinol-5yl-methylamino) Azobenzene **Rameshwar More, Gajanan Kadam**	1
2	An Industrial Relation and its Impact on Sugar Industry in Maharashtra **Dr. Amar Annarao Gadade, Dr. Rajendra D. Ganapure**	5
3	Aravind Adiga's The White Tiger: The Greater Process of Self-examination **A. G. Hangargekar**	9
4	A Nuclear Random Integral Equation with Application to Stochastic Chemical Kinetics **P. V. Kulkarni**	15
5	डेराडंगर यायावर जाति के जीवन का वास्तविक सामाजिक दस्तावेज **डॉ. रमाकांत मोहनराव विडवे**	35
6	शेळ्या-मेंढ्या आजारात उपयोगी पडणारे देशी औषधे व त्यांचे उपयोग एक चिकीत्सक अध्ययन **डॉ.हेमलता ग.ढगे**	39
7	लातूर जिल्हयातील घरकाम करणाऱ्या मोलकरणींच्या सामाजिक स्थितीचे अध्ययन **विठ्ठल जगन्नाथ राठोड**	43
8	असंघटीत क्षेत्रातील कामगार आणि सुरक्षितता **योगेश मधुकर चव्हाण**	51
9	बचत गटांच्या माध्यमातून दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे सक्षमीकरण **प्रा. प्रशांतकुमार वनंजे**	58

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

Indo Western Researchers (IWR)

IAP

IMPACT FACTOR 3.47

ISSN 2349-[illegible]

Indo Western Researchers (IWR)
Issue : XI, Vol. I
Aug. 2018 To Jan. 2019
www.irasg.com

डेराडंगर यायावर जाति के जीवन का वास्तविक सामाजिक दस्तावेज

डॉ. रमाकांत मोहनराव बिडवे
हिन्दी विभाग,
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय,
मुक्रमाबाद, जि. नांदेड

घुमंतु साहित्य के रचनाकार दादासाहब मोरे का स्वकथन मराठी में 'गबाल' नाम से प्रसिद्ध है। यह सन १९८३ में श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे से प्रकाशित हुआ है। इसका हिंदी अनुवाद डॉ. अर्जुन चव्हाण ने 'डेराडंगर' नाम से किया है, जो सन २००१ में राधाकृष्ण प्रकाशन, दिल्ली से प्रकाशित हुआ है। यह स्वकथन 'डुग्गी जोशी' इस घुमंतु जनजाति का है। इसमें लेखक के जीवन-संघर्ष के साथ 'डुग्गी जोशी' समाज जीवन की विदारक सच्चाई उद्घाटित हुई है।

इस स्वकथन के संदर्भ में लेखक लिखते हैं कि "समाज में स्थित ऐसी इकाई का जिसका खुद का अपना अस्तित्व नहीं उस 'कुडमुडे जोशी' (डुग्गी जोशी) जाति का जीवन इसमें विस्तृत रूप से चित्रित किया है। यायावर जाति के दुख-दर्द, व्यथा-वेदना, रूढि-परंपरा, रीतिरिवाज, अंधश्रद्धा, अशिक्षा और स्त्रियों के पशुतुल्य जीवन का वास्तविक दस्तावेज मैंने आपके सम्मुख प्रस्तुत किया है।"

इस स्वकथन में उदरनिर्वाह हेतु भीख माँगनेवाली 'डुग्गी जोशी' जनजाति की जीवनपद्धति का चित्रण हुआ है। इस जनजाति के लोग झूठा भविष्य बताकर अच्छे वचन सुनाते हैं और भीख माँगकर अपना चरितार्थ चलाते हैं। अपनी गृहस्थी को पीठे घोडों पर एवं अपने सिर पर लादकर ये लोग गाँव-गाँव भटकते हैं। सर्दी, धूप और बारिश को झेलकर जिधर रस्ता मिला उधर भटकते हैं। इनके जनजीवन से आदिमानवीय कबीला संस्कृति की याद होती है, जो भारतीय जनजातियों के पीछड़ेपन की वास्तविक परिस्थिति से अवगत कराती है। ये लोग किसी भी गाँव में ज्यादा दिन टिक नहीं पाते क्योंकि रोज-रोज लोग भीख नहीं देते गालियाँ एवं दुत्कार देते हैं। लेखक स्वकथन में लिखते है कि "और नहीं तो इन भिखमंगों का क्या? किसी-न-किसी जगह पर तो रहना ही था। जहाँ रहे वहीं अपना गाँव समझनेवाली यायावर जाति यह।" गाँव के बाहर खुले मैदान में तिरपाल खड़ा करके ये लोग रहते हैं। दो लाठियों पर बोरे डालकर बनाया गया तिरपाल ही इनका घर होता है। तीरपाल के सामने तीन पत्थरों का चूल्हा बनाकर उसपर चाद,

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq. Mukhed Dist. Nanded

खाना बनाते है। चूल्हे के लिए जलावन के रूप में लकड़ियाँ उपलियाँ ढूँढकर लाई जाती है। एकाध फूटी पतीली चूल्हे पर रख कर उसमें पानी, गुड़ और चाय-पत्ती मिली तो ठीक नहीं तो अमरूद के पत्ते डालते है और चाय बनती है। बड़े गर्व से एक-दूसरे को चाय पिलाने के लिए बुलाते है। अभावग्रस्त परिस्थिति में भी इन लोगों में आत्मीयता एवं मानवीयता दिखाई देती है। तिरपाल के सामने एक बड़ा पत्थर रखते हैं और उसपर बैठकर नहाते हैं। औरते भी वहीं नहाती है। इन्हें शर्म नहीं आती है। इनके नंगे-धड़ंगे, नकनहे बच्चे खेलते, झगड़ते और रोते रहते हैं।

सुर्योदय के पहले भोर में पिंगला पंछी बोलता है और उसकी भाषा इस जनजाति को समझती है, ऐसी धारणा लोगों में होती है। इसके सहारे इस जनजाति के पुरूष सुबह गाँव में भीख माँगते हैं और पुरूषों के आने पर छोटे-बड़े बच्चे हाथ में थालियाँ, पतीली आदि लेकर रोटी के टुकड़े माँगने के लिए दर-दर भटकते हैं। इन्हें कभी गालियाँ, कभी दुत्कार तो कभी मार खानी पड़ती है। फिर भी भूख मिटाने के लिए इन्हें रोज द्वार-द्वार दया-याचना करनी पड़ती है। लेखक अपने अनुभव स्वकथन में लिखते हैं कि "हर घर में रोटी न सही गालियाँ का प्रसाद तो मिला था। मैंने वैसे ही गालियाँ खाते-खाते टुकड़े माँगे।" रोटी के टुकड़ों के लिए गालियाँ खाते हुए भी इन्हे भीख माँगनी पड़ती है। किसी के घर के सामने खड़े होकर कहते हैं 'जय आती-है......लक्ष्मी मिलती है.....द्रव्य बढ़ता है....यश मिलता है....एक रोटी का टुकड़ा दो माँईऽऽऽ'। देर बाद औरत घर से बाहर आकर गालियाँ बकते हुए रोटी का चौथाई टुकड़ा थाली में फेंकती है। कुत्ते के समान अपने जीवन को देखकर लेखक के आँखों में आँसू आ जाते हैं। किन्तु इसके बगैर कोई चारा नहीं था। उपजीविका के दूसरे किसी भी प्रकार के साधन न होने के कारण इन्हें भीख माँगनी पड़ती है। इस जनजाति के लोग 'पिंगला' पंछी की भाषा नहीं समझते और ना ही इन्होंने कभी उस पंछी को देखा है। सिर्फ जीने के एक साधन के रूप में उस पंछी के नाम पर यह जनजाति जीती है। फिर समाज के किसी घर में शादी-ब्याह हो तो ये लोग बिना बुलाए भोजन करने जाते है। खाना परोसने के लिए याचना करते है, "साब....हम जोशी लोग है.....भीख माँगकर खाते आउर.....भटकते है....आपके घर में शादी है करके मालूम हुआ.....बड़ी आसा से आए है....थोड़ा-थोड़ा परोसना जी....." इसपर घर का मालिक कभी गालियाँ देता है तो कभी थोड़ी-थोड़ी खीर का पानी परोसकर भगाता है। अधभूखे जूठे मुँह लेकर इन्हें तिरपाल की ओर लौटना पड़ता है।

'बेराडगर' स्वकथन में 'डुग्गी जोशी' जनजाति का दयनीय जनजीवन चित्रित हुआ है। इस जनजाति के घर संसार में टूटे-फूटे बर्तन, फटी, गुदड़ियाँ, फटे पुराने मैले वस्त्र, बोरे का तिरपाल भीख में मिला मिलावटी अनाज के सिवा कुछ नहीं पाया जाता। उदरनिर्वाह हेतु भीख माँगने वाले ये लोग कभी मछलियाँ पकड़ते है, तो कभी गोह, खरगोश की शिकार करके खाते हैं। इसलिए इनके पास कुत्ते होते हैं। कुत्ते तिरपाल की रखवाली और शिकार करते है।

भीख माँगने के लिए दूसरे दिन किस गाँव जाना? इस प्रश्न की चिंता इन्हें सताती है। लेखक स्वकथन में लिखते हैं कि "सब लोक अपने दुःख-दर्द को भूलकर इन प्रश्नों के बवंडर में अटकते और सो जाते कि भोर होने पर भीख माँगने के लिए किस गाँव जाएँ? रस्ता अच्छा होगा कि नहीं? कल मुझे रोटी के टुकड़े कहाँ मिलेंगे?" इनकी रात अनेक दुःखों को लेकर निकल जाती है और दिन नये संकटों को लेकर उदित होता है। धार्मिक एवं अंधश्रद्धाग्रस्त लोगों को झूठा भविष्य बताकर गुजारा करने वाले ये लोग स्वयं धार्मिक एवं अंधश्रद्धाग्रस्त

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

है। वृद्ध-वयस्क, बीमार पांडूरंग वायफळकर लगातार कड़ी धूप में घोड़े पर यात्रा करने के कारण अस्वस्थ हो जाते हैं। लेकिन गंगु मौसी के अभुआने आता है और उसे झोंटिंग (भूत) ने पकड़ने की बात करती है। परिवार के सभी लोग झोटिंग का उतारा देना कबूल करते हैं। भीख माँगकर उदरनिर्वाह करनेवाले ये लोग हरसाल आषाढ महीने में मरगम्मा देवी को बकरे की बलि देते हैं ऐसा न करने से देवी की अवकृपा होगी ऐसी इनकी अंधश्रद्धा है। घुमंतू जीवन की असुरक्षा के कारण ये लोग अंधश्रद्धाग्रस्त बने हुए हैं।

बारिश के दिनों में पहाड़ी राह चलते, इन घुमंतू के परिवारों की दुर्दशा होती है। तिरपाल, गृहस्थी की चीजे, बच्चे, स्त्रियाँ और वृद्ध-वयस्कों की दयनीय स्थिति हो जाती है। इनकी पीड़ा की कोई सीमा नहीं रहती। 'डुग्गी जोशी' जनजाति के लोग भीख में मिले मिलावटी अनाज तथा मुर्गियों को बाजार के दिन बेचकर नमक, मिर्च, तेल आदि गृहस्थी की चीजे खरीदकर अपना उदरनिर्वाह चलाते हैं।

बावची, नराल और गोंधलेवाडी गाँव में हरसाल आषाढ के महिने में मरगम्मा, देवी का मेला लगता है। इस मेले में 'डुग्गी जोशी' तथा 'गोंधली' जनजाति के लोग इकट्ठे होते हैं। एक-दूसरे से मिलते हैं, सुख-दुःख बाँटते हैं। भेड़-बकरे की बलि देकर देवी माँ को नैवेद्य चढ़ाते हैं। पाँचवे दिन 'तिरपाल मेले' के बाद मेला समाप्त होता है। इसी मेले में इनकी 'जातपंचायत' होती-है। जनजाति के बनाये नियमों को तोड़ने पर अपराधी को दंड मिलता है।

इस स्वकथन में लेखक ने शिक्षा प्राप्ति के लिए जो संघर्ष किया है, उसकी संघर्षगाथा है। लेखक पहली बार स्कूल जाते हैं तो मास्टर कहते हैं कि "तू भिखारी का बेटा.....तेरा नाम कैसे दाखिल करें स्कूल में....जा.....तेरे बाप को बोल....तुझे स्कूल में प्रवेश नहीं दिया जा सकता। जा.....भाग.....।" यह सूनकर लेखक रोने लगते हैं। मास्टरजी स्कूल के बाहर आँगन में बिठाते हैं और कहते हैं तुझे जो सुनना है सुन और स्कूल छुटने के बाद जा।' यही से लेखक की स्कूली शिक्षा शुरू होती है। पहली से तिसरी कक्षा की पढ़ाई माता-पिता के साथ गाँव-गाँव भटकते हुए हुई। वे दिनभर भीख माँगते और रात को पढ़ाई करते हैं। परीक्षा के दिनों स्कूल जाते हैं। आगे की पढ़ाई के लिए अपने गाँव बावची में दादी के साथ रहते हैं। माता-पिता दिवाली और धूपकाल की छुट्टी में मिलने आते हैं। परीक्षा समाप्ती के बाद लेखक अपने माता-पिता के साथ भीख माँगकर उदरनिर्वाह करते हैं। हाईस्कूल की शिक्षा लेते समय कभी खाना मिलता है तो कभी भूखा सोना पड़ता है। लेखक जत तहसील में हाईस्कूल की पढ़ाई कर रहे थे। नानी गोंधलेवाडी से खाना भेजती थी। खाना एस. टी. (बस) से आता था। एक बार नानी खाने के डिब्बे में चिट्ठी भेजती हैं कि 'मुझसे खाना भेजना संभव नहीं, मेरे पास अनाज या पैसे कुछ भी नहीं हैं। चिट्ठी पढ़कर लेखक के आँखों से आँसू निकलते हैं। माता-पिता पेट पालने के लिए गाँव-गाँव भटक रहे थे। अब वे कहाँ होंगे? लेखक ने सूना था वे अथनी गाँव से इचलकरंजी जा रहे हैं। इसी समय लेखक खुजली से परेशान थे। दवाई के लिए पैसे नहीं थे। वे पैदल चलकर माता-पिता को ढूँढने का निर्णय लेते हैं। जत से अथनी पैंतीस मील और अथनी से इचलकरंजी अठारह मील थी। भूख और खुजली से परेशान लेखक लगातार चलते रहते हैं। रात होने पर कभी मंदिर में तो कभी एस.टी. स्टैंड अर्थात बस स्थानक में सोते और दिन भर भटकते रहते। पंद्रह दिन लगातार भटकने के बाद परिवार की भेट होती है, सभी रोते हैं। 'डेराडंगर' स्वकथन के प्रसंग के घुमंतू जीवन की अनिश्चितता बिखराव एवं लेखक परिवार की त्रासदी का चित्रण हुआ है। इतना दुःख एवं पीड़ा झेलकर लेखक

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

फिर से पढ़ाई के लिए जा जाते है। अपना खर्चा चलाने के लिए लेखक मिट्टी ढोना, रस्ते बनाना, ग्रामपंचायत के परनाले साफ करना, पाईप उठाना आदि कष्टदायक काम करते हैं। कॉलेज पढ़ते समय लेखक, नाट्यमंडली में काम करके अपना खर्चा चलाते हैं। इस प्रकार लेखक शिक्षा प्राप्ति के लिए आर्थिक, सामाजिक, पारिवारिक आदि स्तरों पर संघर्ष करते हैं। स्कूल में मास्टर एवं हेडमास्टर सहायता करते हैं, इस सहायता के बलबूते वे बी.कॉम. तक शिक्षा ले पाते हैं। कहा जा सकता है कि 'डेराडंगर' में 'डुग्गी जोशी' इस घुमंतू जनजाति के लड़के की संघर्ष-गाथा है जो आर्थिक, सामाजिक, पारिवारिक आदि प्रतिकूल परिस्थिति का सामना करते-करते उच्च शिक्षित बन जाता है। प्रेम कपाडिया 'अपेक्षा' दलित आत्मवृत्त विशेषांक में लिखते हैं कि "आत्मकथाकार ने 'डेराडंगर' में अपनी पीड़ा का जो मार्मिक चित्रण किया है वह मानस-पटल पर अपनी छाप गहरी छोड़ता है।"

इस स्वकथन में नायक की व्यथा, वेदना और संघर्ष के साथ 'डुग्गी जोशी' जनजाति की दरिद्रता, उपेक्षा, भटकन की विवशता, लाचारी, दुःख-पीड़ा तथा नाटकीय जीवन चित्रित हुआ है। इसमें निर्मलता कम और सामाजिक विषमता, सडॉप परंपरा अधिक व्यक्त हुई है। इसलिए यह स्वकथन व्यष्टि के माध्यम से समष्टि की अभिव्यक्ति है। इस स्वकथन के अनुवादक डॉ. अर्जुन चव्हाण 'अनुवादकीय' में लिखते हैं कि "वस्तुतः 'डेराडंगर' वह आत्मकथा है जो एक व्यक्ति का उसके जरिए एक पूरे समाज का, उसकी जीवन प्रणाली का, उसकी संस्कृति का, उसकी प्रश्न-पीड़ित जिंदगी का, व्यथा और वेदना का, हारने, गिरने तथा उभरने का और मर नहीं सकते इसलिए जीनेवाली की दिशाहीन जिंदगी का अर्थबोध कराती है जो भारतीय समाज का ही एक अंग है लेकिन उसके अन्याय और दमन से आक्रांत तथा यायावर जीवन जीने के लिए अभिशप्त।"

संक्षेप में 'डेराडंगर' स्वकथन में लेखक दादासाहब मोरे का शिक्षा-संघर्ष और 'डुग्गी जोशी' जनजाति का जीवन-संघर्ष चित्रित हुआ है। इसमें घुमंतू की अशिक्षा, अज्ञान, रूढ़ि-परंपरा, अंधश्रद्धा, अभावग्रस्त जीवन, बाल समस्या, वृद्ध-वयस्कों की समस्या, स्त्रियों का पशुतुल्य जीवन आदि समस्याओं का विवेचन हुआ है। इसमें देवी-देवता, मेले उत्सव आदि लोकजीवन का वास्तविक चित्रण हुआ है। इसलिए यह एक सामाजिक दस्तावेज बन गया है। इसमें तटस्थता, वस्तुनिष्ठता एवं यथार्थता है। विश्वसनीयता इसकी महत्वपूर्ण विशेषता है। इसके घटना-प्रसंग एवं संवाद वास्तविक है। इसमें जितनी वेदना, करूणा और निराशा की भावना है उतनी ही जीवन के प्रति आशा-आकांक्षा और अदम्य अभिलाषा भी है। इस स्वकथन के माध्यम से सामाजिक, शैक्षिक, आर्थिक, राजकीय आदि स्तरों पर समता की अपेक्षा व्यक्त होती है।

संदर्भ संकेत :-

१. मोरे दादासाहब, डेराडंगर, अनुवाद डॉ. अर्जुन चव्हाण, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, सं. २००१ पृ. लेखकीय

२. अपेक्षा, दलित आत्मवृत्त विशेषांक, जुलाई-सितंबर, २००३, पृ. १५२

३. मोरे दादासाहब, डेराडंगर, अनुवाद डॉ. अर्जुन चव्हाण, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, सं.२००१ पृ. अनुवादकीय

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

CCI...-2018 ISBN : 978-93-83672-72-1

National Conference
On

Climate Change and It's Impact on Agriculture Development in India

(28th & 29th Sept. 2018)

VOLUM - I

Sponsored By
Indian Council of Social Science Research

Originized By
Department of Geography
Ujwal Gramin Mahavdyalaya, Ghonsi, Tq- Jalkot , Dist.Latur

Kale J.P. 2018-19

Editors

Prin. Dr. Sadanand H. Gone
Dr. Devidas S. Kendre
Dr. Prakash K. Morkhande
Dr. Padmakar B. Gone

Shaurya Publication, Latur

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

DECLARATION BY THE PUBLISHER

ISBN- 978-93-83672-72-1

PUBLISHED AT
Kr. Vasantrao Narayanrao Naik Shikshan Prasarak Sansthas

PUBLISHER
Shaurya Publication,
Kapil Nagar, Khadgaon Road, Latur, Dist. Latur
Vistit- www.rjournals.co.in Email: hitechresearch11@gmail.com

EDITOR
Prin. Dr. Sadanand H. Gone
Dr. Devidas S. Kendre
Dr. Prakash K. Morkhande
Dr. Padmakar B. Gone

COVER DESIGNING
Arun Godam

PRINTING
R.R. Graphics , MIDC, Latur

Views, idea and materials published in this ISBN Book are intellectual properties of author (s). Author(s) is/ are solely responsible for their publication and not the Editors, Principal or publisher.

© All right are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored, retrieved or transmitted in any form, by any means, without the written permission from the Principal, Dr. Sadanand H. Gone Ujwal Gramin Mahavdyalaya, Ghonsi, Tq- Jalkot , Dist- Latur

28th September 2018 Prin. Dr. Sadanand H. Gone

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

EDITORS

Prin. Dr. Sadanand H. Gone

Dr. Devidas S. Kendre

Dr. Prakash K. Morkhande

Dr. Padmakar B. Gone

EDITORAL BOARD

Shri. S.S. Dawale

Dr. S.S. Uppe

Shri. D.M. More

Shri. S.B. Tondarkar

Shri. D.R. Munde

12. Global Warming and Climate Change : It's Effect On Agriculture 98
Dr.D. S. Kendre, Dr.Ashok U. Nagargoje
13. Impact of climate Change on water Resources 104
Dr.LaggadPradip, Dr.BhalekarAnsiram
14. Impact of Climate Change on Indian Agriculture and Mitigating Priorities 109
Dr.Mukesh J. Kulkarni
15. Rainfall Variability In Osmanabad District A Geographical Survey 117
Dr.Tatipamul R.V
16. Remote Sensing And Gis Study Of Natural Hazards 122
Motherao B. A., Dr. Gone P.B.
Dr. A. P. Wadwale
17. Geographical Analysis Of Temperature As A Indicator Of Climate Change: Pune Division (Maharashtra) 126
Dr. B.S. Jadhav , Hande M. B.
18. 'Geographical Analysis of the Names of Rural Settlements in Akola Districts.' 134
Rapanwad Sunil Ramrao , Prof.Dr.Mankari M.P.
19. Climate Change Effects. 139
Prof. Bichkunde, Shashikant Sangram.
20. Impact of Integrated Watershed Management Progrmmer Ground water level, cropping pattern in Loha Tahsil (IWMP-22) of Nanded District (Maharashtra) 145
Prof. Rathod Prakash Dhansing ,
Dr. Mangnale Santosh Kalyanrao
21. Density of Population in Nilanga Tahsil : A Geographical Analysis 153
Dr. Rekha Balaji Patil
22. Spatial Analysis of Sugarcane Area in Jalna District (Year 2001 - 2015) 159
Dr. A. I. Khan

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukhed Dist.Nanded

23. A Geographical Study of Jowar and Maize Crops form The Field of Satara District 164
Dr. Kalgapure A.A., Dr. Gone S.H. , Dr. Virkapale S.N.
24. Climate Change and Food Security in India 167
Dr. M. P. Manakari , Dr. B. N. Nagalgave
25. Effect of Climate on Agriculture in Ahmednagar District(MS). 189
Dr. Khakare R.D., Dr. Bhise Dashrath
26. Geographical analysis of General Landuse Pattern in Hingoli District 184
Dr. B.C. Avhad, Dr. R.B. Kotalwar
27. Climate Change and Its Effects 189
Asst.Prof. Jitendra P. Kale
28. Geographical Analysis of Agro Ecological Condition and its impact on Sweet Orange Production in Jalna District 194
Dr. Sunil Bawane, Dr. Sadanand H.Gone
29. Impacts of Global Climate change on agriculture 199
Mr. Shinde Amol Sitaram
30. Agricultural Development in India 205
Dr. Sarwade M.P.
31. Crop pattern And its Impact onAgricultural Developmentin PurandharTahasil of Pune District in Maharashtra. 211
Dr. Dhanushwar R.S.
32. Water Resources of India: A Review 215
Kamble S.N.
33. Monthly Average Rainfall in Nanded District : A Geographical Analysis 220
Dr. Vinkar V.N.
34. Geographical analysis of Drought condition in Jalna District 224
Prof.Dr.Ishwar D. Mhaslekar, Dr. P.Y. Magre
35. The Impact Of Rainfall On Production Of Bajra: A Case Study Of Solapur District (M.S.) 229
Mr. Manojkumar R. Nangare , Miss Smita S. Patil

decreasing due to the explosion of population. It is possible through adopting new farm technology in the entire study region. To keep the environment balance edit is the need of the time to increase area under forest. It is also essential to bring more fallow land under cultivation within the short period of time and raise agricultural productivity.

Reference:

Aktar, Nasim (2013): "Changing land use pattern in West Bengal", GRT, Vol. 2, Issue 11, May 2013, PP.1-6.

Banerjee, B. (1969): "Essays on Agricultural Geography", Kolkata.

Census Handbook 2011and Hingoli District Gazetteers.

Husain, M. (1979): "Agricultural Geography' Inter India Publication", Delhi.

Mandal, R.B. (1981): "Land utilization-Theory and practice", concept publishing Co. New Delhi.

Mohmod, A. (1977): "Statistical Methods in Geographical studies", Rajesh publications, New Delhi.

Naparale, V and Jadhav, R.S. (2012): "Changing land use pattern: a case study of Khed tahsil of the Pune district, Maharashtra state", Vol.1, Issue IX, March 2012, PP.1-4.

Noor, Mahamad (1978): "Agricultural land use in India-A case study", Inter India Publication, New Delhi

Paria, Poulami and Bhatt, Bindu (2012): "A Spatio-temporal Land use change analysis of Waghodia Taluka using RS and GIS", Geoscience Research, Vol. 3, Issue 2, PP. 96-99.

Shahapurkar, O.V. and Gajre, N.N. (2011): "Spatio-temporal analysis of general land use pattern in Nanded district - A Geographical review", Vol. I, Issue IV, July to Dec., 2011, PP. 75-80.

Shinde, R.M. (2012): "Study of agricultural Land use pattern in Ahmednagar district", Vol.1, Issue XII / June 2012, PP.1-4.

Shukla, L. (1981): "Changing Agricultural land use in hilly tracts of Rajasthan" Perspectives in Agricultural Geography' Concept publishing company, New Delhi.

Sigh, Jasbir (1976): "An Agricultural Geography of Hariyana", Vishal Publications, Kurkshetra, India.

Stamp, L.D. (1948): "The land of Britan its use and misuse" London.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq. Mukhed Dist.Nanded

27.

Climate Change and Its Effects

Asst.Prof. Jitendra P. Kale
Head, Dept. of Economics, Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Tq Mukhed Dist.Nanded

Economic growth and sustainable development is not necessarily t[illegible] same thing. The last century and a half, since the industrial revolution, [illegible] witnessed unparalleled material development. Unfortunately, such mater[illegible] development has come at a significant cost.

It is indeed a tragedy that more than half of the global population is [illegible] plagued by the worst forms of poverty, hunger and disease. A UNDP Rep[illegible] prepared few years ago, pointed out that 10% of the richest adults in the wo[illegible] own as much as 85% of the world's household wealth, while the bottom 5[illegible] have to contend with only 1% of the household wealth. These widening inco[illegible] inequalities are indeed a source of widespread discontent and social alienati[illegible] This divide is of even more concern to developing nations with large number [illegible] people living on the edge of despair and insecurity, these disparities make th[illegible] extremely vulnerable and create unstable societies.

As a consequence, in less than half a century, the world has lost a fi[illegible] of its top soil and a third of its forest cover. In the last 35 years alone, a third [illegible] global bio-diversity was forfeited. Scientific evidence today confirms t[illegible] humanity's demand on the planet's living resources now exceeds [illegible] regenerative capacity by a wide margin. It now takes the Earth one year [illegible] four months to regenerate resources used a single year. And if this contin[illegible] apace, the equivalent to two Earths will be needed to support humanit[illegible] resource requirements by mid 2030. The current global economic model [illegible] therefore clearly unsustainable.

Indeed, the world has been living far beyond its means. And the proce[illegible] the future has been seriously compromised. The global economic model [illegible] perpetuated a system of rewards that focuses only a generation of fin[illegible] returns. Particularly the capitalist conception of competition [illegible] the [illegible] the system is controlled by some big players who try to manipulate by some players who try to manipulate the market parameters to [illegible]

margin. In such a situation, everyone try their best how to maximize the profit. So balance sheets and profit and loss account do not take account (care) the cost burden of social inequalities and ecological destruction. Unfortunately, such an approach has left a deferred cost burden to be brome by society and future generations. And that cost is today become (spiraling) out of control, so it threatening future economic progress.

The average global temperature has risen by about 0.8 degrees Celsius from the pre industrial level. Scientific evidence available today not only confirms the acceleration of global warming but warns that an increase beyond 2 degrees would trigger an irreversible "tipping point" exposing the planet to unmitigated disaster. Indeed, for once, the world has been unified by a common global threat, bringing home the reality that we have one planet to live together or prish together.

The stakes are unfortunately very high for developing nations like India global warming transcends geographical and political borders and does not distinguish between the rich and poor. However, its impact can be particularly severe for poorer nation. The large numbers of people living below the poverty line are particularly vulnerable to natural disasters. Agriculture, the mainstay for developing economies, is far more susceptible to climate induced disasters. The recent occurrence of heat waves, floods only signal that global warming is no longer an issue of the future. It is impacting us here and now.

Humankind is both driver of and responder to climate in its pursuit of well being. The pattern of development persued by the developed countries since the induralization epoch paid very little attention to the environmental issues and hence caused large scale damage to nature. The problem of climate change the outcome of cumulative emission of greenhouse gases, with carbon dioxide being the most dominant was brought about by industrialization based on the use of fossil fuels. A recent study by HSBC Global research states that at least 60% of historical Co_2 emissions have been generated by the industrialized world. The average global temperature has risen by about 0.8 degrees Celsius from the pre-industrial level. Climate change impacts decreased crop yields, the disappearance of mountain glaciers and snow packs, more extreme weather events such as floods, droughts and storms, increased coastal flooding which are

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

likely impact on the poor. So there is need to rapidly reduce emissions of greenhouse gases crop yields.

Climate change is projected to reduced net production in South Asia countries by 4% to 10% 2100. Several studies have found a negative correlation between crop yields and poverty rates. Time series data from India for the period 1958-94 indicate that increased yields lowered poverty almost one fo one (Data and Ravalli on 1998). Household data in the 1983-99 period suggested that agricultural productivity growth was responsible for at least four fifths of the 75% growth in real agricultural wages in that period (Eswaran Kotwal et al 2008). A recent survey of the literature on Indian economic growt concludes that, "agricultural productivity would have to continue to increase fo improving the living standards of the rural poor." (Kotwal, Ramaswami Ed i 2009) We now have result some evidence linking particle emission to yields These emissions result in reduced solar radiatio0n reaching the grounc especially in winter (Chameides, Yu et al 1999) and the deposit of smok particles on leaves obstructs photosynthesis (Bering, Greenshald at al 2001). is estimated that the brown cloud formed as a result of these emission reduce the mean annual rice harvest in India by nearly 4% the period 1966-84 and b nearly 10% in 1985-98 (Auffhammer, Ramanathan et al 2006).

Glacier and Snow Pack Decline

Glaciers the world over are thinning and shrinking as the planet warm and glaciers is the Himalayas are receding faster than anywhere else. If the eart keeps warming at the current rate, Himalaya's glaciers are likely to disappea altogether in 25 years (Ruz, Haraswa et al 2007). In the absence of glacie rivers in the Indo-Gangetic plain will become much more seasonal, threatenin the Rabi crop well as domestic and industrial water supplies in the no monsoon months. In addition, more precipitation will fall as rain rather tha snow and the greater water run-offs will increase flooding.

Extreme Weather Events

A warming climate is predicted to bring more extreme weather. Th period 1951-2000 has witnessed an increase in the magnitude and frequency o high intensity rain in India and a decrease in the frequency of moderate ra (Goswami, Venugopal et al 2006). The record rainfall and consequent floodin in Mumbai in July 2005 was an example of this. The concentration of rainfall i

a few events will tend to reduce groundwater recharge and accentuate droughts in water stressed regions. India is predicated to reach a state of water stress by 2025 in which per capita water availability falls below 1,000 cubic meters per capita. An increase in cyclone intensity of 10-20% for 2-3 degrees Celsius of warming is predicted for South Asia and adjoining regions. These cyclonic storms will particularly affect the poor in coastal areas like Orissa and Bengal.

Sea Level Rise

Global warming has been raising the sea level because warm water has grater volume. In addition, there is the melting of Greenland and West Antarctic ice packs. A recent study that takes into account both thermal expansion of ocean and ice-pack melt suggests that the likely range of the rise by 2100 is 0.8 to 2 meters (Pfeffer, Harper et al 2008). This will lead to the permanent displacement of millions of people in coastal areas in India about 3 million for a 1-metre rise and more than double that mummer for a 2-metre rise (Das Gupata, Laplante et al 2007).

On eye of developing and developed countries in Copenhangen

Developing countries have asked that developed countries cut their emissions collectively by at least 40% by 2020 (compared to the 1990 level). The IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) fourth assessment report has also been interpreted to conclude that developing countries need to cut their emission by at least 25% to 40% by 2020. The developing countries would be secondary or irrelevant if the developed countries do not commit to figures on emission reductions that are serious. The one point in the Bankok session the chair of the KP group remarked that if the low number is not improved, "We will be the laughing stocks of the world" At the end of the Copenhagen conference.

It has made clear it will sign on to an internationally binding agreement to cut emissions-unless China-India and other advanced developing countries also sign on to such an internationally binding agreement. This is highly unlikely as these developing countries are under no obligation to do so under the UNFCCC and moreover there is no clear or agreed criteria on why certain developing countries should be selected to join in. The developed countries, which are mainly responsible for the climate crisis, should be assisting developing countries, instead of passing the burden of adjustment into them.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

These challenges can only be met by all section of society joining hands, w is the role we can play in this situation? Some as under

1) To promote sustainable plantation, through which we create large-sca forestry project.
2) Try our best to use solar and wind energy by the company an individuals.
3) Enhanced education and heightened awareness.
4) To increase agricultural productivity, enable better usage of scarce wat resources and adopt best practices in crop management. A new thrust in & D for development of agri-inputs, new varieties of seeds and clima resistant crops will secure.
5) To develop value-added processed food sector through that we c reduces wastes in agriculture.
6) To utilize surplus land, released as a result of higher productivity, f other diversified economic activity utilizing renewable raw materials.
7) Try our best to recycle solid waste.
8) Innovation in technology, processes and business models that enat achievement of a low carbon high growth economy.
9) Inclusiveness in aligning all force is it public, private and peop partnerships or the power of supportive fiscal-policies, financ initiatives and market institution to achieve a common shared goal.

As a teacher's community

We, as teachers, have a duty to expose the environmental issues in fro of student and society. So teaching community must play a vital role in creati and raising the level of public awareness on this issue and directly joint t movement for a healthier environment.

References

1) Economic & Political Weekly, Vol. XLIV No.31, 48, 50, XLV No.1, 5
2) IIC Limited's Report and Accounts 2008, 09, 10
3) www.itcportal.com (speech by the chairman, Shri Y.C. Deveshwar at t Ninety-Eighth Annual General meeting on 24th July 2009)

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

12 January 2019
SPECIAL ISSUE –92

महात्मा गांधी यांचे विचार

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editor of This Issue
Dr. Galphade A.B.
Assit. Prof. Heda of Dept.,
Political Science,
Vasant Mahavidalaya , Kaij, Dist. Beed

Dr. Shinde S.K.
Assit. Prof. Dept. of Political Science,
Vasant Mahavidalaya , Kaij, Dist. Beed

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta Mukhed Dist Nanded

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 400/-

42. महात्मा गांधजी का राजनीतिक चिंतन	प्रा.पोटभरे एस.डी.	106
43. महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता	सहा. प्रा.कल्याण आश्रु गरळे	108
44. मा. गांधीजींचे धर्म आणि राजकारणासंबंधी विचार व सद्यस्थिती	प्रा.डॉ. दत्ता मा.कुंभोलवाड	111
45. मा.गांधीजींचा स्त्रीशक्ती जागृती संदेश	प्रा.क्षीरसागर प्रशांत बबुवान	114
46. महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक, सामाजिक, विचार - एक अभ्यास	डॉ. विठ्ठल शंकरराव देशमुख	116
47. भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील अहिंसेचा योध्दा महात्मा गांधी	प्रा.डॉ.गालफाडे ए.बी.	118
48. स्वातंत्र्योत्तर भारतातील राजकारणाच्या व्यावसायिकीकरणा संदर्भातगांधी विचारांची प्रासंगिकता	प्रा.डॉ. तुकाराम एकनाथराव बोकारे	120
49. म. गांधी, कार्ल मार्क्स आणि राज्य : एक दृष्टीकोण	प्रा. रावसाहेब रटवा कांबळे	122
50. सत्याग्रह आणि गांधीजी	प्रा. डॉ. गोविंद काळे	125
51. महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार	प्रा.जितेंद्र पांडुरंगराव काळे	127
52. महात्मा गांधीची भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत भूमिका	डॉ. सुधाकर नथ्थू जावळे	129
53. महात्मा गांधी यांचे "शिक्षणविषयक विचार"	प्रा.महेश वसंत कुलकर्णी	133
54. महात्मा गांधींचे सामाजिक विचार	प्रा. डॉ. चव्हाण बी. एम.	136
55. महात्मा गांधी यांची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना आणि सद्यकालिन ग्रामिण व्यवस्था	डॉ.पंचलिंग हनमंत गणपती	138
56. आजच्या काळात महात्मा गांधीच्या विचारांची आवश्यकता	डॉ. संजय गायकवाड, प्रा.जिजाभाऊ घुले	140
57.- 'सर्वोदय' तत्व आणि वास्तव	प्रा.डॉ.भुजंग विठ्ठलराव पाटील	142
58. गांधीजींचे जीवन शिक्षण एक अभ्यास	प्रा.डॉ.शिवराज रामराव पाटील	145
59. महात्मा गांधी यांचे अहिंसावादी विचार : एक अभ्यास	प्रा.डॉ.उन्मेष शेकडे	147
60. महात्मा गांधी के धार्मीक, सामाजिक विचार	श्रीमती जयश्री मणिकराव गिते डॉ. योगेशकुमार आत्री	152
61. गांधी विचारातील सत्याग्रह संकल्पना	डॉ. अंजली दशरथ काले	154

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार

प्रा.जितेंद्र पांडुरंगराव काळे
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुकरामाबाद ता.मुखेड जि.नांदेड

प्रस्तावना

राष्ट्रपिता मोहनदास करमचंद गांधी हे मानवतेचे थोर उपासक होते. गांधीचा जन्म 02 ऑक्टोबर 1869 रोजी गुजरात येथील पोरबंदर येथे झाला. महात्मा गांधीजीच्या जीवनावर टॉलस्टॉय, रस्कीन व थोरो या विचारवंतांचा प्रभाव पडला होता. रस्कीन यांच्या 'Unto this last' (अनटू धीस लास्ट) या ग्रंथावरून गांधीजींनी 'सर्वोदय' हा ग्रंथ लिहिला. सर्वोदय या कल्पनेत गांधीजींना सर्वांचा उदय अभिप्रेत आहे. टॉलस्टॉय यांच्या 'Kingdom of god within you' (किंगडम ऑफ गॉड विदिन यू) या ग्रंथामुळे ते अहिंसेचे पुजारी व सत्याचे उपासक बनले होते. भारत देशामध्ये 1920 ते 1948 हा काळ 'गांधी युग' म्हणून ओळखला जातो.

सत्य आणि अहिंसा या तत्त्वावर राजकारण, समाजकारण आणि अर्थकारण याचे संघटन गांधीजींनी केले होते. जे अर्थशास्त्र दुर्बलांचे शोषण करून पिळवणूक करून संपत्ती कमावयास शिकवते ते अर्थशास्त्र गांधीजींना मान्य नव्हते. खेडे हा भारताचा केंद्रबिंदू मानून महात्मा गांधीजींनी देशाची अर्थव्यवस्था डोळ्यासमोर ठेवली होती. खेड्यापासून निर्माण होणाऱ्या कुटीर व छोट्या उद्योगातून मोठमोठी उद्योगाचे वलय निर्माण होईल. हे गांधीजींच्या अर्थव्यवस्थेचा पाया होता. लोकांमध्ये स्वराज्यशक्ती निर्माण करण्यासाठी त्यांना खादी ग्रामोद्योग व ग्रामस्वराज्य अभिप्रेत होते.

महात्मा गांधीजींच्या अर्थरचनेत यांत्रिकीकरणाला विरोध नव्हता. पण जीवनाची समृद्धी जीवनाच्या व्यापकतेने मर्यादित व्हावी. विज्ञानाच्या रथाला बाजाराचा घोडा जोडला जाऊ नये, अर्थकारण अनर्थाचे मूळ ठरू नये असा इशारा गांधीजींनी दिला होता. यांत्रिकीकरणामुळे बेकारी वाढू नये म्हणून 'हॉर्स पॉवर' ऐवजी 'मॅन पॉवर' श्रेष्ठ व प्रतिष्ठित आहे.

घरगुती (कुटीर) उद्योग

भारतीय अर्थव्यवस्था ग्रामीण अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते. गांधीजींच्या काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये लघु व कुटीरोद्योगाचे प्राबल्य होते. संपूर्ण अर्थव्यवस्थेला लागणाऱ्या वस्तुंचा पुरवठा करण्याची क्षमता या कुटीर उद्योगामध्ये होती. पण ब्रिटिश वसाहतीमुळे कुटीर उद्योगाची स्थिती बिकट बनली होती. कारण ब्रिटिश उद्योगामुळे कुटीर उद्योग नामशेष होऊ लागले होते. त्यामुळे गांधीजींनी आधुनिक यांत्रिकीकरणाला विरोध केला. गांधीजींच्या मते, छोटी व साधी यंत्रे वापरल्यामुळे उत्पादन क्रिया केंद्रित होण्याची भीती नसते आणि यामुळे नफ्याचे विकेंद्रीकरण होण्यास मदत होते. गांधीजीच्या मते, मानवाजवळ केवढेही बुद्धी कौशल्य असले तरी पावसाप्रमाणे सर्व शेतजमीन तो समप्रमाणात भिजवू शकत नाही. मानवाने बांधलेले बांध, धरणे व कालवे सर्वच अपूर्ण आहेत. गांधीजी म्हणतात, चरख्यामध्ये लक्षावधी कुटुंबाला काम व दाम पुरविण्याची क्षमता आहे. म्हणून त्यांनी मोठ्या उद्योगाला विरोध केला. नाही तर असे मोठे उद्योग हे सार्वजनिक क्षेत्रात उभारले पाहिजेत. कारण ते राष्ट्रीयकृत उद्योग म्हणून कार्य करतील.

मोठ्या उद्योगाच्या केंद्रीकरणामुळे संपत्तीचेही केंद्रीकरण होते. म्हणूनच वस्तुचे उत्पादन लहान प्रमाणावर अनेक ठिकाणी झाले पाहिजे. मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन झाल्यास त्यातून आर्थिक व राजकीय सत्तेचे केंद्रीकरण होऊन विषमता वाढते. त्यामुळे गांधीजींनी लघुउत्पादन व त्यातून कोट्यवधी लोकांना रोजगार कसा निर्माण होईल याचा विचार केला होता. कुटीर उद्योगामुळे अनेक आर्थिक, सामाजिक व राजकीय समस्या सुटतात. गांधीजींनी भारतीय अर्थव्यवस्थेचा सूक्ष्म अभ्यास करूनच आपल्या देशाला आजच्या परिस्थितीत कुटीर उद्योग महत्त्वपूर्ण ठरेल.

गांधीजींची विश्वस्त संकल्पना

महात्मा गांधीजींच्या मते, देशातील भांडवलदार व जमीनदार वर्गांनी शेतकरी व श्रमिकांचे विश्वस्त म्हणून काम पहावे. तसेच स्वतःजवळील संपत्तीचा जनकल्याणार्थसाठी त्या संपत्तीचा विनियोग करावा. गांधीजीना असे वाटत होते की, संपत्ती ही व्यक्तिगत नसून ती संपूर्ण समाजाची आहे. त्यामुळे प्रत्येक भांडवलदाराने स्वतःच्या गरजेइतकीच संपत्ती ठेवून घ्यावे आणि शिल्लक राहिलेल्या संपत्तीचा वापर समाजाच्या हितासाठी केला पाहिजे. या संकल्पनेविषयी काही विचारवंतांच्या मते, पृथ्वीवरील शोषून घेतलेले पाणी सूर्य सहस्त्रधारांनी पृथ्वीला परत करतो. त्याचप्रमाणे धनिकांनी समाजातून जमा केलेली संपत्ती समाजाला परत करावी. अशा पद्धतीची आदर्श विश्वस्त संकल्पना गांधीना मान्य होती.

विश्वस्त संकल्पना वास्तवात उतरविणे कठीण असले तरी अशक्य नाही असे गांधीजींनी म्हटले आहे. भांडवलदार व जमीनदार वर्गांनी स्वतःसाठी जेवढी संपत्ती लागते तेवढी संपत्ती घ्यावी आणि शिल्लक राहिलेल्या संपत्तीचे आपण विश्वस्त आहोत ही भावना ठेवावी. विश्वस्त कल्पनेमुळे शोषक व शोषित असा संघर्ष निर्माण होणार नाही. भांडवलदार वर्गांनी समाजाचे विश्वस्त होऊन ती संपत्ती समाजाच्या कल्याणासाठी खर्च करावे असे गांधीजीचे मत होते. तसेच सरकारने उद्योगधंदे स्वतःच्या हाती घेऊन लोकहितार्थ चालवावे, उत्पादन हे उत्पादकाच्या स्वार्थ हेतूने न घेता समाजाच्या गरजेप्रमाणे व कल्याणासाठी झाले पाहिजे. गरीब–श्रीमंत यातील तफावत गांधीजीना मान्य नव्हती.

महात्मा गांधीजींच्या मते, विश्वस्त कल्पनेमुळे समाजातील अनेक समस्या आपोआप दूर होतील. देशातील आर्थिक विषमता व त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या अनेक समस्या नष्ट होतील. गरीब–श्रीमंत यांच्यातील तफावत दूर करण्यासाठी ही कल्पना अत्यंत योग्य आहे. परंतु प्रत्यक्षात मात्र स्वतःचे कल्याण यामुळे विश्वस्त कल्पनेला छेद बसला आहे.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad ... Nanded

गांधीच्या आर्थिक विचारात विविध प्रश्न सोडविण्याचे उपाय आहेत. श्रमाला प्रतिष्ठा मिळवून देणे हा त्यापैकीच एक होय. शेतकरी जगाचा पोशिंदा मानला जातो मात्र त्याच्यावर आज आत्महत्या करण्याची वेळ येत आहे. दुष्काळाच्या सतत झळा सोसणाऱ्या शेतकऱ्यांना आर्थिक संकटातून बाहेर काढण्यासाठी गांधींचा आर्थिक विचार मार्गदर्शक ठरणार आहे.

समारोप

महात्मा गांधीजींच्या मते, भारत हा देश खेड्यांचा देश आहे. भारतातील खेडी ही स्वयंपूर्ण झाली पाहिजेत. त्यामुळे प्रत्येक खेडयाने आपल्या मूलभूत गरजांची पुर्तता स्वतः करुन घ्यावी. खेड्यांचा विकास झाला की, आपोआपच देशाचा विकास होईल असा व्यापक दृष्टिकोन गांधीजींचा होता.

भारतातील असंख्य लोकांना रोजगार पुरविण्याची क्षमता लघु व कुटीरोद्योगामध्ये आहे. त्यामुळे खादी व ग्रामोद्योगांचा पुरस्कार गांधीजींनी केला होता. चरखा प्रतिकात्मक स्वरूपात स्वीकारुन मोठ्या भांडवली उद्योगांना विरोध केला.

महात्मा गांधीजींनी अर्थशास्त्राला नितीशास्त्राची जोड देऊन अर्थशास्त्रीय विचार व्यावहारिक पातळीवर उतरविला. आर्थिक विचार लोककल्याणकारी भूमिकेतून उपयुक्त ठरले पाहिजेत असे त्यांच्या आर्थिक विचारांतून दिसून येते.

संदर्भ

1) यांनी घडवलं सहस्त्रक–सुहास कुलकर्णी, रोहन प्रकाशन
2) शोध गांधीचा–चंद्रशेखर धर्माधिकारी, अक्षर प्रकाशन
3) भारतीय राजकीय विचारवंत–डॉ.व्हि.जी. कुलकर्णी/प्रा.कांत सोमवंशी, कैलास पब्लिकेशन, औरंगपुरा, औरंगाबाद
4) आर्थिक विचारांचा इतिहास–डॉ.विश्वास कदम, नक्षत्र प्रकाशन
5) आर्थिक विचारांचा इतिहास–डॉ.आर.डी. जाधवर/प्रा.एम. डी. तनपुरे/डॉ.एस.जी. इंगळे/डॉ.एन.आर. दांगट, अथर्व प्रकाशन, पुणे

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Kale J.P.

CHRONICLE

OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES (CHCS)

VOL. 5 NO. 1 SPECIAL ISSUE- 1 FEBRUARY 2019

A Peer Reviewed Bimonthly International Journal

Marathwada Economics Association (MEA)

Special Issue On
Marathwada Economic Association, 36th State Level Conference

Organised by

Shri Datta Arts, Commerce & Sci. College Hadgaon Dist. Nanded

Date: 04th & 05th Feb. 2019

Special Issue Editor
Dr. Dilip Kakde

Chief Editor
Dr. Kalyan Gangarde

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Mahatma Gandhi Education and Welfare Society's
CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES, KALYAN (W)
www.mgsociety.in +91 8329000732 Email: chcskalyan@gmail.com

20	कार्ल मार्क्स यांचे आर्थिक विचार	प्रा. डॉ. मंडले एस.यु.	73
21	कार्लमार्क्स व डॉ. आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांची तुलनात्मक चर्चा	मस्के महादेव तुळशीराम	76
22	कार्ल मार्क्सचा भांडवलशाही सिध्दांत	प्रा.डॉ. तवार ए.डी. प्रा. पठाणी ए.डी.	78
23	कार्ल मार्क्स यांच्या विचारांची प्रासंगिकता	प्रा.डॉ.रत्नाकर रावसाहेब कांबळे	83
24	कार्ल मार्क्स यांचा साम्यवादी जाहीरनामा: एक अभ्यास	प्रा. विशाल चंद्रशेखर वेलुरे.	88
	मराठवाड्यातील शैक्षणिक अनुशेष		
25	मराठवाड्यातील शैक्षणिक अनुशेषाची जिल्हानिहाय स्थिती	प्रा.डॉ. रमेश गिरि	95
26	मराठवाड्यातील शैक्षणिक अनुशेष	कु महाजन सविता प्रकाशराव	99
27	मराठवाड्यातील शैक्षणिक सुविधांचा अभ्यास	प्रा. डॉ. पी. डी. जाधव प्राचार्य डॉ. एस. डी. स्वामी	101
28	मराठवाड्यातील शैक्षणिक अनुशेष	प्रोफेसर डॉ. के.के. पाटील सतिश दिलीपराव तोडकर	105
	मराठवाड्यातील दुष्काळ : सद्यस्थिती आणि उपाय		
29	A CRITICAL STUDY OF IRRIGATION SYSTEM IN MAHARASHTRA	CHAVAN SHIVAJI HARIBHAU	115
30	Recommendation Made by Marathwada Development Board and Annual Report - 1994-95	Dr. A. M. Korade Prakash T. Kharat	120
31	Drought in Marathwada: Its Causes and Drought Management	Dr. DinkarTakale*	123
32	A Study of Variability of Rainfall and Readiness of Drought in Marathwada Region	Mr. Nitin Dhawale	129
33	हवामान बदलामुळे मराठवाड्याचे वाळवंट	डॉ.एन.एन.मुंडे, प्रिती विश्वनाथ रातोळे,	132
34	दुष्काळमुक्त मराठवाडा : दशा आणि दिशा	डॉ. तुकाराम व्ही. पोवळे	139
35	मराठवाड्यातील दुष्काळ : सद्यस्थिती आणि उपाय	प्रा.हळदेकर एम.बी.	143
36	दुष्काळाच्या दुष्टचक्रात मराठवाडा	डॉ.राजेश्री अप्पाराव जाधव	146
37	मराठवाड्यातील दुष्काळाची सद्यस्थिती आणि उपाय	प्रा.जितेंद्र पांडुरंगराव काळे	148

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

मराठवाड्यातील दुष्काळाची सद्यस्थिती आणि उपाय

प्रा.जितेंद्र पांडूरंगराव काळे
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय,
मुक्रमाबाद ता.मुखेड जि.नांदेड

प्रस्तावना

महाराष्ट्रात मराठवाडा, विदर्भ, मुंबई, खान्देश, कोकण इत्यादी प्रदेश आहेत. प्रशासनाच्या सोयीसाठी सहा प्रशासकीय विभाग निर्मित केले गेले आहेत. त्यात कोकण, पुणे, नाशिक, नागपूर, अमरावती आणि औरंगाबाद या प्रमुख शहरांमधून त्याच्या प्रदेशाचा प्रशासकीय कारभार चालविला जातो. मराठवाड्यात एकूण आठ जिल्हयांचा समावेश होतो. त्यात औरंगाबाद, उस्मानाबाद, नांदेड, परभणी, जालना, लातूर आणि हिंगोली इत्यादी. मराठवाड्यात अनेक नद्या आणि जलसिंचन प्रकल्प आढळतात मात्र पावसाची अनिश्चितता आणि पाण्याचे योग्य नियोजन रखडल्यामुळे पाणी प्रश्न गंभीर रूप धारण करतो आहे. परिणामी याचे सर्वच क्षेत्रावर दूरगामी परिणाम जाणवत आहेत. मराठवाडयातील प्रत्येक जिल्हयात कमी अधिक प्रमाणात दुष्काळी परिस्थिती असल्याचे दिसून येते. आर्थिक क्षेत्रात मराठवाडा मागासलेला असला तरी प्राचीन काळापासून समृध्द अशा बाजारपेठा बंद पडण्याच्या मार्गावर आहेत. पाऊस कमी झाल्यामुळे शेतकरी आत्महत्या करत आहेत. त्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. मराठवाड्यातील अनेक तालुक्यातील दुष्काळ शासनाने जाहीर केला आहे. यासाठी झालेली पाहणी योग्य झाली नसल्यामुळे याला प्रचंड विरोध झालेला दिसून येतो. भारत हा कृषिप्रधान देश आहे येथील ७० टक्के जनता कृषि क्षेत्राशी निगडित आहे. मात्र या कृषि क्षेत्रावर दुष्काळाचे भयंकर परिणाम जाणवत आहेत.

उद्देश

१) मराठवाड्यातील दुष्काळी परिस्थितीचा आढावा घेणे.

२) दुष्काळ निवारण करण्याकरिता उपाय सुचविणे.

गृहितके

१)मराठवाड्यात गंभीर स्वरुपाचा दुष्काळ पडलेला दिसून येतो.

२) दुष्काळामुळे कर्जबाजारी शेतकरी आत्महत्या करत आहेत.

संशोधन पद्धती

सदर शोधनिबंधासाठी दुय्यम माहितीचा आधार घेतला आहे. दुय्यम माहितीत इंटरनेट, संदर्भ ग्रंथ, दैनिक वर्तमानपत्रातील लेख, पुस्तके, मासिके इत्यादींचा आधार घेतला आहे.

व्याख्या :

''दुष्काळ म्हणजे पाण्याची व त्यायोगे अन्नस्रोतांची अनुपलब्धता किंवा तीव्र टंचाई असलेला, अनेक महिन्यांचा वा वर्षांचा दीर्घ कालखंड होय.''

दुष्काळ हा निसर्गनिर्मित असला तरी मानवही याला जबाबदार आहे. पाण्याचे योग्य नियोजन केले नसल्यामुळे मराठवाड्यावर २०१८–१९ यावर्षी दुष्काळाचे संकट गंभीर असल्याचे जाणवत आहे. मराठवाड्यातील निम्म्यापेक्षा जास्त म्हणजेच ७६ तालुक्यांपैकी ४४ तालुक्यांत गंभीर दुष्काळ आहे. तर तीन तालुक्यात मध्यम स्वरूपाचा दुष्काळ शासनाने जाहीर केला आहे. यामध्ये नांदेड जिल्ह्यातील उमरी, हिंगोली जिल्ह्यातील कळमनुरी व लातूर जिल्ह्यातील शिरूर अनंतपाळ या तालुक्याचा समावेश आहे. मराठवाड्यातील दुष्काळामध्ये औरंगाबाद जिल्ह्यातील ७, नांदेड जिल्ह्यातील ३, बीड जिल्हयातील ११, जालना जिल्ह्यातील ०७, उस्मानाबाद जिल्ह्यातील ७, परभणी जिल्ह्यातील ६, हिंगोली जिल्ह्यातील ३ व लातूर जिल्ह्यातील एका तालुक्याचा समावेश आहे.

दुष्काळ परिस्थिती जाहीर झालेल्या एकूण तालुक्यांपैकी नांदेड जिल्ह्यातील उमरी, हिंगोली जिल्ह्यातील कळमनुरी व लातूर जिल्ह्यातील शिरुर अनंतपाळ तालुक्यात मध्यम स्वरुपाचा दुष्कळ असल्याचे शासनाकडून स्पष्ट करण्यात आले आहे.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

मराठवाड्यातील दुष्काळी स्थिती लक्षात घेऊन प्रशासनाच्या वतीने अपेक्षित खर्चाचा कृती आराखडा तयार करण्यात आलेला आहे. दुष्काळी स्थिती राबविण्यासाठी कृती आराखड्यानुसार जवळपास १०८ कोटी ४३ लाख ३२ हजार रुपये अपेक्षित खर्चाचा कृती आराखडा तयार करण्यात आला आहे. या कृती आराखड्यानुसार सुमारे ६४३३ योजना, ३९०६ गावे व ९१७ वाड्यांवर राबविल्या जाणार आहेत. यामध्ये नवीन विंधन विहिरी, प्रादेशिक नळ योजनांची दुरुस्ती, विंधन विहिरींची विशेष दुरुस्ती, तात्पुरत्या नळ योजना टँकरने, बैलगाडीने पाणीपुरवठा, विहिरींचे अधिग्रहण, विहीर खोल करणे, गाळ काढणे आदी उपाययोजना राबविल्या जाणार आहेत.

तक्ता क्र.१

मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय शेतकरी आत्महत्या

अ.क्र.	जिल्हा	संख्या
१	औरंगाबाद	१४९
२	जालना	८३
३	परभणी	१२९
४	हिंगोली	६४
५	नांदेड	९८
६	बीड	१९७
७	लतूर	८७
८	उस्मानाबाद	१४०
	एकूण	९४७

स्रोत : दै.पुण्यनगरी, दि.१२.०१.२०१९

वरील तक्त्यातील आकडेवारी पाहता सर्वाधिक आत्महत्या बीड जिल्ह्यात (१९७) झालेल्या दिसून येतात तर जालना जिल्ह्यामध्ये सर्वात कमी आत्महत्या (८३) प्रमाण आढळून येते. वरील तक्त्यावरून या प्रश्नाची भीषणता लक्षात येते.

निष्कर्ष :

मराठवाड्यात सततचा दुष्काळ आणि कर्जबाजारीपणामुळे शेतकरी अडचणीत सापडलेला दिसून येतो. पिण्याच्या पाण्याचे नियोजन, पाणी वाटपाच्या कौशल्याचे नियोजन, औद्योगिक वापराचे नियोजन आणि लोकसहभागातून या गंभीर प्रश्नावर काम झाले पाहिजे. अन्यथा हीच स्थिती वारंवार उद्‌भवून लोकांचे जगणे असह्य होईल. सततच्या दुष्काळाचे परिणाम दीर्घकालीन स्वरूपाचे आहेत. तीव्र स्वरूपाच्या होत जाणाऱ्या पाणीप्रश्नावर कायमस्वरूपी उपाययोजना करायला हव्यात.

उपाययोजना

१) बिगरशासकीय संस्था व मदत करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग असणाऱ्या योजना दुष्काळपूर्वीच बनविल्या गेल्या तर दुष्काळाची तीव्रता कमी होण्यास मदत होईल.

२) अन्नधान्याची उपलब्धता, पेयजल यांची उपलब्धता करून द्यावी लागेल. उदा. लातूरला रेल्वेने पाणीपुरवठा

३) जलशिवार योजनेची व्याप्ती वाढविण्याची गरज आहे. रोजगार हमी योजनेमुळे याची व्याप्ती वाढू शकेल.

४) शासनाने फक्त आर्थिक मदत न करता या गंभीर प्रश्नावर कायमस्वरूपी उपाययोजना कराव्यात.

५) दुष्काळग्रस्तांची क्रयशक्ती वाढविण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहन द्यायला हवे.

६) जलवापराबाबत शेतकऱ्यांना योग्य प्रशिक्षण देण्यात यावे.

संदर्भसूची

१. महाराष्ट्राचा भूगोल–ए.बी. सवदी, निराली प्रकाशन, पुणे
२. दै.पुण्यनगरी, दि.१२.०१.२०१९
३. टीम अॅग्रोवन–दि.०२.११.२०१८

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

Kale J.P. 2018-19

अण्णा भाऊ साठे

व्यक्ती, साहित्य आणि समीक्षा

संपादक

डॉ. राजकुमार मस्के

डॉ. लहू वाघमारे

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

युगप्रवर्तक प्रकाशन

युगप्रवर्तक
प्रकाशन

अण्णा भाऊ साठे : व्यक्ती, साहित्य आणि समीक्षा
(Anna Bhau Sathe : Vyakti, Sahitya aani Sameeksha)

संपादक :
डॉ. राजकुमार मस्के
शिवालय, बीदर रेल्वे गेटच्या पूर्वेस, साई नगर, उदगीर, मो.: ९८९०५९६२५५
डॉ. लहू वाघमारे, सुभेदार रामजी नगर, लातूर, मो.:९८२३८२७४३८

प्रकाशक :
© युगप्रवर्तक प्रकाशन
बाभळगाव, ता. जि. लातूर-४१३ ५३१ भ्र.: ९३७३८५४४१६

मुद्रण, अक्षरजुळणी :
विश्व ऑफसेट प्रिंटर्स, बाभळगाव, ता. जि. लातूर-४१३ ५३१
भ्र.: ७०५८८४८६४८

मुद्रित शोधन :
डॉ. लहू वाघमारे

मुखपृष्ठ : शिवाजी हांडे, ९९६००६५५११

आवृत्ती पहिली : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जयंती, १४ एप्रिल २०१९

ISBN : ९७८-८१-९३७४७७-०-४
मूल्य : ₹ ६००/-

*प्रस्तुत ग्रंथातील लेखकांच्या मताशी संपादक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

संपादक मंडळ

अतिथी संपादक
यशवंत मनोहर

संपादक
डॉ. राजकुमार मस्के
डॉ. लहू वाघमारे

सह संपादक
डॉ. जयद्रथ जाधव
प्रा. अमोल पगार
डॉ. मारोती कसाब
डॉ. दुष्यंत कटारे

कार्यकारी संपादक
डॉ. चंद्रकांत वाघमारे
डॉ. नारायण कांबळे

संपादक मंडळ
डॉ. गणेश चंदनशिवे
डॉ. सुशीलप्रकाश चिमोरे
डॉ. सोमनाथ कदम
डॉ. ममता इंगोले
प्रा. नयन राजमाने
डॉ. पद्माकर पिटले
डॉ. संतोष हंकारे
डॉ. मारोती गायकवाड
डॉ. ओमशिवा लिगाडे
डॉ. सा. द. सोनसळे
डॉ. अरविंद कदम
प्रा. आरती गायकवाड
प्रा. रवींद्र बोरसे
डॉ. संजय कसाब
श्रीमती मधुबाला हुडगे
सौ. नीता मोरे

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq. Mukhed Dist. Nanded

अ.क्र.	लेख / लेखकाचे नाव	पृष्ठ
६९	अण्णा भाऊ साठे यांच्या वाङ्मयलेखनातील समाजजीवनाचे दर्शन प्रा. मधुबाला गंगाधरराव दुबे	४७१-४७९
७०	विद्रोही साहित्याचे जनक - अण्णा भाऊ साठे प्रा. संजय बन्सीधरराव कसाब	४८०-४८३
७१	मराठी साहित्यातील विद्रोही लेखक - अण्णा भाऊ साठे डॉ. वनमाला लोंढे	४८४-४८८
७२	अण्णा भाऊंच्या कथेतील नायक-नायिका प्रा. बापू कांबळे	४८९-४९७
७३	'फकिरा' कादंबरी : एक आकलन डॉ. अशोक भानुदासराव केंद्रे	४९८-५०१
७४	भटक्या-विस्थापित समाजाचे चित्रण करणारी कादंबरी : 'माकडीचा माळ' डॉ. मारोती कोल्हे	५०२-५०७
७५	अण्णा भाऊ साठे : अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्व डॉ. सूर्यकांत हरिश्चंद्र गिरी	५०८-५१४
७६	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील आर्थिक विषमता प्रा. जितेंद्र पांडुरंगराव काळे	५१५-५१८
७७	अण्णा भाऊंचा पोवाडा : चळवळी आणि राष्ट्रीय अस्मितेचा दस्तऐवज डॉ. दिनकर वसंत कुटे	५१९-५२८
७८	लोकशाहीर साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठेंच्या साहित्यातील विद्रोह प्रा. विद्या खंदारे-गोवंदे	५२९-५३३
७९	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथेतील विद्रोह प्रा. सौ. व्ही. सी. बेटकर	५३४-५३९
८०	अण्णा भाऊ साठे यांचे स्त्रीविषयक विचार प्रा. अनिता विश्वनाथ चौधरी	५४०-५४५
८१	"कडकडे डफावर थाप, तु शोषितांचा मायबाप..." नीता मोहनराव मोरे	५४६-५५२
८२	अण्णा भाऊंच्या शिवारातील अन्यायाविरुद्ध लढणारा दलित गोविंद व्यंकटराव आदावळे	५५३-५६०
८३	लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे श्रीमती सुरेखा मल्लिकार्जुन कानडे	५६१-५६८
८४	लोकनाट्यकार अण्णा भाऊ साठे विद्या मनोहर कांबळे	५६९-५७३
८५	एक विद्रोही मावळ : अण्णा भाऊ साठे प्रा. विजय नागनाथ लोंढारे	५७४-५७७
८६	अण्णा भाऊ साठे यांच्या लोकनाट्यातील आशयाचे स्वरूप स्वाती नरसिंग पोतवळे	५७८-५८३
८७	अण्णा भाऊ साठे यांच्या स्त्रीविषयक विचारांची प्रासंगिकता प्रा. सौ. शिलावती पांडुरंग कांबळे	५८४-५८८
८८	अण्णा भाऊ साठे यांचे जीवनचरित्र आणि कार्य भागवान रोकडोबा जाधव	५८९-५९२
८९	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्यांमधील स्त्रियांचा सन्मान आणि लढा : एक विलक्षण अनुभव सार्तलिंग काशिनाथ गौंड	५९३-५९६
९०	शाहीर अण्णा भाऊ साठे यांचा जीवनप्रवास श्री. ऋषिकेश वैजनाथ शिरुरे	५९७-६०१
९१	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील आंबेडकरवादी प्रेरणा डॉ. के. एस. भवाडे	६०२-६०४
९२	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबरीचे स्वरूप आणि विचार प्रा. सौ. एस. एस. कांबळे	६०५-६११
९३	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील सामाजिक दृष्टिकोन प्रा. ज्योती रमेश शंकपाळे	६१२-६१६
९४	फकिरा : अपरिचित समाज दर्शन घडविणारी कादंबरी डॉ. गोविंद उफाडे	६१७-६१९
९५	साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे शंकर सोमकांबळे	६२०-६२३
९६	अण्णा भाऊ साठे यांचे कादंबरीलेखन डॉ. बसुसेन केरबाजी मोरे	६२४-६३०

अण्णा भाऊ साठे : व्यक्ती, साहित्य आणि संशोधन

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Shirur Tajband Tq. Mukhed Dist.Nanded

विचारांचा प्रभाव दिसून येतो.

२. अण्णा भाऊ साठे हे मराठीतील युगप्रवर्तक साहित्यिक आहेत.

३. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातून साम्यवादी विचारांची अभिव्यक्ती होते.

संदर्भ ग्रंथ :

१. लोकशाहीर तथा लोकलेखक : अण्णा भाऊ साठे, गायकवाड बाबाराम (संपा.).
२. अण्णा भाऊ साठे : जीवन आणि साहित्य, कवठळे बाबासाहेब.
३. शाहीर अण्णा भाऊ साठे : कुंभार, प्रा. नागोराव (संपा.)
४. अण्णा भाऊ साठे कादंबरीविश्व : पारोडे, डॉ. प्रमोद.

७६

अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील आर्थिक विषमता

प्रा. जितेंद्र पांडुरंगराव काळे

स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद, ता. मुखेड, जि. नांदेड.

अण्णा भाऊ साठे म्हणजे तळागाळातील शेतकरी, कामगार, मजुरांच्या चळवळीचे रणक्षेत्र असून, लाल मातीशी इमान राखणारे क्रांतिस्रोत आहेत. सामान्य माणसाच्या मानवमुक्तीचे वैचारिकतेतून समाजपरिवर्तन करून जग बदलणाऱ्या संबंधाची, माणसाला माणूसपण देणाऱ्या विचारऊर्जेची निर्मिती अण्णा भाऊंच्या साहित्यातून झालेली दिसून येते. समाजपरिवर्तनाचे, मानवतावादाचे व सामाजिक स्थितीबदलाचे मूलगामी आयाम मांडण्याचे महत्त्वपूर्ण वैचारिक कार्य अण्णा भाऊंच्या साहित्यात आढळते. म्हणून खऱ्या अर्थाने आर्थिक विवंचनेत सापडलेल्या उपेक्षित व वंचित घटक समूहाचे यथार्थ चित्रण करणारे ते पहिले दलित साहित्यिक ठरतात. अण्णा भाऊंचे जीवन परिवर्तनवादी व मानवतावादी अशा स्वरूपाचे होते. त्यांच्या विचारांत अभिव्यक्तीही तितकीच महत्त्वाची होती.

गरीब आणि श्रीमंत अशा दरीमुळे सामाजिक न्याय, समता प्रस्थापित होण्यास अडथळे निर्माण होतात. दारिद्र्यातून आर्थिक विषमता वाढीस लागते. आर्थिक विषमतेमुळे स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व या मूल्यांची रूजवात होण्यास अडथळे निर्माण होतात. त्यामुळे आर्थिक विषमता नष्ट करण्याचे, श्रमाला महत्त्व देण्याचे स्वप्न अण्णा भाऊंनी त्यातून पाहिले आहे. 'फकिरा' कादंबरीचा नायक भेंडसगावचा खजिना लुटून गरीबांना वाटतो. 'उपकाराची फेड' या कथेत भारतीय समाजातील जातीय उतरंडीमुळे चांभार-मांग समाजातही कशी श्रेष्ठ-कनिष्ठतेची भावना वाढीस लागते, याचे चित्रण पाहायला मिळते. 'कोंबडी चोर'मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही दारिद्र्य, बेरोजगार शिल्लक राहिल्याने गरिबीमुळे सामान्य माणूस कसा चोरी करण्यास मजबूर होतो, याचे चित्रण आहे. 'बरबाद्या कंजारी' या कथेत मुंबईच्या झोपडपट्टीतील भटक्या समाजाची दयनीय अवस्था व जातपंचायतीच्या अमानुष प्रथांचे दर्शन घडते. या जातपंचायतीला आव्हान देऊन बरबाद्या व त्याची मुलगी कशी बंडखोरी करते, याचे

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist

ISBN : 978-81-937477-0-4

चित्रण आहे. 'रामोशी' या कथेत यदू रामोशी हा जमीनदाराच्या अन्यायाविरुद्ध आणि भ्रष्ट सरकारी यंत्रणेविरुद्ध कसा संघर्ष करतो, याचे चित्रण आहे. 'बळण', 'सापळा' या कथांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखालील चळवळीमुळे दलित-अस्पृश्य समाजात जे नवे आत्मभान आले, त्याचे चित्रण आढळते. यावरून अण्णा भाऊंचे साहित्य हे समताधिष्ठित समाजाची मांडणी आणि मागणी करणारे आहे, हे सिद्ध होते.

विसाव्या शतकातील मातंग समाजासोबतच एकूणच दलित, शोषित, पीडित, तळागाळातील माणसांच्या वैचारिक-सांस्कृतिक संघर्षाचे महाकाव्य आविष्कृत करणारा महानायक म्हणून अण्णा भाऊ साठे हे आज जगाला परिचित आहेत. समाजातून जुनी जीवनमूल्ये जाळून टाकली पाहिजेत, त्याऐवजी नवी समाजरचना, नवा क्रांतिवादी विचार, नव्या नैतिक मूल्यांची उभारणी, समाजाचा नवा प्रगतिशील ढाचा निर्माण केला पाहिजे, हा विचार अण्णा भाऊंच्या साहित्यातून प्रकट झालेला दिसतो.

समाजातला एवढा मोठा जनसमूह सामाजिक, आर्थिक न्यायासाठी, वैचारिक समतेने प्रक्षुब्ध होऊन, जीवाची पर्वा न करता रस्त्यावर येतो, तेव्हा ते त्याचे संघर्षशील कृतिआंदोलन म्हणून जाहीर होत असते. हा क्रांतिनिष्ठ विद्रोह अण्णा भाऊंनी आपल्या साहित्यात मांडलेला आहे. आपल्या हक्कांसाठी पेटून उठण्याची हाक त्यांनी त्यांच्या शाहिरी आणि लोकनाट्यातून दिलेली आहे. प्रस्थापित समाजव्यवस्थेने नाकारलेल्या व गावकुसाबाहेर जीणे जगणाऱ्या समाजाला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी क्रांतीचा ज्वालामुखी भडकून उठावा, यासाठी अन्यायी व जुलमी व्यवस्थेला सुरुंग लावण्याची गरज आहे. दलित माणसांची मने क्रांतिकारी घटनेने ज्वलांकित व्हावीत, मनाचा झालेला कोंडमारा वादळ होऊन अन्यायकर्त्यांवर तुटून पडावा आणि जनांदोलन साकारावे, असा विचार त्यांच्या साहित्यातून चित्रित झालेला आहे.

आपल्या अनुभवसंपन्न लेखणीतून मराठी साहित्यक्षेत्राचा परीघ रुंद करण्याचे ऐतिहासिक कार्य अण्णा भाऊंनी केले आहे. स्वतः जगून इतरांना जगण्याची प्रेरणा देणारी माणसे त्यांनी साहित्यातून अजरामर केली आहेत. माणसांसाठी सतत चिंतन करणारा आणि माणसांमध्ये लढण्याचे बळ निर्माण करणारा लढवय्या साहित्यिक म्हणून अण्णा भाऊंचे साहित्य सातासमुद्रापलीकडे पोहोचले आहे. जातीय, प्रांतीय आणि विकासाआड येणारे प्रत्येक वर्तुळ छेदून नवी भूमिका व नवे सिद्धान्त मांडले आहेत.

'ही पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावर तरलेली नसून, श्रमिकांच्या तळहातावर

तरलेली आहे' हा अंधश्रद्धेला छेद देणारा नवा सिद्धान्त त्यांनी मांडला. अण्णा भाऊंच्या साहित्यातून तत्त्वज्ञान, चळवळ, नवा समाज, देशभक्ती, श्रमिक, कामगार, शेतकरी, अस्मितेची प्रतीके, प्रेरणा देणारे नेतृत्व, लढवय्ये नायक-नायिका, मैत्रीसाठी, गावासाठी संघर्ष करणारे, आदर्श माता, आदर्श पत्नी यांच्या जीवनप्रणालीचे चित्रण आले आहे.

जातीय वर्तुळात न अडकणारा साहित्यिक, विश्वाला गवसणी घालणारे लेखक अण्णा भाऊ ठरले. त्यांच्या साहित्यातील वैश्विक संदर्भ याची साक्ष देतात. त्यांचे साहित्य पीडितांच्या, शोषितांच्या, दुर्बल घटकांच्या सामाजिक न्यायाची मागणी करणारे आहे. अन्न, वस्त्र आणि निवारा या मूलभूत प्रश्नांचीही सोडवणूक न झाल्यामुळे नव्या समाजरचनेची आग्रही भूमिका ते घेतात.

आपल्या शाहिरी वाङ्मयातूनही ते या आर्थिक विषमतेवर कोरडे ओढतात. त्यांची 'मुंबईची लावणी' प्रसिद्ध आहे. यात आर्थिक विषमतेचे चित्रण आलेले आहे. त्यात ते म्हणतात,

''मुंबईत उंचावरी मलबार हिल इंद्रपुरी
कुबेराची वस्ती तिथं सुख भोगती
परळात राहणारे रात्रंदिस राबणारे
मिळलं ते खाऊन घाम गाळती
या मुंबईत गर्दी बेकारांची, त्यात भरती झाली माझी एकाची।
मढ्यावर पडावी मूठभर माती, तशी गत झाली माझी।
ही मुंबई यंत्राची, तंत्राची, जगणारांची, मरणारांची
शेंडीची, दाढीची, हडसनच्या गाडीची, नायलॉनच्या
आणि जॉर्जेटच्या तलम साडीची। बुटाच्या जोडीची।
पुस्तकांच्या थडीची। माडीवर माडी। हिरव्या माडीची।
पैदास इथं भलतीच चोरांची। ऐतखाऊंची। शिरजोरांची।
हरामखोरांची। भांडवलदारांची।''

यावरून अण्णा भाऊ साठे हे किती प्रगल्भ जाणिवेचे साहित्यिक होते, याची प्रचीती होते. त्यांचे संपूर्ण जीवनकार्य प्रेरणादायी असून, उपेक्षितांच्या व्यथा जगाच्या वेशीवर टांगणारे आहे. बहुमुखी प्रतिभेच्या या अजरामर साहित्यिकाला विनम्र अभिवादन !

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavi...
Mukramabad Ta.Mukhed Dist

चित्रण आहे. 'रामोशी' या कथेत मनू रामोशी हा जमीनदाराच्या अन्यायाविरुद्ध आणि भ्रष्ट सरकारी यंत्रणेविरुद्ध कसा संघर्ष करतो, याचे चित्रण आहे. 'वळण', 'सापळा' या कथांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखालील चळवळीमुळे दलित-अस्पृश्य समाजात जे नवे आत्मभान आले, त्याचे चित्रण आढळते. यावरून अण्णा भाऊंचे साहित्य हे समताधिष्ठित समाजाची मांडणी आणि मागणी करणारे आहे, हे सिद्ध होते.

विसाव्या शतकातील मातंग समाजासोबतच एकूणच दलित, शोषित, पीडित, तळागाळातील माणसांच्या वैचारिक-सांस्कृतिक संघर्षाचे महाकाव्य आविष्कृत करणारा महानायक म्हणून अण्णा भाऊ साठे हे आज जगाला परिचित आहेत. समाजातून जुनी जीवनमूल्ये नाहून टाकली पाहिजेत, त्याऐवजी नवी समाजरचना, नवा क्रांतिवादी विचार, नव्या नैतिक मूल्यांची उभारणी, समाजाचा नवा प्रगतिशील ढाचा निर्माण केला पाहिजे, हा विचार अण्णा भाऊंच्या साहित्यातून प्रकट झालेला दिसतो.

समाजातला एखादा मोठा जनसमूह सामाजिक, आर्थिक न्यायासाठी, वैचारिक समतेचे प्रक्षुब्ध होऊन, जीवाची पर्वा न करता रस्त्यावर येतो, तेव्हा ते त्याचे संघर्षशील कृतिआंदोलन म्हणून जाहीर होत असते. हा क्रांतिनिष्ठ विद्रोह अण्णा भाऊंनी आपल्या साहित्यात मांडलेला आहे. आपल्या हक्कांसाठी पेटून उठण्याची हाक त्यांनी त्यांच्या शाहिरी आणि लोकनाट्यातून दिलेली आहे. प्रस्थापित समाजव्यवस्थेने नाकारलेल्या व गावकुसाबाहेर जीवन जगणाऱ्या समाजाला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी क्रांतीचा ज्वालामुखी भडकून उठावा, यासाठी अन्यायी व जुलमी व्यवस्थेला सुरुंग लावण्याची गरज आहे. दलित माणसांची मने क्रांतिकारी घटनेने व्यसांकित व्हावीत, मनाचा झालेला कोंडमारा बाहेर होऊन अन्यायकर्त्यांवर तुटून पडावा आणि जनांदोलन साकारावे, असा विचार त्यांच्या साहित्यातून चित्रित झालेला आहे.

आपल्या अनुभवसंपन्न लेखणीतून मराठी साहित्यक्षेत्राचा परीघ रुंद करण्याचे ऐतिहासिक कार्य अण्णा भाऊंनी केले आहे. स्वतः जगून इतरांना जगण्याची प्रेरणा देणारी माणसे त्यांनी साहित्यातून अजरामर केली आहेत. माणसांसाठी सतत चिंतन करणारा आणि माणसांमध्ये लढण्याचे बळ निर्माण करणारा लढवय्या साहित्यिक म्हणून अण्णा भाऊंचे साहित्य सातासमुद्रापलीकडे पोहोचले आहे. जातीय, प्रांतीय आणि विकासावाद देणारे प्रत्येक वर्तुळ छेदून नवी भूमिका व नवे सिद्धान्त मांडले आहेत.

'ही पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावर तरलेली नसून, श्रमिकांच्या तळहातावर

तरलेली आहे' हा अंधश्रद्धेला छेद देणारा नवा सिद्धान्त त्यांनी मांडला. अण्णा भाऊंच्या साहित्यातून तत्त्वज्ञान, चळवळ, नवा समाज, देशभक्ती, श्रमिक, कामगार, शेतकरी, अस्मितेची प्रतीके, प्रेरणा देणारे नेतृत्व, लढवय्ये नायक-नायिका, मैत्रीसाठी, गावासाठी संघर्ष करणारे, आदर्श माता, आदर्श पत्नी यांच्या जीवनप्रणालीचे चित्रण आले आहे.

जातीय वर्तुळात न अडकणारा साहित्यिक, विषयाला गवसणी घालणारे लेखक अण्णा भाऊ ठरले; त्यांच्या साहित्यातील वैश्विक संदर्भ याची साक्ष देतात. त्यांचे साहित्य पीडितांच्या, शोषितांच्या, दुर्बल घटकांच्या सामाजिक न्यायाची मागणी करणारे आहे. अन्न, वस्त्र आणि निवारा या मूलभूत प्रश्नांचीही सोडवणूक न झाल्यामुळे नव्या समाजरचनेची आग्रही भूमिका ते घेतात.

आपल्या शाहिरी वाङ्मयातूनही ते या आर्थिक विषमतेवर कोरडे ओढतात. त्यांची 'मुंबईची लावणी' प्रसिद्ध आहे. यात आर्थिक विषमतेचे चित्रण आलेले आहे. त्यात ते म्हणतात,

''मुंबईत उंचावरी मलबार हिल इंद्रपुरी
कुबेराची वस्ती तिथं सुख भोगती
परळात राहणारे रात्रंदिस राबणारे
मिळलं ते खाऊन घाम गाळती
या मुंबईत गर्दी बेकारांची, त्यात भरती झाली माझी एकाची।
मढ्यावर पडावी मूठभर माती, तशी गत झाली माझी।
ही मुंबई यंत्राची, तंत्राची, जगणारांची, मरणारांची
शेंडीची, दाढीची, हडसनच्या गाडीची, नायलॉनच्या
आणि जॉर्जेटच्या तलम साडीची। बुटाच्या जोडीची।
पुस्तकांच्या थडीची। माडीवर माडी। हिरव्या माडीची।
पैदास इथं भलतीच चोरांची। ऐतखाऊंची। शिरजोरांची।
हरामखोरांची। भांडवलदारांची।''

यावरून अण्णा भाऊ साठे हे किती प्रगल्भ जाणिवेचे साहित्यिक होते, याची प्रचिती होते. त्यांचे संपूर्ण जीवनकार्य प्रेरणादायी असून, उपेक्षितांच्या व्यथा जगाच्या वेशीवर टांगणारे आहे. बहुमुखी प्रतिभेच्या या अजरामर साहित्यिकाला विनम्र अभिवादन !

PRINCIPAL
Swami Vivekananda Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

संदर्भ :

१. [illegible] सुरेश : 'अण्णा भाऊ साठे व मातंग समाज', लहुजी प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१०.
२. [illegible] काशीराम व इतर (संपा.) : 'डॉ. अण्णा भाऊ साठे : एक चिंतन', चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१०.
३. कांबळे चंद्रकांत : 'क्रांतिकारी साम्यवादाचा पकिरा : एक सामाजिक चिंतन', अस्मिता प्रकाशन, नागपूर.
४. चंद्रकांत कांबळे : 'लोकशाहीर', अस्मिता प्रकाशन, नागपूर.
५. डॉ. शिवाजी जवळगेकर : 'जननायक अण्णा भाऊ साठे', साहित्यभूषण अण्णा भाऊ साठे कला अकादमी केंद्र, लातूर.
६. www.wikipedia.com.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Impact Factor – 2.143 ISSN – 2319-8648

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

Current Global Reviewer

Multidisciplinary International Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

30th November 2018

सामाजिक क्रांतीचे प्रेरणास्थान : लहुजी साळवे

मुख्य संपादक
अरुण बी. गोदाम

संपादक
डॉ. कहाळेकर सी.एम
लोकप्रशासन विभाग,
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, मुखेड, जि. नांदेड

सहसंपादक
प्रा. डॉ. कुडकेकर एन. पी
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख
शिवाजीराव केंद्रे महाविद्यालय, जळकोट, जि. लातूर

सहसंपादक
प्रा. [illegible]
समाजशास्त्र विभाग
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, [illegible], जि. नांदेड

Impact Factor – 2.143 ISSN – 2319-8648

Current Global Reviewer

Multidisciplinary International Research Journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

Title of the issue : 'सामाजिक क्रांतीचे प्रेरणास्थान : लहुजी साळवे'

© PUBLISHED BY
Shaury Publication
Khadgaon Road, Kapil Nagar, latur
Email- hitechresearch11@gmail.com www.rjournals.co.in
Contact- 8149668999

D.T.P. & PRINTING
R.R. Graphis, Latur- 413512
Email- hitechresearch11@gmail.com

EDITION :

30th November 2018

PRICE : 400/-

प्रस्तुत विशेषांक में प्रकाशित शोध आलेखों के विचारों से संपादक मंडल का सहमत होना जरुरी नही है

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

Scanned by CamScanner

40. लहुजी साळवे एक क्रांतिवीर और समाजवीर के रूप में 102
प्रा.डॉ.शिवदर्शन टाले
41. असामान्य द्रष्टा समाजसुधारक :- लहुजी साळवे 104
प्रा.डॉ.घायाळे भगवान शंकरराव
42. महान क्रांतीकारी, आद्यक्रांती गुरु लहुजी साळवे यांचे भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान 107
डॉ.मंगनाळे संतोष कल्याणराव
43. क्रांतीकारी लहुजी साळवे : एक दृष्टीक्षेप 111
प्रा.डॉ सुरेश सावळे
44. सशस्त्र क्रांतीचे आद्यगुरू : क्रांतीवीर लहुजी साळवे 112
प्रा. लालका पां. टुमटकर
45. लहुजी साळवे एक चिंतन 115
श्रीमती वैशाली पाटील
46. Promoter of Educationto The Untouchables:Krantiveer Lahuji Salve 117
Kendre V.R.
47. Lahuji Salve's Contributions to The Untouchables 119
Dr.Kirtiratna B. Hatode

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

Current Global Reviewer Peer Reviewed Journal
Impact Factor - (IIJIF) - 2.143, सामाजिक क्रांतीचे प्रेरणास्थान : लहुजी साळवे | Nov. 2018 | ISSN: 2319-8648 | Peer Reviewed Journal

प्रस्तावना

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात महत्त्वपूर्ण योगदान देणाऱ्या प्रखर देशभक्त क्रांतिवीर लहुजी साळवे यांचे व्यक्तिमत्त्व होते. त्याग, देशप्रेम, देशभक्ती ही त्यांच्या रगारगात ओतप्रोत भरलेली होती. क्रांतिवीर लहुजी साळवे गुरुत्वाकडी, शिवकाळे, क्रांतिकारी आणि बहुजन समाज चळवळीतील सक्रिय कार्यकर्ते होते. म्हणून इंग्रजांचे राज्य या देशातून घालविले पाहिजे हा विचार भारतातील परकीय सत्तेचा गुलाम झालेल्या जनतेला त्यांनीच दिला. स्वातंत्र्यक्रांतीची पहिली ज्योत त्यांनीच पेटवली. इंग्रजांचे शत्रू म्हणून लहुजींची चर्चा केली जाते. महात्मा फुलेंच्या सामाजिक क्रांतीच्या लढ्यात त्यांनी केलेले कार्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे मात्र त्याची जाणीवपूर्वक चर्चाच कधी केली गेली नाही. महात्मा फुलेंनी त्यांच्यापासून घेतलेली सामाजिक क्रांतीची प्रेरणा व बदलाचे वास्तव मात्र जगासमोर मांडले गेलं नाही. म्हणून लहुजी साळवे उपेक्षितच राहिले. स्वातंत्र्योत्तर भारतात बहुजन समाज उपेक्षित का राहिला, काही लोक शिकले, मोठे झाले, नोकरीस लागले असतीलही पण सर्वसामान्य लोकांचे काय हा संशोधनाचा आणि चिंतनाचा विषय आहे. अस्पृश्य समाजाला पाण्यासाठी वणवण भटकंती करावी लागत होती. ही भटकंती लहुजी साळवे क्रांतिवीर लहुजी साळवेंनी अस्पृश्य समाजासाठी पुण्यामध्ये भिडे पुलाजवळ उमाळ्याच्या जागी विहीर बांधून पाण्याची सोय केली. ही भारतातील पहिली सामाजिक क्रांती होय. त्यानंतर त्याच प्रेरणेतून १८६८ ला महात्मा फुलेंनी अस्पृश्यांसाठी आपला हौद खुला केला. त्याच प्रेरणेतून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मानवमुक्तीसाठी १९२७ ला महाडच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह करून अस्पृश्यांना गुलामगिरीच्या बंधनातून मुक्त केले. हा खरा इतिहास पुन्हा एकदा नव्याने लिहिण्याची गरज आहे. म्हणून इतिहासाचे पुनर्लेखन व्हावं, त्याची समाजशास्त्रीय चिकित्सा व्हावी या अपेक्षेने सर्वश्री डॉ.सी.एम. कहाळेकर, प्रा.किशन कांबळे, प्रा.डॉ.एन.पी. कुडकेकर या त्रयींनी प्रस्तुतचा 'सामाजिक क्रांतीचे प्रेरणास्थान : लहुजी साळवे' हा ग्रंथ संपादित करून वाचकांसाठी उपलब्ध करून दिला त्याबद्दल प्रथमतः त्यांचे मी मनापासून अभिनंदन करतो.

'जगेन तर देशासाठी मरेन तर देशासाठी' अशी भीष्मप्रतिज्ञा घेऊन क्रांतिवीर लहुजी साळवे हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या चळवळीत सक्रीय लढा देणारे लढाऊ सैनिक प्रशिक्षित करून शेवटच्या श्वासापर्यंत प्रामाणिकपणे इंग्रजांविरुद्ध लढत राहिले. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला अखेर स्वातंत्र्य मिळाले. परंतु हे स्वातंत्र्य पाहण्यासाठी क्रांतिवीर लहुजी साळवे नव्हते. परंतु त्यांच्या छावणीत तयार झालेले क्रांतिकारी सैनिक व त्यांची चळवळ आजही जीवंत राहिली. यावरून क्रांतिवीर लहुजी साळवेंची स्वातंत्र्याबद्दल असलेली देशभक्ती, प्रेम, त्याग, राष्ट्रनिष्ठा आपल्या डोळ्यासमोर आजही जीवंतपणे उभी राहते. परंतु हे स्वातंत्र्य कोणाला मिळाले बहुजनांना की मनुवाद्यांना? या प्रश्नावर विचारमंथन होणे आवश्यक आहे. तालमीतून वासुदेव बळवंत फडकेंसारखा क्रांतिकारक तयार झाला आणि स्वातंत्र्याचा नायक म्हणून विशेष गाजलाही. परंतु गुरुचे कार्य थोर असूनही लहुजी साळवे मात्र उपेक्षितच राहिले. त्याची कारणे शोधणे गरजेचे होते. या ग्रंथाच्या रूपाने या संशोधनाला वाट मिळाली आहे. म्हणून खरोखरच प्रस्तुत ग्रंथाचे संपादक मंडळ अभिनंदनास पात्र आहे.

प्रस्तुत ग्रंथात अनेक शोधनिबंध आहेत. या सर्व लेखांतून अत्यंत महत्त्वपूर्ण मांडणी करण्यात आलेली आहे. त्यातील सर्व सहभागी लेखकांचेही मी मनापासून अभिनंदन करतो. प्रस्तुत शोधनिबंधाचे अवलोकन केल्यास क्रांतिवीर लहुजी साळवे यांच्या संदर्भात विचार मांडणारी काही मतप्रवाह निर्माण झालेले दिसून येतात. पहिल्या विचार प्रवाहाच्या समर्थकांना वाटते की, लहुजी साळवे हे देशभक्त आहेत तर दुसरा विचार प्रवाह लहुजी साळवे हे समाजक्रांतिकारक आहेत असे ठासून सांगण्याचा प्रयत्न करतात. तिसरा एक विचारप्रवाह असा आढळतो की, लहुजी साळवे हे वासुदेव बळवंत फडके, लोकमान्य टिळक, महात्मा फुले, आगरकर, नाना छत्रे, उमाजी नाईक व चापेकर बंधु यांचे गुरू होते आणि ते स्वातंत्र्य चळवळीने भारावले होते. ब्रिटिशांविरुद्ध त्यांनी कडवी झुंज दिली. आखाडा स्थापन करून हजारो क्रांतिकारकांची फौज निर्माण केली. म्हणून ते देशभक्तीने ओतप्रोत भारलेले होते असे सांगणारा तथाकथित उच्चभ्रू समाज असू शकतो. कारण त्यांना लहुजींना गुरू म्हणून आणि स्वातंत्र्याचे रक्षणकर्ता म्हणूनच पुढे आणायचे होते. परंतु तसे न होता पुढे आले ते फक्त टिळक, फडके आणि उपेक्षित राहिले लहुजी साळवे. चौथा एक मतप्रवाह असा आहे की, लहुजी साळवे हे महात्मा फुलेंचे गुरू आहेत. महात्मा फुले हे आंबेडकरांचे गुरू आहेत आणि बाबासाहेबांच्या वाटेने जाण्याचा मार्ग अण्णाभाऊंनी सांगितला आहे. म्हणून पहिल्यांदा सामाजिक क्रांतीची सुरुवात लहुजींनी केली. म्हणूनच शैक्षणिक आणि सामाजिक क्रांतीची भावना क्रांतिवीर लहुजी साळवेंच्या नसानसात भिनलेली असल्यामुळेच ते महात्मा

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

पुरोगामी सामाजिक क्रांतीच्या आपल्याला मुक्त होते. या कार्यकर्त्यांच्या प्रस्तुत संपादन ग्रंथाचे व सार्थक असे शीर्षक दिले असावे असे वाटते. कारण भूतकाळात सामाजिक चळवळी हा वारसाच्या व लहूजींचे अस्तित्व, त्यामुळेच आज देखील सामाजिक क्रांतीची प्रेरणा मिळत असते आणि त्यामुळेच अनेक प्रसंग घडून येतात. त्यांचे प्रेरणास्थान लहूजी साळवे हेच ठरतात याचे ऐतिहासिक दाखले प्रस्तुत संपादन ग्रंथात दिसून येतात हे या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य आहे.

क्रांतिवीर लहूजी साळवे म्हणजे महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक चळवळीत योगदान देणारे पुरोगामी महाराष्ट्राला सामाजिक क्रांतीची शिकवण देणारे शिक्षक होते. महान क्रांतिकारक होते. परिवर्तनवादी चळवळीत काम करणारे कार्यकर्ते व बहुजन समाजातील उच्च विद्याविभूषित असलेल्या मान्यवरांचे लहूजी साळवेंचा महाराष्ट्र इतिहास या ग्रंथात त्याचे उपस्थित करून देण्याचा प्रयत्न संपादक मंडळाने केला आहे. ग्रंथातील सर्व विचारवंतांनी विविधांगी मांडणी केली आहे. आपापल्या विषयाला योग्य न्याय देण्याचा प्रयत्न केला आहे तो निश्चितच महत्त्वपूर्ण असा आहे. संपादकांनी मी प्रस्तावना लिहावी असा आग्रह केला. हा माझा परिवारच प्रयत्न आहे त्यामुळे वाचकांनी तो समजून घ्यावा. संपादक मंडळाला माझेही मान्य सम्यक्‌रित्या यांनी प्रस्तावनेबाबत आग्रह केला आणि ते टाळणं मला शक्य झालं नाही.

'सामाजिक व शैक्षणिक क्रांतीची मशाल : क्रांतीगुरू लहूजी साळवे' या लेखातून डॉ.शंकर गडकर यांनी आपली भूमिका अत्यंत प्रांजळपणाने मांडलेली आहे. ते महाराष्ट्रात परिवर्तनवादी चळवळीचे अर्थात लहूजी साळवे कर्तृत्वाचे महात्म्याचे शिलेदार, मार्गदर्शक आहेत. पेशवाईच्या काळात जातीय विषमता मोठ्या प्रमाणात होती व काही प्रमाणात आजही आहे. एकविसाव्या शतकात बुद्धिजीवीना समतेचा विचार मांडणारा डॉ.नरेंद्र दाभोळकर, पानसरे, कलबुर्गी व निर्भीड पत्रकार गौरी लंकेश यांची हत्या केली जाते. तर पेशव्यांच्या काळात क्रांतीगुरू लहूजी साळवे, म.फुले, सावित्रीबाई फुले यांच्यासह सर्व अस्पृश्य समाजाला किती भयावह परिस्थितीला सामोरे जावे लागले असेल? अशा परिस्थितीशी महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांना दगा येतेपाविण्याची हिंमत उच्चवर्णियांची झाली नाही. भारतातील सामाजिक आणि शैक्षणिक चळवळीला, क्रांतीला बळ मिळाले. परंतु सद्यस्थितीत मात्र हा सामाजिक चळवळी थंडावल्या आहेत काय असा प्रश्न मनात निर्माण होतो. मात्र असे असले तरी कार्यरत असलेल्या चळवळीना लहूजी साळवे यांच्या सामाजिक क्रांतीची प्रेरणा निश्चितच मिळत राहिलेली आहे हे सत्य नाकारता येत नाही. परंतु चळवळी चालविणारे आज स्वार्थी होताहेत, मनुवाद्यांच्या आहारी जाताहेत असा युक्तिवाद ते करताना दिसतात. यापुढे ते असे अधोरेखित करतात की १ जानेवारी १८१८ मध्ये भीमा कोरेगाव येथे झालेल्या लढाईत महार, मांग, चांभार, ढोर, रामोशी व मुस्लीम समाजाचे लोक सैन्यात होते आणि ते इंग्रजांकडून पेशव्यांच्या विरोधात लढत होते. कारण इंग्रजांच्याऐवजी पेशव्यांनी येथील वंचित, उपेक्षित समाजाचा छळ केला होता. यावेळी इंग्रजांकडून ८३४ सैनिक होते ज्यामध्ये बॉम्बे नेटीव्ह लाईट इन्फंट्री तुकडीचे अर्थात बटालियन महार ४०० होते तर बाकीचे मांग, रामोशी, मुस्लीम या जातीचे होते. परंतु भीमा कोरेगावचा इतिहास लिहिताना केवळ ४०० महार सैनिकांनीच पेशव्यांच्या २८००० सैन्याचा पराभव केला असो लेखकांनी नोंद केली आणि पेशव्यांचा पराभव झाला. शनिवारवाड्यावर इंग्रजांचा युनियन जॅक फडकाविण्यात आला. येथे भारतातील ८३४ सैनिक इंग्रजांच्या बाजूने का लढत होते, पेशव्यांच्या विरोधात का उभे राहिले या प्रश्नांची उत्तरे शोधणे महत्त्वाचे आहे. हा विचार न मांडता लहूजी साळवे इंग्रजांच्या विरुद्ध लढले हा प्रचार केला गेला. फक्त ४०० महार बटालियन होते हे जोरकसपणे सांगितले गेले. का तर मांग आणि महार यांच्यात तेढ निर्माण व्हावी म्हणून. हे सांगण्यात उच्चवर्णीय लेखक मंडळी यशस्वी झाली. मांग मात्र भीमा कोरेगावची लढाई आमच्यासाठी महत्त्वाची नाही तो महारांसाठी महत्त्वाची आहे असे म्हणतो हे कुठेतरी थांबले पाहिजे, असं लेखकाला वाटते यातून त्यांची आंबेडकरी दृष्टी परिवर्तनवादी चळवळीला दिशादर्शक आहे.

व्यायामशाळेच्या नावाखाली क्रांतिकारकांचे पहिले प्रशिक्षण केंद्र पुण्यात सुरू करून त्यांनी पाया घातला. उत्तर भारतात तात्या टोपेंच्या नेतृत्वाखाली इंग्रजांविरुद्ध लढण्यासाठी हजारो सैनिक पाठविले होते असे मत डॉ.आशा गिते यांनी 'क्रांतिवीर लहूजी साळवे : एक सम्यक अभ्यास' या लेखातून अधोरेखित केले आहे. 'माणसं उभी करणारी तालीम : लहूजी साळवे' या लेखात डॉ.साधना बुरटे आणि प्रा.किशन पवार यांनी समाजशास्त्रीय चिकित्सा केली आहे. 'सशस्त्र क्रांतीचे जनक लहूजी साळवे' यांचे कार्य प्रसारमाध्यमांनी समाजापुढे आणण्याची नितांत गरज आहे. कारण त्यातूनच वास्तवदर्शी खरा इतिहास स्पष्ट होईल म्हणून लहूजी साळवे यांचे साहित्य उपलब्ध करून देण्याची गरज आहे. लहूजी साळवे यांच्या साहित्य आणि विचारांचा परामर्श घेणाऱ्या साहित्यिक, लेखकांचा सन्मान केला पाहिजे अशा स्वरूपाची सूचना त्यांनी केली आहे.

Scanned by CamScanner

Current Global Reviewer Peer Reviewed Journal
Impact Factor - (IIJIF) – 2.143, सामाजिक क्रांतीचे प्रेरणास्थान : लहुजी साळवे | Nov. 2018 | ISSN- 2319-8648 | Peer Reviewed Journal

महात्मा फुले यांचे सत्यशोधकीय विचार गतिमान करण्यासाठी त्यांच्या कार्यात मदत म्हणून लहुजी साळवेंनी महत्त्वाची भूमिका निभावली. जेव्हा फुलेंना जिवे मारण्याच्या धमक्या येऊ लागल्या, तेव्हा त्यांच्या पत्नीला कायम अंगरक्षक म्हणून पाच-सहा मांग सैनिक होते. एके दिवशी धोंडिबा रोडे फुलेंच्या वाड्यात घुसतात तेव्हा महात्मा फुलेंनी त्यांना आपल्या विचाराने प्रवृत्त केले. महात्मा फुलेंना मारण्यास आलेले माणसे फुलेंना शरण जातात व पुढील काळात त्यांच्याच सत्यशोधक चळवळीत कार्य करतात. ही लहुजी साळवे यांच्याच सामाजिक क्रांतीची शिकवण आहे. सावित्रीबाई फुले, मुक्ता साळवे, ताराबाई शिंदे या महिला महात्मा फुले आणि लहुजी साळवे यांच्या वैचारिक प्रबोधनातून घडलेल्या आहेत असे परखड मत 'सैनिकी विद्यापीठ : लहुजी साळवे' या प्रस्तुत लेखात डॉ.संतोष सागड यांनी मांडले आहे.

क्रांतिवीर लहुजी साळवे सत्यशोधक समाजाचे कार्यकर्ते होते. मात्र फक्त त्यांच्या लष्करी कार्याचीच नोंद इतिहासाने घेतली गेली परंतु शैक्षणिक आणि सामाजिक सुधारणा यांविषयक कार्य मात्र ब्राह्मणवादी इतिहासकारांनी आम्हाला कळू दिलेच नाही. ब्रिटिशांची राजवट उलथवून टाकणारे लहुजी साळवे बहुजन समाजासमोर मांडले गेले. मात्र त्यांचीच पुतणी मुक्ता साळवे आपल्या निबंधात ब्रिटिश सरकारचा उल्लेख मायबाप सरकार असा करते आणि त्याच ब्रिटिशांना लहुजी साळवे हाकलून देण्याचा प्रयत्न करतात हे शोधण्याचा प्रयत्न झालाच नाही. मनुवाद्यांनी दलित समाजात फूट पाडण्यासाठी जाणिवपूर्वक लहुजी साळवेंचा खोटा इतिहास कथन केला. म्हणून तो खोडून काढून त्यांचा समानवादी इतिहास बहुजन समाजासमोर आणणे काळाची गरज आहे अशी भूमिका 'सत्यशोधक समाजाचे कार्यकर्ते : लहुजी साळवे' या प्रस्तुत लेखातून डॉ.सोमनाथ कदम यांनी मांडली आहे. म्हणून ती चिंतनीय स्वरूपाचे आहे. जीवनाच्या अखेरपर्यंत सत्यशोधक समाजाचे वाहक म्हणून ब्राह्मणेतर चळवळीला बळ देण्याचे कार्य क्रांतिगुरू लहुजी साळवेंनी केले. पेशव्यांच्या अन्याय, अत्याचारास बळी ठरलेल्या महार, मांग, चांभार, मेहतर या समाजामध्ये एकता निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न केला. मात्र याचा आम्हाला विसर पडलेला दिसून येतो. अस्पृश्यतेचे चटके बसलेल्या, उपेक्षितांचे जीवन माथी मारलेल्या व्यवस्थेने शिक्षण, पाणवठा या बाबी नाकारल्यामुळे हा समाज पंगू झाला होता, उच्चवर्णियांच्या गुलामीच्या ओझ्याखाली पूर्णपणे दबला गेला होता. ही शोषणप्रक्रिया लहुजी साळवे यांच्या लक्षात आली होती. म्हणून अस्पृश्य समाजात जागृती व्हावी म्हणून त्यांनी परिश्रम घेतले. शोषणविरहित, समताधिष्ठित समाजाच्या निर्मितीसाठी ते प्रतिवाद्यांशी झुंज देत राहिले. परिणामी शिक्षण नाकारले गेलेला समाज आज शिक्षणाच्या प्रवाहात आला. डॉक्टर, वकील, इंजिअर, प्राध्यापक इत्यादी पदावर आरूढ झालेला दिसून येतो आहे. महिलादेखील आज प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषाबरोबर वावरत आहेत. महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक चळवळीची ही ऐतिहासिक नांदी आहे. त्यात लहुजींची प्रेरणा महत्त्वाची मानली जाऊ लागली आहे. कारण मूक असलेला समाज हा आता बोलू लागला आहे. अशा स्वरूपाची मांडणी प्रा.पी.एस. कांबळे यांनी 'सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत : लहुजी साळवे' या लेखात मांडताना केली आहे. त्यांचा हा विचार आताच्या पिढीने समजून घेऊन त्यावर चिंतन करणे काळाची गरज आहे.

'सामाजिक क्रांतीचा आधारवड : लहुजी साळवे' या प्रस्तुत लेखात अंकुश सिंदगीकर यांनी लहुजींनी घराघरात जाऊन शिक्षणाचे महत्त्व लोकांना सांगितले. शाळेत मुले-मुली पुरवण्याबरोबरच जोतीबा फुले आणि सावित्रीमायी यांच्या जीविताची जबाबदारी आपल्या शीरावर घेतली. म्हणूनच महात्मा फुले स्त्री शिक्षणाची चळवळ गतिमान करू शकले. म्हणूनच लहुजी साळवेंचे कार्य दबलेल्या, पिचलेल्या माणसांना ऊर्मी देते असे म्हटले आहे.

मुक्ता साळवे दलित समाजाच्या अन्यायाला वाचा फोडणारा निबंध लिहिते एवढी मोठी प्रेरणा असताना मातंग समाज मात्र अजूनही त्याविषयी अनभिज्ञ कसा राहिला, परंपरेच्या आहारी जाऊन प्रतिगाम्यांच्या मागे लागून आपले वैभव गमावून बसला, विकासाच्या मुख्य प्रवाहापासून कोसो दूर राहिला अशी खंत 'क्रांतीचे आद्यगुरू : लहुजी साळवे' ह्या लेखातून लालबा दुमटकर यांनी व्यक्त करून मातंग समाजाने विज्ञानवादी बनावे अशी अपेक्षा व्यक्त केली आहे. प्रस्तुत ग्रंथाच्या संपादक मंडळाने सारेची मांडणी करून नवलेखकांत चेतना जागृत करून त्यांच्या विचारांना नवसंजिवनी देण्याचा केलेला प्रयत्न अत्यंत स्तुत्य व प्रशंसनीय असाच आहे.

प्रस्तुत ग्रंथाचे संपादक डॉ.सी.एम. कहाळेकर यांनी 'प्रेरणास्रोत : लहुजी साळवे' या लेखातून लहुजींचे बालपण, सामाजिक चळवळ, मातंग समाज आणि त्याचा विकास, सामाजिक व शैक्षणिक चळवळीतील योगदान आणि भवितव्य इत्यादी

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukhed Dist.Nanded

Scanned with CamScanner

बाबींचे स्पष्ट विवेचन केलेले आहे. जगाच्या पाठीवर असलेला प्रत्येक समाज आपले स्थान बळकट करताना दिसतो परंतु मातंग समाज मात्र अजूनही शोषित आहे असे त्यांना वाटते. महाराष्ट्रात लोकसंख्येच्या दृष्टीने क्रमांक दोनवर असलेला मातंग समाज शिक्षणापासून कोसो दूर राहिला याची कारणमीमांसा परखडपणे दिली आहे. आजपर्यंत असलेला मातंग समाज हा अंधश्रद्धेमध्ये गुरफटला आहे. समाजाच्या हितापेक्षा दुसऱ्याचे हीत जोपासण्यात त्याने धन्यता मानली आहे. मातंग समाजात सर्वांत पहिल्यांदी होण्यास कोणीही बोलायला तयार नाही म्हणून मातंग समाजाने पूर्वजांच्या इतिहासापासून प्रेरणा घेण्याची गरज आहे अशी मांडणी केलेली आहे.

सामाजिक क्रांतीपिता लहुजी साळवे मातंग समाजाची प्रेरणा आहेत. त्यासाठी काळाची गरज ओळखून विचार सोडून तर्कनिष्ठता स्वीकारणे आवश्यक आहे असा संदेश डॉ.शिवाजी कांबळे यांनी 'परिवर्तनाचा प्रेरणास्रोत : लहुजी साळवे' या लेखातून दिला आहे म्हणून तो विचारात घेण्यासारखा आणि मार्गदर्शक आहे.

क्रांतिपिता लहुजी साळवे यांना अपेक्षित असणारी समाजव्यवस्था जोपर्यंत निर्माण होत नाही तोपर्यंत समाजव्यवस्थेत हे क्रांतीचे वारे सतत वाहत राहतील. मातंग समाजाच्या सामाजिक आणि वैचारिक चळवळी ह्या आज सध्यातरी व सामाजिक क्रांतीसाठी मूक आहेत. त्यामुळे या चळवळीने लहुजी साळवे यांच्या जीवनकार्यातून प्रेरणा घेणे अपेक्षित आहे असा स्पष्ट विचार डॉ.डी.के. अहेर यांनी 'लहुजी साळवे यांची सामाजिक विचारधारा' या लेखातून मांडला आहे. भ्रष्टाचाराच्या प्रश्नांपासून बहुजन समाजाने सजग राहण्याची गरज आहे असा इशारा ते देतात. सामाजिक समतेच्या चळवळीने लहुजी साळवे यांच्या सामाजिक क्रांतीची वैचारिक प्रेरणा अविरतपणे मिळत राहील असा आशावादही त्यांनी व्यक्त केला आहे.

याशिवाय प्रस्तुत संदर्भग्रंथात काही हिन्दी आणि इंग्रजी भाषेतील लेखांचा समावेश आहे. तेसुद्धा अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. यात डॉ. हलोंडे के.बी., प्रा. कैरे व्ही.आर., प्रा.आरे, नितीन गायकवाड, डॉ.माधव गायकवाड, डॉ.अशोक जाधव, डॉ.सुरेश धनवडे, हरीदास बोईवार यांचा समावेश आहे. बहुजन समाजाच्या सामाजिक क्रांतीच्या व सामाजिक समतेच्या लढ्यात मातंग समाजाला सामावून घेताना महात्मा फुले यांच्या ऐतिहासिक कार्यात क्रांतिपिता लहुजी साळवे यांनी दिलेला मानसिक आधार व अभय तसेच शिक्षण व प्रशिक्षण यातून उभे राहिलेले क्रांतिकारक यांचा इतिहास पुढे आणावा लागेल.

लहुजी साळवे यांनी पेरलेल्या क्रांतीच्या बीजाला मुक्ता साळवेच्या निबंधाच्या रूपातून अंकूर फुटले. सत्यशोधक समाजाच्या रूपात महात्मा फुले नावाचे त्याला पान फुटले आणि बौद्ध धम्मक्रांतीच्या रूपाने फुल तयार होऊन फार मोठा वटवृक्ष उभा राहिला राहिला. या सामाजिक क्रांतीला इतिहासात तोड नाही. मातंग समाजातही बुद्धाच्या विचाराचे वारे वाहू लागले आहेत. बीजांकुरात असलेल्या रोपट्याचे रूपांतर वटवृक्षात होऊन त्याला अनेक फांद्या निर्माण होताहेत. ही लहुजी साळवे यांच्या सामाजिक क्रांतीच्या लढ्यातील बीजांकुराची फलश्रुती म्हणावी लागेल. या फलश्रुतीच्या खऱ्या इतिहासातील सत्य शोधण्याचे काम प्रस्तुत ग्रंथरूपाने साध्य होते आहे. संपादकाच्या माध्यमातून इतिहासाच्या पटलोघात दडलेल्या हिऱ्यास शोधून त्याची चमक दाखविण्याचे कार्य त्यांच्या हातून घडत आहे. हे कार्य येणाऱ्या पिढीसाठी, वाचकांसाठी, समाज बदलू पाहणाऱ्या कार्यकर्त्यांना निश्चितच प्रेरणादायी ठरेल असा विश्वास वाटतो.

परत एकदा ग्रंथातील सर्व लेखकांचे अभिनंदन करतो. लहुजी साळवेच्या अनेक पैलूंवर संशोधन करून आपले विचार त्यांनी मांडले ते सर्वांसाठी मार्गदर्शक आहेत. संपादक मंडळाचे पुन्हा एकदा अभिनंदन करतो आणि सदर ग्रंथाच्या रूपाने तमाम बहुजन पिढीस निश्चितच प्रेरणा मिळेल अशी आशा व्यक्त करतो. परिवर्तनवादी चळवळीत काम करणारे कार्यकर्ते, विचारवंत, विद्यार्थी, समाजबांधव, वाचक मित्रांसाठी प्रस्तुत ग्रंथ मार्गदर्शक ठरू शकेल असा आशावाद व्यक्त करून संपादक आणि सहलेखकांच्या हातून असेच उत्तरोत्तर लेखन कार्य घडत राहो अशी शुभकामना त्यांना देतो आणि थांबतो.

जय भीम !

२१ नोव्हेंबर २०१८

डॉ.मा.म. गायकवाड
प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय,
मुकरमाबाद ता.मुखेड जि.नांदेड

Scanned by CamScanner

Index

1. सामाजिक व शैक्षणिक क्रांतीची मशाल : क्रांतीगुरु लहुजी साळवे — 13
प्रा. डॉ. शंकर गड्डमवार
2. क्रांतीवीर लहुजी साळवे : एक समग्र अभ्यास — 15
प्रा.डॉ.गिते आशा नरसिंगराव
3. माणस उभी करणारी तालीम - लहुजी साळवे — 18
प्रा. डॉ. मुरुडे एम.बी. , किशन पवित्रे
4. सैनिकी विद्यापीठ : लहुजी साळवे — 20
प्रा.डॉ.संतोष ब. सागर
5. सत्यशोधक समाजाचे कार्यकर्ते - लहुजी साळवे — 23
प्रा.डॉ. सोमनाथ डी. कदम
6. सामाजिक चळवळीचे अग्रदूत : क्रांतीवीर लहुजी साळवे — २५
प्रा.कांबळे पी.एस.
7. सामाजिक क्रांतीचे आधारवड - लहुजी साळवे — 28
अंकुश सिंदगीकर
8. सशस्त्र क्रांतीचे जनक : लहुजी साळवे — ३०
सहा.प्रा. र. मा. पस्तापुरे
9. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील नायक : लहुजी साळवे — 33
डॉ. बाबुराव लक्ष्मणराव धायाळ
10. क्रांतीपिता लहुजी साळवे यांचे परिवर्तनवादी विचार व मातंग समाज — 35
डॉ. नामदेव केशवराव वाघमारे
11. लहुजी साळवे यांची सामाजिक विचारधारा — 38
प्रा.डॉ. आहेर डी.के.
12. सामाजिक क्रांतीचा उद्गाता : लहुजी साळवे — 40
प्रा.डॉ. राऊत एम.के.
13. सामाजिक क्रांतीचे आधार वड : लहुजी साळवे — 41
प्रा. डॉ. अशोक तुकाराम जाधव
14. सशस्त्र क्रांतीचे जनक आद्यक्रांतीगुरु लहुजी साळवे — 42
पवित्रे व्ही.पी. (कुंद्राळकर)
15. क्रांतीकारक निर्माण करणारे गुप्त विद्यापीठ - लहुजी साळवे — 44
प्रा. रत्नपारखे एस. ए.
16. परिवर्तनाचे प्रेरणास्रोत - लहुजी साळवे — 46
प्रा.डॉ. कंधारे विश्वनाथ गोविंदराव
17. गुरुवर्य क्रांतीकारक लहुजी साळवे — 48
प्रा.डॉ. कहाळेकर जी. बाव.
18. क्रांतीवीर लहुजी साळवे समाज शास्त्रीय विचारवंत — 50
प्रा. आंदे एस.जी
19. पराक्रमाची प्रयोग शाळा- लहुजी साळवे — 52
प्रा. चिलगे बि.व्ही.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

Scanned by CamScanner

अण्णा भाऊ साठे

व्यक्ती, साहित्य आणि समीक्षा

संपादक

डॉ. राजकुमार मस्के

डॉ. लहू वाघमारे

अण्णा भाऊ साठे

व्यक्ती, साहित्य आणि समीक्षा

संपादक
डॉ. राजकुमार मस्के
डॉ. लहू वाघमारे

युगप्रवर्तक
प्रकाशन

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahav

ISBN : 978-81-937477-0-4

अ.क्र.	लेख / लेखकाचे नाव	पृष्ठ
	बहुजन चळवळीचे नायक : अण्णा भाऊ साठे डॉ. बालाजी राजाराम समुखराव	४०४-४०७
	अण्णा भाऊ साठे यांचे शाहिरी लेखन प्रा. अनुराधा लक्ष्मणराव पाटील	४०८-४११
	अण्णा भाऊ साठे : व्यक्ती आणि वाङ्मय डॉ. मारोती भोसले	४१२-४१६
	प्रवासवर्णनातून भावलेले अण्णा भाऊ डॉ. संगीता पांडुरंग पैकेकरी	४१७-४२५
	अण्णा भाऊ साठेंचा वाङ्मयीन दृष्टिकोन प्रा. प्रल्हाद दत्तराव भोपे	४२६-४२९
६०	सत्यशोधक अण्णा भाऊ साठे डॉ. दामावले डी. एन.	४३०-४३३
६१	अण्णा भाऊ साठे : 'एक क्रांतिकारक लेखक' डॉ. उत्तम हुसनाची मानवते	४३४-४३७
६२	अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील बंडखोर नायक प्रा. मा. न. गायकवाड	४३८-४४५
६३	अण्णा भाऊ साठे : सामाजिक जाणिवेचा धुरंधर साहित्यिक डॉ. आर. बी. मादळे	४४६-४४९
६४	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील तत्त्वज्ञान डॉ. सोमनाथ डी. कदम	४५०-४५४
६५	प्रबोधनाचे वारसदार - अण्णा भाऊ साठे डॉ. डी. व्ही. हरगिले	४५५-४५८
६६	अण्णा भाऊंच्या कथासाहित्यातील नैतिकता श्रीमती प्रतिभा भीमराव गायकवाड	४५९-४६२
६७	प्रतिभावंत साहित्यिकाचा प्रवास- 'माझा रशियाचा प्रवास' डॉ. गणेश लहाने	४६३-४६७
६८	अण्णा भाऊ साठे यांचा वीरनायक 'फकिरा' प्रा. दिलीप रामचंद्र जाधव	४६८-४७२

ISBN : 978-81-937477-0-4

६२

अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील बंडखोर नायक

प्रा. मा. म. गायकवाड
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद, ता. मुखेड, जि. नांदेड

मानवमुक्तीचे महानायक, शोषित, पीडित, उपेक्षित, वंचित व गावकुसाबाहेरचं जीणं जगणाऱ्या समाजाचं धगधगतं वास्तव रूप जगासमोर मांडणारे एक झुंझार लेखक म्हणून अण्णा भाऊ साठे प्रसिद्ध आहेत.[1] हिंदू समाजातल्या जातिव्यवस्थेमुळे अण्णा भाऊंना असंख्य अडचणींना तोंड द्यावे लागले. अण्णा भाऊंनी सामाजिक न्यायासाठी आणि मानवमुक्तीच्या हक्कांसाठी आयुष्यभर अन्यायाविरोधात बंड करून आपली धारदार लेखणी चालविली व जुलमी व्यवस्थेला आपल्या बंडखोर लेखणीनेच उत्तर दिले. अण्णा भाऊ म्हणजे धर्ममार्तंडांच्या वर्णवर्चस्वाचा कोथळा फोडून त्याची आतडी बाहेर काढणारे वाघनख होय.[2] जगातील अनेक राष्ट्रांत अण्णा भाऊंचे साहित्य विविध भाषांतून प्रकाशित झाले; परंतु अण्णा भाऊंच्या परिवारातील सदस्या त्यांच्या स्नुषा सावित्रीबाई साठे आजही उपेक्षितच राहिलेल्या दिसून येतात. अनेकांची धुणी-भांडी करून उदरनिर्वाह चालवावा लागतो, असे त्या भाषणातून सांगतात. हे ऐकून मनाला खूप वाईट वाटते आणि येथील भांडवलवादी व्यवस्थेची चीड येते.

एका माणसाने दुसऱ्या माणसास गुलाम करू नये. त्याचे मूलभूत हक्क हिसकावून घेऊ नयेत. स्वातंत्र्य हा प्रत्येक समाजाचा, प्रत्येक देशाचा, प्रत्येक व्यक्तीचा जन्मसिद्ध हक्क आहे, हे मानवी जीवनातील खरे सत्य आहे आणि याच सत्याचे अण्णा भाऊ निस्सीम भक्त होते. हे सत्य नाकारणाऱ्या प्रत्येक जुलमी व्यवस्थेच्या, प्रवृत्तीच्या विरोधात उभे राहून मराठी साहित्यविश्वात विद्रोही व बंडखोर नायक निर्माण केले. विषमतावादी समाजव्यवस्थेवर प्रहार करणारे, समतावादी साहित्य त्यांनी निर्माण केले. उपेक्षित समाजातील फुटपाथवर जीवन व्यतीत करणाऱ्या माणसाला प्रथम नायकाचा दर्जा दिला. मराठी साहित्यविश्वात सामाजिकतेचं लेणं पांघरूण आपल्या वास्तवतेच्या पंखांवर आधारलेल्या अलौकिक प्रतिभेतून अभूतपूर्व

ISBN : 978-81-937477-0-4

ठसा निर्माण केला;[3] परंतु याची जाण दलित समाजाला फार उशिरा झाली.

अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील विविध व्यक्तिरेखा विशेषत: 'फकिरा' कादंबरीतील 'फकिरा', 'सापळा' या कथेतील हरिवा महार, 'स्मशानातील सोनं'मधील भीमा, 'बरबाद्या कंजारी' या कथेतील नायक बरबाद्या, विष्णुपंत कुलकर्णी, माकडवाला, सुलतान अशा कितीतरी व्यक्तिरेखा आजही जिवंत वाटतात आणि त्याच व्यक्तिरेखा सद्यस्थितीतील तरुणाईला समजावून सांगण्याची व घेण्याची गरज आहे. कारण समजावण्यापेक्षा समजून घेण्यामध्ये खरी परीक्षा असते. समजण्यासाठी अनुभवाचा कस लागतो, तर समजून घेण्यासाठी मनाचा मोठेपणा लागतो. अशा मोठ्या मनाची माणसे आजही बहुजन समाजात आहेत; परंतु ते छोट्या-छोट्या संघटना उभ्या करून वेगवेगळ्या तंबूत दाखल झाले आहेत. अशा अनेक संघटनांना पुन्हा एकदा एकत्र येण्याची गरज आहे. वंचित व उपेक्षित घटकांना सक्षम बनवून, त्यांना परिवर्तनाच्या नव्या प्रवाहात आणण्यासाठी बहुजनांना अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील बंडखोर नायक-नायिका व त्यांचे खरे सामाजिक विचार समजून घेणारे व समजून सांगणारा कार्यकर्तावर्ग निर्माण झाला पाहिजे, अशा प्रांजळ हेतूने प्रस्तुत लेखाची मांडणी केली आहे.

अण्णा भाऊंचा जीवनप्रवास :

महाराष्ट्रातील मांगजातीत अण्णा भाऊंचा जन्म १ ऑगस्ट १९२० रोजी झाला. मातंग समाज परंपरानिष्ठ व्यवसाय करणारा आणि हिंदूधर्मीय आहे; परंतु मातंग समाजाचे प्राचीन रूप बदलताना दिसून येते. अण्णा भाऊंचा पिंड हा मूलत: सामाजिकच होता. त्यांच्या विचारांवर फुले-आंबेडकरांच्या विचारांचा विशेष प्रभाव होता; परंतु सुरुवातीच्या काळात ते मार्क्सवादी विचारांकडे झुकलेले दिसतात.

१५ ऑगस्ट १९४७ ला भारत देश स्वतंत्र झाला; परंतु स्वतंत्र भारतातील पहिल्या सूर्योदयाला साक्षी ठेवून शोषित, पीडित, उपेक्षित समाजाच्या आणि कामगारांच्या न्याय्यहक्कांसाठी विधानभवनावर १६ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वातंत्र्याचा निषेध करणारा पहिला मोर्चा काढला.

'यह आझादी झूठी है, देश की जनता भूखी है'[4] हा नारा देऊन सरकारला ठणकावून सांगतात की, असे खोटे स्वातंत्र्य आम्हाला नको आहे.

१९२० ते १९६९ अशा अवघ्या ४९ वर्षांच्या अल्पशा जीवनप्रवासात अण्णा भाऊंनी १० पोवाडे, १४ लोकनाट्ये १३ कथासंग्रह, १ प्रवासवर्णन, ३ नाटके, ३ वगनाट्ये, ३० कादंबऱ्या आणि कित्येक शेतकरी गीतं, लोकप्रबोधनपर लोकगीतं

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mah
Mukramabad Ta.Mukhed

ISBN : 978-81-937477-0-4

लावण्या अण्णा भाऊंनी लिहिल्या. अण्णा भाऊ हाडाचे कलावंत होते. त्यांच्या सात कादंबऱ्यांवर मराठी चित्रपट तयार झाले.

'फकिरा' हा चित्रपट त्यांनी स्वत: तयार केला. त्यात त्यांनी सावळ्याची भूमिका केली. त्यांनी अनेक सभा गाजविल्या. त्यांची लेखणी लोकरंजनासाठी नसून, लोकप्रबोधनासाठी त्यांनी झिजविली होती. प्रस्थापितांना हादरे देणारे उपेक्षितांचे जग अण्णा भाऊंनी रेखाटले. ते म्हणतात, 'मला माणसं फार आवडतात. माझ्या कादंबरीतील पात्र काल्पनिक नाहीत, तर ती माझ्या अवतीभोवती वावरणारी माझीच माणसे आहेत. मी माणसाला कुरूप करीत नाही. त्यांच्यातील पावित्र्य शोधून ते जगासमोर मांडीत असतो.'[१] यावरून त्यांचे साहित्य आणि त्यातील व्यक्तिरेखा खऱ्याखुऱ्या आहेत. ते वास्तववादी आहेत, याचा प्रत्यय येतो. बंडखोर नायक-नायिका मराठी साहित्यात उभ्या केल्या. अण्णा भाऊंचा विचार या नायक-नायकांनी सातासमुद्रापलीकडे नेला. हे आजच्या बहुजन समाजबांधवांनी समजून घेण्याची गरज आहे.

१) मूळावर घाव घालण्याची ताकद आंबेडकरी विचारांत आहे.

हजारो वर्षे जातीपातीच्या नावाखाली मूलनिवासी बहिष्कृत जनतेवर लादल्या गेलेल्या सांस्कृतिक, धार्मिक व सामाजिक प्रथेविरुद्ध बुद्ध, फुले, शाहू, आंबेडकर यांनी प्रखर लढा दिला. सामाजिक न्यायाची मागणी प्रस्थापितांकडे लावून धरली. लढाऊ साम्राज्यवाद सुरू झाला होता. अनेक प्रयत्न करूनही अस्पृश्य समाजाला न्याय मिळत नाही. सामाजिक न्याय मिळण्याची आशा जेव्हा मावळली होती, तेव्हा बाबासाहेबांना धर्मांतराचा निर्णय जाहीर करावा लागला. तब्बल २१ वर्षानंतर प्रत्यक्ष नागपूरच्या दीक्षाभूमीवर आपल्या लाखो अनुयायांसह १९५६ ला धर्मांतर करून बौद्धधर्माची दीक्षा घेतली. धम्मक्रांती घडवून आणली. याला इतिहास साक्ष आहे.

समाजात निर्माण झालेल्या समस्यांची सर्वार्थाने सोडवणूक करून, येथील दु:खी माणसाची जीवघेण्या अवस्थेतून मुक्तता करावयाची असेल, त्यांना सुखी जीवनाचा मार्ग दाखवायचा असेल, तर आपणास बदलायला हवे. ती अवस्था बदलण्यासाठी मनुवादी व्यवस्थेच्या मूळावरच घाव घालावा लागेल. त्यासाठी बाबासाहेब आंबेडकरांचा विचार आत्मसात करण्याची गरज आहे, हे अण्णा भाऊंनी ओळखले होते आणि घाव घालण्याची ताकद फक्त बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांत आहे. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करताना

ISBN : 978-81-937477-0-4

अण्णा भाऊ म्हणतात, 'जग बदल घालुनी घाव। सांगुनी गेले मला भीमराव।'[२] असा विचार अण्णा भाऊंनी दिला आहे. आपणास मनुवादी व्यवस्था नाकारावी लागेल. समतावादी विचारांच्या प्रकाशाची तेजोमय वाट चालून नंदादीप तेवत ठेवावा लागेल. माणसाला माणूस म्हणून जीवन जगण्याचा अधिकार नाकारणाऱ्या व्यवस्थेला पायदळी तुडवून सुरुंग लावण्यासाठी आता त्या व्यवस्थेच्या मूळावरच घाव घालण्याशिवाय पर्याय नाही, असा मौलिक संदेश अण्णा भाऊ देतात. मूळावरच घाव घालण्याची ताकद आंबेडकरी विचारांत आहे, असे अण्णा भाऊ सांगतात. यावर चिंतन होण्याची गरज आहे.

२) अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील विविध व्यक्तिरेखा :

सवर्णांनी बहिष्काराचा 'सापळा' रचल्यानंतर न डगमगता हरिबा महार तालुक्याला जातो. गावच्या पळसमाळाची बोली जिंकतो आणि बहिष्कार टाकलेल्या सवर्णांना आपल्या मुठीत धरतो. गावगाड्यात सर्वांच्या बरोबरीने माग-महारांना येऊ द्या. आम्हाला तुमच्याबरोबर सन्मान द्या, ही मागणी लावून धरतो आणि बहिष्काराचा 'सापळा' मागे घेण्यास भाग पाडतो. हा विजय फक्त हरिबाचा नाही, तर हिंमतीने अन्याय नाकारून, त्याहीपेक्षा दुप्पट हिंमतीने नवे स्वावलंबी जीवन जगण्याच्या वृत्तीचा आहे. स्वातंत्र्याच्या सत्तर वर्षांनंतर हा विजय कुठे दडपला? का कोणी दाबून टाकला? याचा शोध घेण्याची गरज आहे. अण्णा भाऊंनी 'सापळा' या कथेतून उभा केलेला बंडखोर नायक हरिबा महार आता आपल्यात जागा व्हावा लागेल. व्यवस्था नाकारणारा विद्रोह करावा लागणार आहे.

खेडेगावात काम मिळणार नाही, म्हणून पोटाची भूक भागविण्यासाठी भीमा मुंबईला येतो; पण तिथेही काम मिळत नाही, म्हणून तो उदास होतो. वणवण भटकतो. एका उपनगरात पहाड फोडण्याचे काम त्याला मिळते. काही दिवसांनंतर तो काम बंद पडते. त्यामुळे भीमा पुन्हा कामाच्या शोधात फिरतो. कुठेच काम मिळेना. शेवटी मेलेल्या मढ्याची राख चाळतो, मढे उकरतो. त्यातून मिळालेल्या सोन्याच्या तुकड्यातून आपला उदरनिर्वाह करतो. वंचितांना उदरनिर्वाह करण्यासाठी अमानुष कृत्य करावे लागते, हे भूषणावह आहे का? शोषक व शोषित हा वर्गभेद या जगातून नाहीसा होणार नाही का?' आर्थिक समतेचा सिद्धांत मांडणारी 'स्मशानातील सोनं' ही अण्णा भाऊंची कथा आणि पोटाच्या खळगीसाठी मेलेले मढे उकरणारा नायक भीमा, त्याला सोसावी लागणार झळ आता आपणास आठवावी लागणार आहे.

'बरबाद्या कंजारी' या कथेतील नायक बरबाद्या स्वत:च्या मुलीच्या पळून

ISBN : 978-81-937477-0-4

जाण्यामुळे व्यक्तिगत दुःख तर भोगतो आहेच; पण जातपंचायतीने लादलेला निर्णय त्याला दोषी ठरवितो. तेव्हा मात्र तो अगतिक न होता, तो निर्णय धिक्कारतो. त्याबेठेला जातपंचायतीचा निर्णय धुडकावणे सहज सोपे नव्हते. त्याच्या स्वतंत्र जगण्यावरचा हा हल्ला आहे; परंतु आपले स्वतंत्र जगणे तो गमावू इच्छित नाही.' संघर्षाला तोंड देतो, व्यवस्थेलाच छेद देण्याचा प्रयत्न तो करतो. ती व्यवस्था, तो नाकारतो. हा आंबेडकरी विचारधारेचा अंतःस्थ प्रवाह समजावून सांगण्याची आणि स्वतः समजून घेण्याची गरज आहे.

३) मानवी स्वातंत्र्यासाठी लढणारा बंडखोर नायक तयार झाला पाहिजे.

अण्णा भाऊंच्या 'फकिरा' या कादंबरीतील नायक 'फकिरा' हा मानवी स्वातंत्र्यासाठी लढतो, गावासाठी लढतो; पण तो सामाजिक व आर्थिक शोषणाच्या विरूद्ध लढतो. त्याचा लढा जसा भाकरीसाठी आहे, तसाच तो स्वाभिमानाने जगण्यासाठीसुद्धा आहे. "एक राजा हत झाला. त्येचं नाव मी इसरलो. त्यो राजा म्हणत व्हता, शेळी हुनशान शंभर वर्ष जगण्यापरीस वाघ हुनशान एक दिवस जगावं." ही आंबेडकरी जाणीव आहे." या जाणिवेचा प्रभावी आविष्कार अण्णा भाऊंनी 'फकिरा'तून केला आहे. ही जाणीव बहुजन समाजातून नव्याने निर्माण होण्याची गरज आहे. मानवी स्वातंत्र्यासाठी लढणारा सैनिक आता तयार करण्याची फार मोठी गरज आहे. त्यासाठी 'बामसेफ' हे एक महत्त्वाचे साधन आहे. शस्त्रापेक्षा शास्त्राचे वाचन करणे महत्त्वाचे आहे. यासंदर्भात बा. ह. कल्याणकर यांचे मत लक्षात घेण्यासारखे आहे. ते म्हणतात, "माणसाने पुस्तक वाचले पाहिजे. पुस्तक वाचले की मस्तक जागृत होतं. त्यातला ज्वालामुखी भडकतो. म्हणून पुस्तक माणसाचं मस्तक संपन्न करतं. संपन्न झालेलं मस्तक कधी कुणाचं हस्तक होत नसतं." म्हणून बहुजन तरुणांनी पुस्तके वाचली पाहिजेत. मराठा समाजातला स्वाभिमान जागा होऊन त्यांच्यातून 'फकिरा' निर्माण होतो आहे, ही अतीव आनंददायी बाब आहे; परंतु अण्णा भाऊंचा अनुयायी म्हणवून घेणारा समाज मात्र अजूनही झोपेतच आहे. त्यांच्यातला 'फकिरा' लुप्त होत चालला आहे की काय? यावर चिंतन होण्याची गरज आहे.

४) बहुजनांच्या कल्याणासाठी चळवळींतील गट-तट विसरून एकत्र येण्याची गरज आहे.

चळवळी आज मोडकळीस आल्या आहेत. पुढारी पोटामागे, तर अनुयायी नोटामागे आणि समाज कोंडवाड्यात कोंडला जातो आहे. आंबेडकरी चळवळ अनेक

ISBN : 978-81-937477-0-4

गटा-तटात विखुरली आहे. अशा चळवळीत आणि त्या चळवळीच्या नेत्यांमध्ये मतभेदाचे डोंगर उभे आहेत. त्या मतभेदांची होळी करणारा 'फकिरा'सारखा सेनापती तयार व्हायला हवा. 'फकिरा' मांग जातीचा असला, तरी तो मांगातच अडकला नाही. दलित समाजावरील संकट विष्णुपंतांना फकिरा सांगतो आहे. महारांच्या वेदनेविरुद्ध विद्रोह करतो. असा विद्रोह सद्यस्थितीतील मांग, महार, नेते, विचारवंत, लेखक, कवी फकिराची एकता स्वीकारतील का? असा प्रश्न उपस्थित करून काळाची गरज म्हणून सर्व दलित संघटनांनी एक होणे गरजेचे आहे. तेव्हा आपण एक होऊ या, अशी एकीची हाक 'कॉ. अण्णा भाऊ साठे : एक चिंतन' या बळीराम कांबळे यांनी संपादित केलेल्या ग्रंथात 'अण्णा भाऊ साठे यांच्या लेखणीतील फकिरा व दलित चळवळीची दिशा' या लेखात प्रा. डॉ. राजकुमार मस्के सर आपली भूमिका मांडताना संघटनऐक्याची हाक देतात. 'दगडाला दगडाची गरज लागते. आपण तर माणूस आहोत. दगड एकत्र आणले की चिरेबंदी इमारत होते, माणसं का एकत्र येत नाहीत?''[1] असाही प्रश्न प्रा. डॉ. राजकुमार मस्के विचारतात. लुटलेला खजिना मांगवाड्यात आणि महारवाड्यात वाटल्यानंतर उरलेली रक्कम सारखी वाटली जाते. मांग-महार व सर्व जनतेने एकतेचा हा मंत्र का स्वीकारू नये? प्रत्येक जात एकमेकांकडे संशयाने पाहते. या संशयाला आणि संशयी मनाला संपविणे व सम्यक् परिवर्तन घडविणे गरजेचे आहे, हेही सांगताना मस्के विसरत नाहीत. त्यांचा हा युक्तिवाद चिंतनीय असाच आहे.

महाराष्ट्रात आंबेडकरी चळवळीत 'लहुजी साळवे कर्मचारी कल्याण महासंघ' हे खूप मोठं संघटन आहे आणि त्यात प्रा. डॉ. राजकुमार मस्के यांचे खूप मोठे योगदान आहे. ल.सा.क.म. हे कर्मचाऱ्यांचे संघटन आहेत. लहू-फुले-शाहू-आंबेडकर-अण्णा भाऊंची विचारधारा रूजविणाऱ्या अनेक परिवर्तनवादी संघटना आहेत. त्यात 'मानवी हक्क अभियान', 'मुक्ता साळवे संदेश अभियान', 'बामसेफ', 'बीसेफ', 'बीआरएफ', 'मातंग शक्ती', 'दलित पँथर' इ. अशा अनेक संघटना महाराष्ट्रात परिवर्तनवादी विचारधारा रुजविण्याचे कार्य करतात; परंतु त्या गटा-तटांत विखुरल्या आहेत. त्यांना गट-तट विसरून फकिराची एकता स्वीकारण्याची गरज आहे.

५) आंबेडकरी चळवळ गतिमान करणे तरुणांच्या हातात आहे.

जेथे न्याय नाकारला जातो, तेथे चळवळीचा जन्म होतो. रडणे दाबले की लढणे सुरू होते. घटनेने दिलेले अधिकार नाकारले की, चळवळी उदयास येतात. विषमतेमुळे समतेची तुतारी फुंकली जाते. गंगाराम कांबळेंचा पाठ रक्तबंबाळ झाला

PRINC
Swami Vivekanand
Mukramabad Ta.Mu

ISBN : 978-81-937477-0-4

होती, म्हणून समानतेसाठी आरक्षणाचा जन्म होतो. व्यवस्थेने दलितांना दाबून टाकले, म्हणून दलित पँथरचा जन्म होतो. दलितांचे बोलणे आणि लिहिणे बंद केले, म्हणून 'मूकनायक', 'बहिष्कृत भारत' बोलू लागले. प्रचलित समाजव्यवस्थेमधील असमानता व असमाधान यातूनच चळवळी उदयास येत असतात. विचारसरणी व संघटना हे चळवळीच्या उदयाचे महत्त्वाचे घटक आहेत; परंतु असंतोषाला विचारांची जोड दिली, तरच चळवळ परिपूर्ण होते. कार्यकर्त्यांच्या मनात असंतोष पेरावा लागतो. गुलामाला गुलामीची जाणीव करून द्यावी लागते.[१२] त्यासाठी तरुणवर्गाने 'फकिरा'सारख्या किंवा अण्णा भाऊंनी आपल्या साहित्यात निर्माण केलेल्या विविध व्यक्तिरेखा समजावून घेऊन त्या भूमिका साकारण्याची गरज आहे. आंबेडकरी चळवळीला गतिमान करण्याची जबाबदारी तरुणांवर येऊन पडलेली आहे. जुन्या नेत्यांनी नवतरुणांना नेतृत्त्वाची संधी देण्याची गरज आहे. सद्यस्थितीत नेते जास्त आणि नेतृत्त्व कमी, अशी अवस्था झाली आहे. ही अवस्था घालवून नव्याने नेतृत्त्व करण्यासाठी पुन्हा एकदा सज्ञ झाले पाहिजे.

मानापानाच्या विळख्यात अडकलेल्या चळवळींना आता नव्या तेजाने नवचैतन्य फुलवून तेजोमय प्रकाशाच्या पायवाटेने जाण्याकरिता तरुणांना पुढे यावे लागेल. तरच स्वातंत्र्याच्या सत्तर वर्षानंतरही मनुवादी व्यवस्थेत गर्तेत अडकलेल्या समाजाला सामाजिक न्यायाच्या लढाईच्या यशस्वीतेच्या पाऊलखुणा दिसतील व सामाजिक न्यायाची अपेक्षा करता येऊ शकेल. आज अण्णा भाऊंच्या ९७ व्या जयंतीच्या पार्श्वभूमीवर अण्णा भाऊंचे विचार समजून घेतल्यास, ही त्यांच्या विचारांना मानवंदना ठरू शकेल. मराठी साहित्यात उभे केलेले अनेक बंडखोर नायक व अण्णा भाऊंनी मूठ्ठावर घाव घालण्यास दाखवून दिलेला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा मार्ग अनुसरल्यास निश्चितपणे आताही बंडखोर नायक–नायिका अन्यायाला नाकारण्यासाठी पेटून उठतील, व्यवस्थेला छेद देणारा विद्रोह करतील. विद्रोहाच्या ज्वालामुखीतूनच एक शांतीचा बोधिवृक्ष तयार होईल. त्याला पाने, फुले येतील आणि मगच गोड फळे चाखायला मिळतील आणि हीच अण्णा भाऊंच्या विचारांना मानवंदना ठरू शकेल, असा आशावाद व्यक्त करून थांबतो.

संदर्भ :

१) कांबळे बळीराम व इतर (संपा.) (२०१०) : 'कॉ. अण्णा भाऊ साठे : एक चिंतन', औरंगाबाद, चिन्मय प्रकाशन, पृ. १३९.

२) चौथाईवाले सुरेश (२०१०) : 'अण्णा भाऊ साठे व मातंग समाज', औरंगाबाद, लहुजी

ISBN : 978-81-937477-0-4

प्रकाशन. पृ. १५-१६.

३) गायकवाड मा. म. (२०१०) : 'अण्णा भाऊंच्या विचारांची प्रासंगिकता', कांबळे बळीराम व इतर (संपा.), 'कॉ.अण्णाभाऊ साठे : एक चिंतन', औरंगाबाद, चिन्मय प्रकाशन, पृ. १४०.

४) कित्ता, पृ. १३९.

५) कसाब मारोती, 'अण्णा भाऊ साठे यांचा वाङ्मयीन प्रवास', कांबळे बळीराम व इतर (संपा.) २०१०. 'कॉ. अण्णा भाऊ साठे : एक चिंतन', औरंगाबाद, चिन्मय प्रकाशन, पृ. ११६.

६) हरगिले तुकाराम (२००६) : 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीचे वारसदार : अण्णा भाऊ साठे', घंटेवाड दिगंबर, 'प्रथभूमिका', नांदेड, प्रबोधन प्रकाशन.

७) हरगिले तुकाराम (२००६) : 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीचे वारसदार : अण्णा भाऊ साठे', घंटेवाड दिगंबर, 'प्रथभूमिका', नांदेड, प्रबोधन प्रकाशन. पृ. १२.

८) कित्ता, पृ. ६०.

९) कित्ता, पृ. ७१.

१०) मस्के राजकुमार : 'अण्णा भाऊ साठे यांच्या लेखणीतील फकिरा व दलित चळवळीची दिशा', कांबळे बळीराम (संपा.) (२०१०), 'कॉ. अण्णाभाऊ साठे : एक चिंतन', औरंगाबाद, चिन्मय प्रकाशन, पृ. ७५.

११) कित्ता, पृ. ७८-७९.

१२) कित्ता, पृ. ८०-८१.

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	ग्रामीण साहित्याचे स्वरूप (संदर्भ - वेदनेचा गाव) प्रा. गजलवार रमाकांत काळबाराव प्रा. कातकडे केशव श्रीरंग	१-६
२	नामदेव ढसाळ यांच्या कवितेतील स्त्री प्रतिमा प्रा. ममता राऊत	७-११
३	शेतकऱ्यांचे हिरवे दुःख : अवकाळी विळखा भारत चिंतामणी बंडगर	१२-१८
४	१९९० नंतरच्या निवडक ग्रामीण कादंबरीची आशय सूत्रे प्रा. राधाकिसन पांडुरंग मुंढे	१९-२१
५	ग्रामीण कथासंग्रह कोबऱ्या (लेखक - बा. सी. जठार) डॉ. संजय शामराव पाटोळे	२२-२८
६	दलित आत्मकथा : संकल्पना व स्वरूप डॉ. युवराज धबडगे राहुल संभाजी पंडित	२९-३१
७	अरुण काळे यांच्या कवितेतील जागतिकीकरणाचे प्रतिबिंब प्रा. अरविंद आसाराम भराडे	३२-३४
८	ग्रामीण साहित्य : १९६० नंतरची ग्रामीण कविता आणि सद्यस्थितीतील ग्रामीण कवितेचे चित्रण प्रा. गायकवाड मारोती गोविंदराव	३५-३९
९	दलित कादंबरीतील वैचारिक लेखन राजनंदिनी कैलास भालेराव	४०-४५
१०	औरंगाबाद शहरातील उच्च माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांना संविधानातील मानवी अधिकार विषयक जागरूकतेचा अभ्यास रेखा केशवराव वायणे डॉ. मोईन फातेम	४६-५०
११	मराठवाड्यातील दलित कवितेची सद्यस्थिती प्रा. राजा जगताप	५१-५७

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

VOLUME - VIII, ISSUE - 1 - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२५	'पाय हरवलेली माणसं' मधील समकालीन वास्तव प्रा. डॉ. रामचंद्र झाडे	११६-११८
२६	जात - लिंगभाव आणि दलित साहित्य आरती केशवराव गायकवाड	११९-१२४
२७	दलित कविता आणि सद्यस्थिती संजय पांडुरंग अहिरे	१२५-१३२
२८	ना. धो. महानोर: एक मागोवा डॉ. गोवर्धन मुळक	१३३-१४१
२९	समकालीन मराठी ग्रामीण साहित्य आणि महात्मा फुले : एक पुनर्चिंतन प्रा. डॉ. निलेश एकनाथराव लोंढे	१४२-१४९
३०	समकालीन मराठी प्रायोगिक रंगभूमी : एक चिंतन अनिल उत्तमराव साळवे	१५०-१५२
३१	आदिवासी साहित्य : कविता, कथा, कादंबरी, आत्मकथा, वैचारिक लेखन सुरेखा इंगळे	१५३-१५६
३२	विज्ञानसाहित्य प्रवाहाची सद्यस्थिती शिवचरण गिरी	१५७-१६०
३३	ग्रामीण कादंबरी सद्यस्थिती : विशेष संदर्भ नवनाथ गोरे यांची 'फेसाटी' कादंबरी प्रा. डॉ. बालाजी खराबे	१६१-१६५
३४	स्त्रीवादी साहित्य : स्वरुप आणि प्रवाह डॉ. आहिरे भास्कर मुरलीधर	१६६-१६८
३५	दलित रंगभूमी आणि चळवळ प्रा. डॉ. रमेश तु. देशमुख	१६९-१७२
३६	समीक्षा संकल्पना आणि स्वरुप वाकोळे संगीता माधवराव	१७३-१७७

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

३३. ग्रामीण कादंबरी सद्यस्थिती : विशेष संदर्भ नवनाथ गोरे यांची 'फेसाटी' कादंबरी

प्रा. डॉ. बालाजी घराळे
सहायक प्राध्यापक, मराठी विभाग, विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद, जि. नांदेड.

प्रस्तावना

१९९० नंतर भारताने जागतिकीकरण, **खासगीकरण**, उदारीकरण ही धोरणे स्वीकारली. भारत महासत्ता बनेल अशी स्वप्ने शेतकऱ्यांना दाखविण्यात आली. शेती आणि शेतीवर आधारीत उद्योगधंदे, व्यवसाय मागे पडले. शेतकरी, शेतमजूर, बारा बलुतेदार यांचे जीवन अधिकच खालावले. याउलट नागरी जीवनमान सुधारले. हाताला रोजगारासाठी ग्रामीण भागातील लोक मोठ्या प्रमाणात मोठ्या शहरात जाऊ लागली. शेती क्षेत्राने विकास आजही मंदावत आहे. समस्या आणि प्रश्न घेत शेतकरी होरपळत जाऊ लागला. याउलट उद्योग धंद्यात एमआयडीसी, सेझ यांच्या नावाखाली काही व्यावसायिक, राजकारणी, धनदांडगे याचा फायदा घेत आहेत. दुष्काळात या ग्रामीण जनतेला पाणी न मिळता उद्योगधंद्याला पाणी मिळते. मराठवाड्यातील लातूर, औरंगाबाद ही सद्याची जीवंत उदाहरणे सांगता येतील.

ग्रामीण समाज जीवनाचा विचार करता पूर्वी ग्रामीण समाज जीवन पारंपरिक होते. ग्रामीण भागातील भौगोलिक पर्यावरण, निसर्ग आनंददायी होता. पावसाळा कमी झाला. बारमाही वाहणारे नदीनाले आज मात्र पावसाळ्यातही कोरडेच दिसतात. कधी न आटणाऱ्या विहिरी आज कोरड्या पडतात. यासंदर्भात प्रा. किशोर पाठक म्हणतात की, 'ग्रामीण भागात शिक्षणाची सुविधा झाल्यावर खेड्यापाड्यात शाळा आणि तालुका स्तरावर महाविद्यालये उघडली. आज माहितीच्या युगात शिक्षणाचा प्रसार करण्यास नवी प्रसार माध्यमे आणि सोशल नेटवर्किंग निर्माण झाले. शिक्षण, माहिती तंत्रज्ञान, दळणवळणाची साधने यांनी शहरी जीवनासारखेच ग्रामीण समाज सर्व बाबतीत बदलला, परंतु ग्रामीण समाजाला आपल्या वास्तव परिस्थितीचे भान पडले आहे.'[१] म्हणजेच ग्रामीण समाजावर जुन्या रुढी परंपरा विचारांची पगडी आजही आहे. अज्ञान, अंधश्रद्धा, जातपात, धर्म, अहंकार, दोन समाजातील वैर, दंगली, हिंसक भावना आजही दिसतात. जातपंचायत याची उदाहरणे आजही ठळक बातमी बनतात.

ग्रामीण समाजावर तेथील भूप्रदेश, **निसर्ग**, शेतीवाडी, शेती आधारीत उद्योगधंदे, शिक्षण, विविध क्षेत्रातील सुखसुविधा यासबरोबर सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक यावर आधारीत घडणाऱ्या घटनांचा परिणाम होत असतो. यासंदर्भात डॉ. आनंद यादव म्हणतात की, 'ग्रामीण हा शब्दप्रयोग फक्त ग्रामातील व्यवस्थेशी निगडीत नाही. त्याचा अर्थ शहरी व्यवस्थेव्यतिरिक्त जी भारतीय जीवनव्यवस्था आहे त्या सर्व व्यवस्थेला व्यापणारा असा अर्थ ग्रामीण साहित्याशी अभिप्रेत आहे.'[२] ग्रामीण साहित्य म्हणजे ग्रामीणांनी ग्रामीणांचे अस्सल जीवनदर्शन घडविणारे देशी वळणाचे साहित्य आहे.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed Dist Nanded

ग्रामीण साहित्य म्हणजे काय?

ग्रामीण साहित्य म्हणजे नेमके काय? त्याचे स्वरूप कसे असावयास हवे? कोणत्या घटकामुळे त्या साहित्याला ग्रामीण साहित्य म्हणावे या बाबींचा विचार केल्यानंतर यासंदर्भात आनंद यादव म्हणतात की, 'ग्रामीण साहित्य म्हणजे खेडेगावातील कृषीवर निर्वाह असलेल्या स्पृश्य शेतकऱ्यांच्या आणि स्पृश्य शेतमजुरांच्या जीवनावर आधारलेले साहित्य होय.'[3] म्हणजेच ग्रामीण जीवनात अनेक रोमहर्षक घटना घडत होत्या, परंतु त्या घटनांची दखल मराठी साहित्यातून व्यक्त होत नव्हती. मराठी साहित्यावर या कालखंडात पांढरपेशा समाजाचे वर्चस्व असल्याने ग्रामीण जीवन साहित्याच्या दृष्टीने दुर्लक्षितच राहिले होते. गो. म. कुलकर्णी ग्रामीण साहित्याच्या संदर्भात लिहितात की, 'ज्यात आजचे वा कालचे ग्रामजीवन, त्याचे मनोव्यापार, सांस्कृतिक संवेदन, सखोलपणे आणि सर्वांगिण स्वरूपात व्यक्त होते. असे साहित्य म्हणजे ग्रामीण साहित्य होय.'[४] म्हणजेच नागरजनांची सुख-दुःखे ज्यांच्या आशाआकांक्षा त्यांच्या धडपडी यांनाच जणू वाङ्मयीन मूल्य प्राप्त झालेली होती. उलट ग्रामीणांचे जीवन रंगविणे, ग्रामीणांच्या बोलीतून ग्रामीणांना त्यांच्या वास्तव समस्यांसहित उभे करणे हे ग्रामीण साहित्याचे लक्ष राहिलेले आहे.

ग्रामीण वास्तव, ग्रामीण संस्कृती व ग्रामीण बोली यांचा वापर करणारे साहित्य म्हणजे ग्रामीण साहित्य होय. खेडी व त्यांचा परिसर व त्यात वावरणारी माणसे, त्यांचे जीवन हे ग्रामीण साहित्याचे कथनकेंद्र असते. खेड्यातील माणसांच्या जीवनरिती श्रद्धेविषयी शेती व निसर्ग यांच्याशी असणारे भावबंध, ग्रामव्यवस्थेतील बलुतेदारी, सामाजिक आर्थिक संबंधांची पारंपरिक व्यवस्था, सहकार तत्वावर चालणाऱ्या विविध संस्था, यंत्रसंस्कृतीचे ग्रामीण जीवनावर झालेले आक्रमण व त्याचे परिणाम, आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेने बदलत चाललेले ग्रामीण जीवन, तेथील व्यक्ती व समूह यातील ताण ही ग्रामीण जीवनाचा केंद्रबिंदू असल्यामुळे ग्रामीण साहित्यातून निसर्गकेंद्री जीवनरितीचे दर्शन घडणे स्वाभाविक आहे.

ग्रामीण कादंबरी

ग्रामीण साहित्य हा पाश्चात्य संस्कृतीच्या अभ्यासाने प्रेरित झालेल्या आधुनिक मराठी साहित्याचा एक भाग आहे. तेव्हा एकूणच आधुनिक वाङ्मयाच्या प्रेरणा ह्या देशी आणि प्राचीन वाङ्मयाशी नाळ जोडणाऱ्या नव्हत्या हे स्पष्ट होते. विसाव्या शतकाच्या पुर्वार्धात काही ग्रामीण कादंबऱ्यांची निर्मिती झालेली आहे. अनुकरणातून झालेल्या प्रेरणा आणि पांढरपेशी जीवनातून निर्माण झालेल्या कादंबरीतील तोचतोपणा लक्षात घेऊन नव्या जीवनाचे चित्रण करण्याची हौस म्हणून ग्रामीण कादंबऱ्यांची निर्मिती झाली. १९६० नंतर मात्र ग्रामीण कादंबरी वास्तवाभिमुख आणि देशीय जाणिवेतून निर्माण होताना दिसते. एकूणच शंभर वर्षाचा इतिहास ग्रामीण कादंबरीला आहे. ग्रामीण कादंबरी ही मराठी कादंबरीला प्राप्त झालेले वैभव आहे. ग्रामीण कादंबरीच्या संदर्भात डॉ. किशोर सानप म्हणतात की, 'ग्रामीण साहित्याला आनंद यादवांनी चळवळीचे आणि विचार जागृतीचे रुप दिल्यामुळे ग्रामीण साहित्याचे ठळकपण लक्षात घेणे मराठी समीक्षेला भाग पडले आहे. त्याचाच एक चांगला परिणाम म्हणून आज संबंध महाराष्ट्रात ग्रामीण साहित्याची एक व्यापक चळवळ उभी राहू शकली आणि खेड्यापाड्यातून आपापल्या ग्रामअनुभवाला साकार करणारे लेखकही निर्माण झाले. अभिरुची, अभिव्यक्ती, निर्मिती या अंगाने ग्रामीण

कादंबरीमध्ये झालेले परिवर्तन हे ग्रामीण साहित्याचे आणि ग्रामीण कादंबरीचेही आकलन करण्यासाठी [illegible] महत्त्वाचे. ग्रामीणता ही मूल्यनिष्ठ संकल्पना विशेषणाच्या अंगाने सकारात्मकरीत्या ग्रामीण कादंबरीचा आशय निश्चित करण्याची ती एक कसोटी ठरते. शिवाय ग्रामीणता ज्या वास्तवाच्या अंगाने कादंबरीत येते ते वास्तवही अद्भूत पद्धतीने कादंबरीत मांडले जाऊ लागले आहे.

ग्रामीण कादंबरीच्या संदर्भात आनंद यादव लिहितात की, 'ग्रामीणता हा लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा भाग व्हावा लागतो. ग्रामीण जीवन समजून घेऊन त्या अंगानेच अनुभवांचे आकार शोधणे, अनुभवांची मांडणी करणे हेच ध्येय मानून जेव्हा साहित्य निर्मिती होते तेव्हाच कादंबरीत ग्रामीणतेचे रंग उमटू लागतात.'[६] साठोत्तरी कालखंडात ग्रामीण कादंबरीचा निर्माता हा ग्रामीण भागात जीवन जगणारा होता. नोकरी व्यवसायासाठी स्थलांतर झाल्याने पुढेही ग्रामीणतेची जाणीव ग्रामीण लेखकाने नागरी जीवनाच्या कोलाहलातही जपल्याचे दिसते. आनंद यादव, रा. रं. बोराडे, उद्धव शेळके यांची उदाहरणे यासंदर्भात लक्षणीय आहेत. नागरी जीवनाशी संपर्क आल्यामुळे ग्रामीणतेची मुळं जपणाऱ्या लेखकांना ग्रामीणतेचे वेगळेपण तीव्रतेने जाणवल्याचे दिसते.

'फेसाटी' कादंबरीचा आशय

२०१८ चा युवा साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त 'फेसाटी' ही कादंबरी नवनाथ गोरे यांनी लिहिली आहे. या कादंबरीची अर्पणपत्रिका अशी लिहिली आहे की, अम्मानो संकटाशी दोन हात करता करता ज्यांची उभी हयात मातीमोल झाली, शिक्षणाचा गंध ज्यांच्या दारात आला पण परिस्थितीने ज्यांच्या पदरात कोरड पडली आणि या माणसांच्या कष्टात ज्यांच्या जन्माची 'फेसाटी' झाली त्या माझ्या वर्तमान पिढीस. ही अर्पण पत्रिका वाचल्यानंतर नवनाथ गोरे यांनी ग्रामीण भागातील जीवन जगण्याची वास्तव परिस्थिती आपल्या लक्षात येते.

नवनाथ गोरे यांनी या कादंबरीच्या संदर्भात असे म्हटले आहे की, 'जीवनात प्रत्येक व्यक्ती आपलं जगणं, आपल्या परीने शोधत असतो. त्यासच मीही एक माणूस म्हणून माझं जगणं, भोगणं आणि एकूणच अनुभवणं शोधत होतो. त्यातून जे गवसलं ते येईल तसं मांडण्याचा प्रयत्न मी केला आणि 'फेसाटी' या कादंबरीची निर्मिती झाली.'[७] मनजोग लिहिण्याच्या बाबतीत कसलाही गंध नसलेला लेखक नवनाथ गोरे जेव्हा एम. ए. आल्यानंतर आपले मित्र विष्णू पावडे, विनोद कापसे आणि अप्पा बोडके या मित्रांशी त्यांची ओळख होते, मैत्री होते आणि त्यातूनच त्यांना वाचनाची गोडी लागते. विष्णूसोबत अधूनमधून लेखक जेव्हा चर्चा करतो तेव्हा विष्णू शांतपणे ऐकून घेतो. कधी तरी तो म्हणायचा, तुम्ही जे भोगलं आहे, जे अनुभवलं आहे ते मोलाचं आहे, त्यावर आपण लिहिलं पाहिजे. याच भूमिकेतून 'फेसाटी' ही कादंबरी नवनाथ गोरे यांनी लिहिली.

या कादंबरीची सुरुवात अतिशय आकर्षकपणे मुंबरान मॉडिलं या लोक साहित्याच्या परंपरेशी असलेलं नातं नवनाथ गोरे यांनी स्पष्ट केलं आहे. ते कादंबरीची सुरुवात मुंबरान मॉडिलं या पारंपरिक लोकगीतानं करतात. ते यामध्ये लिहितात की, मुंबरान मॉडिलं, मुंबरान मॉडिलं, मुंबरान कुणाचं ऐका माझ्या जन्माचं. सांगली या जिल्ह्यात जत नावाचा तालुका, तालुक्याच्या

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukhed Dist. Nanded

बाजूला विजापूर भागाला, निगडी म्हणत सोपान ईश्वर राहणार. दोघं त्याच पोटाला नौपी लेकी पोटाला. शेंडेफळानं कौतुक त्याच्या जन्माची भाकणूक, कृपा सिद्धनाथाची नाव ठेविले नवनाथ. घाटली कथा लिहानी, जगा लोका सांगावी. गोष्ट माझ्या जन्माची सावलीसारख्या सोबतीची. कथा लागले सांगायला, तुम्हा साऱ्या जनतेला. धनगराच्या पंक्ताला उभं रहावं ऐकायला. मुंबगना तुम्हाला, मुंबगना तुम्हाला.'[८] यातून नवनाथ गोरे यांनी पूर्ण जातीपासूनची कुठी ग्रामीण भागाशी कसं नातं जोपासून आहे याच अनुषंगाने ही कादंबरी त्यांनी त्यांच्या जीवनअनुभवाशी कशी एकरूपता दाखवते याचं वास्तवदर्शी चित्रण केलं आहे.

आजची मराठी कादंबरी अनेक स्तरीय जीवन अनुभवामुळे समृद्ध आहे. समाज जीवनातील अनेकस्तरीय वाटा, उपवाटांचे कथन त्या कादंबरीमधून ध्वनित होत आहे. परंतु 'फेसाटी' या कादंबरीत पशुपालक, अल्पभूधारक, शेतीसमूहातील तरुणांच्या संघर्षाची कथा नवनाथ गोरे यांनी साकारली आहे. नाथ गोरे या तरुणाच्या महाविद्यालयीन काळापर्यंतचा जीवनप्रवास या कादंबरीतून सांगितला आहे. ही जीवनकथा केवळ नकोशा शिक्षण व्यवस्थेपुरती सिमीत नाही तर त्यास अनेक कंगोरे आहेत. स्वत्या शिक्षण प्रवासाबरोबरच कुटुंब आणि समाजातल्या अनेक महापेचांना ती साकार करते. दारिद्र्याचा शाप माळी लिहिलेल्या आणि कर्जाच्या निरंतर सावटाखाली जखडलेल्या समाजाचे चित्र या जीवन कथेत समांतरपणे वाहते ठेवले आहे. गतस्मृतीत ताईच्या जखडलेल्या समाजाचे चित्र 'फेसाटी' यां कादंबरीत समांतरपणे-वाहते ठेवले आहे. ताईच्या गोठवलेल्या अपराधभावाच्या बोचणीतून व जीवन अनुभवाला विवेकाचा स्वर प्राप्त झाला आहे. खेड्यातील व्यक्तीसमूहाची व्यापीकता म्हणूनही या कादंबरीला अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झाले आहे.

'फेसाटी' या कादंबरीच्या संदर्भात डॉ. रणधीर शिंदे म्हणतात की, "फेसाटी'या कादंबरीचा समाजपट मुंबगनच्या आख्यानरुपात गुंफला आहे. अतिशय ओघवत्या प्रवाही गद्यांचे नितांत सुंदर परिणाम या गद्यकथेस आहेत. गोष्टी वेल्हाळ आत्मपरता आणि वैशिष्ट्यपूर्ण संवाद व गतपरिसर बोलीची सहजता या कथनास आहे. जातू माझ्या गावाला, सांगतु म्या जणाला. या दृष्टिने ही कथा सांगितली आहे. सगळीकडचं वढं तुडुंब भरून वाहणारा भरघोस कथनऐवज या कादंबरीत आहे. ज्वारी, गई, सिंगरी, करडं, जुंधळं, एलतार अशा अगनित शब्दरुपांनी या कथानाला सजीव बनविले आहे.'[९] म्हणजेच नवनाथ गोरे यांनी या कादंबरीमधून अल्पअक्षरी शब्दबंधांनी सजवलेले हे गद्य आहे. व्यक्ती, समाज, भूवैविक वैशिष्ट्ये आणि वर्तमान पेच साकारणारे नाथा संबराख्यान हे या कादंबरीच आशयसूत्र महत्वपूर्ण आहे.

या कादंबरीमध्ये नवनाथ गोरे यांचं बालपण, त्यांच्या घरच्यांचा रोजचा संघर्ष, पोटासाठी होणारी उपासमार, त्यांच्या शिक्षणासाठी आई-वडिलांची होणारी तळमळ, वडिलांनी बहिणींच्या लग्नासाठी काढलेले कर्ज ह्या सर्व गोष्टीवर त्यांच्या आयुष्यातला एक एक प्रसंग जसजसा त्यांना आठवला त्या पद्धतीने त्यांनी तो प्रसंग या कादंबरीच्या माध्यमातून रेखाटला आहे. नवनाथ गोरे यांनी आपल्या परिसरातील अनुभूती आणि आपलं जीवन एका वेगळ्या पद्धतीनं मांडल्यामुळे ही कादंबरी वाचकप्रिय ठरलेली आहेच, परंतु या कादंबरीला अनेक पुरस्कारही मिळालेले आहेत. त्यामध्ये मनोरमा राज्यस्तरीय साहित्य पुरस्कार सोलापूर, सृजन साहित्य, मूर्तीजापूर, यशवंतराव दाते स्मृती संस्था पुरस्कार वर्धा, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे असे

जवळपास चौदा पुरस्कारांनी ही कादंबरी गौरविलेली आहे. म्हणजेच ग्रामीण भागातलं आपली जीवनकहाणी साध्या-सोप्या भाषेतून नवनाथ गोरे यांनी रेखाटल्यामुळे या कादंबरीतील ग्रामवास्तव हे मूल्यात्मक पातळीवर पोहोचलं आहे.

समारोप

ग्रामीण संस्कृतीसंबंधी विचार करती असताना ग्रामीणीत्व हे ग्रामीण जीवनाचं वास्तव प्रकट करणारं एक मूल्यवास्तव विशद करणारं विशेषण आहे. माणसाच्या मनोविश्वाचे आणि व्यवहाराचे चित्रण करणारे साहित्य हे ग्रामीण साहित्य आहे. आजपर्यंतच्या ग्रामीण साहित्यातून जाणवणारे आणि ग्रामीण कादंबरीतून प्रकट होणारे वास्तव डॉ. आनंद यादव, रा. रं. बोराडे, उद्धव शेळके, शंकर पाटील, श्री. ना. पेंडसे, व्यंकटेश माडगूळकर, गो. नी. दांडेकर, ग. ल. ठोकळ, न. ची. केळकर, अण्णाभाऊ साठे, ना. धों. महानोर, र. वा. दिघे, चि. त्र्य. खानोलकर, गो. नि. दांडेकर, नागनाथ कोत्तापल्ले, सदानंद देशमुख बाबाराव मुसळे, नागनाथ पाटील, बाबू बिरादार, फ. म. शहाजिंदे यांनी ग्रामीण कादंबरीतून ग्रामजीवनाची वास्तव परिस्थिती मांडलेली आहे. परंतु सध्याच्या परिस्थितीमध्ये म्हणावी तेवढी कादंबरीची निर्मिती ग्रामीण स्वरूपाचं प्रकटीकरण करणारं, ग्रामीण भागातलं वास्तव रुप दाखवणारं, म्हणावी तेवढी दखल सध्याच्या ग्रामीण कादंबरीकारांनी घेतली नाही.

मराठवाड्यातील जगदीश कदम यांनी 'गाडा' या कादंबरीच्या माध्यमातून ग्रामसंस्कृतीचे वास्तव चित्रण लघु कादंबरीच्या का स्वरूपात होईना परंतु रेखाटले आहे. परंतु ही मरगळलेली स्थिती याला पुनर्जिवीत करण्याचं काम 'फेसाटी'च्या माध्यमातून नवनाथ गोरे यांनी केल्यामुळे ग्रामीण कादंबरीचा हा समकालीन प्रवाह नव्या जोमाने सुरू झाल्याचे सूचन या कादंबरीतून दिसून येते.

संदर्भसूची

१. चांदवडकर तुषार (संपा.), नव्वदोत्तरी मराठी साहित्य आणि समाज, कुसुमाग्रज प्रकाशन, नाशिक, २०१६, पृ. १७६

२. यादव आनंद, मराठी साहित्य : समाज आणि संस्कृती, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९८१, पृ. ७८

३. यादव आनंद, ग्रामीणता : साहित्य आणि वास्तव, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९८१, पृ. १५

४. कुलकर्णी गो. म., मराठी ग्रामीण साहित्य : परिसर आणि प्रवाह, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९९९, पृ. १९

५. नंदपुरे ईश्वर (संपा.), साहित्यः ग्रामीण आणि दलित, विजय प्रकाशन, नागपूर, २००२, पृ. ५४

६. यादव आनंद, ग्रामीणता : साहित्य आणि वास्तव, उपरोक्त, पृ. ११६

७. गोरे नवनाथ, फेसाटी, अक्षर वाङ्मय प्रकाशन, पुणे, २०१८, पृ. १

८. कित्ता, पृ. ११

९. कित्ता, पृ. मलपृष्ठ

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	बीजभाषण : समीक्षेविषयी **वसंत आबाजी डहाके**	१-५
२	स्त्रीवादी दृष्टीतून दलित स्त्रियांची आत्मकथने **डॉ. अलका मटकर**	६-१३
३	आदिवासी साहित्य समीक्षा **डॉ. श्रीधर खामकर**	१४-१८
४	माध्यमांतरीत कादंबऱ्यांची चित्रपट समीक्षा **प्रा. बाळू मोहन तिखे**	१९-२२
५	चित्रपट समीक्षा : उद्गम व विकास **प्रा. डॉ. सौ. सिंधू एन. भंगाळे**	२३-२६
६	दलित साहित्य समीक्षा **प्रा. हेमंतकुमार बागडे**	२७-३०
७	दलित साहित्य एक चिंतन **प्रा. निलेश एकनाथ पाटील**	३१-३७
८	समिक्षा, संकल्पना, स्वरुप व कार्य **प्रा. डॉ. आर. एस. बडुरे**	३८-४१
९	अभिजात परंपरा व समीक्षेतील काही प्रश्न **प्रा. डॉ. संजय रा. पाखमोडे**	४२-४७
१०	साहित्य समीक्षा : संकल्पना आणि स्वरूप **प्रा. डॉ. शरद आसाराम खांडेभराड**	४८-५५
११	जीवनवादी समीक्षा : विशेष संदर्भ मनोहर तल्हार यांची 'माणूस' कादंबरी **प्रा. डॉ. बालाजी खराबे**	५६-६०
१२	मराठी साहित्य समीक्षा आणि संशोधन **प्रा. डॉ. चंद्रकांत प्रभाकर काळे**	६१-६२
१३	मराठी विज्ञानसाहित्य समीक्षा **श्री. शिवचरण गिरी**	६३-६५

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

११. जीवनवादी समीक्षा : विशेष संदर्भ मनोहर तल्हार यांची 'माणूस' कादंबरी

प्रा. डॉ. बालाजी खराबे
मराठी विभाग प्रमुख, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद

प्रस्तावना

मराठी समीक्षा व्यवहारातील दुसरा प्रवाह म्हणजे जीवनवादी समीक्षा होय. मानवी जीवनासंबंधीचा उदगार जीवनवादी समीक्षेत उमटतो. जीवनवाद हा बोधवाद नसून अस्तित्वाच्या समग्रतेचा सृजनशील शोध मानला गेला आहे. सामाजिक समस्यांचा उहापोह या जीवनवादी समीक्षेत येतो. मानसाला केंद्रस्थानी मानणाऱ्या या समीक्षेबद्दल उत्तम क्षीरसागर म्हणतात की, 'प्रचंड मानवी आस्था कुठल्याही शास्त्राच्या मुळाशी असणे महत्वाचे असते आणि विशेषत: कलेसारख्या क्षेत्रातील प्रश्नांचा विचार करणाऱ्या शास्त्रात तर तिची नितांत आवश्यकता असते.'[१] म्हणजेच उत्तम क्षीरसागरांच्या मते नुसत्या सैद्धांतिक विचार करण्यापेक्षा मानवाच्या जगण्याशी निगडीत प्रश्नांचा विचार जीवनवादी समीक्षेत महत्वाचा असतो. यावरून एकंदरीत मानवी जीवन, त्यांचे अस्तित्व, त्याच्या समस्या, त्याचे जगण्याचे वास्तव याचे भान ठेऊन केलेले भाष्य म्हणजे जीवनवादी समीक्षा असे म्हणता येईल.

साहित्य निर्मिती करणाऱ्या कलावंताचा संबंध लोकजीवनाशी व त्याच्या जीवन जाणिवांशी असावा लागतो. साहित्य हे सामाजिक जीवन व सामाजिक वास्तवाशी एकरूप असते. कलाकृतीचे सामाजिक स्वरूप लक्षात घेतल्याशिवाय जीवनवादी समीक्षा पूर्ण होऊ शकत नाही.

जीवनवादी समीक्षा

दुसऱ्या महायुद्धाने मानवी जीवन मोडीत काढले. मानवी मूल्यांना तडा गेला. मूल्य ऱ्हासाची जाणिव मर्ढेकरांना सर्व प्रथम झाली. या महायुद्धाने मानवी अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण केला. मानवी मूल्यांची, निष्ठांची पडझड झालेल्या या अवस्थेचे प्रतिबिंब मर्ढेकरांच्या कवितेतून पहिल्यांदा उमटते. मानवतेबद्दलची करूणा मर्ढेकरांच्या कवितेतून जागोजाग व्यक्त होताना दिसते, परंतु तरीही साहित्य मीमांसेच्या संदर्भात मर्ढेकरांनी सौंदर्यवादी कलावादी भूमिका प्रतिपादन केली आहे.

साहित्याचे सामाजिक स्वरूप, त्याची वर्गीय लक्षणे इत्यादींचे आकलन जीवनवादी समीक्षा करते. साहित्यकृतीच्या आशय विश्लेषण व परिशिलनासाठी समाजशास्त्रीय संकल्पनांना जीवनवादी विचारात महत्वाचे स्थान आहे. यावरून जीवनवादी समीक्षेचे स्वरूप खऱ्या अर्थाने समाजशास्त्रीय असते. व्यक्ती आणि समाज हे एकमेकांशी एकजीव झालेले असतात. ते परस्परांपासून वेगळे राहू शकत नाहीत. व्यक्तींचा विकास समाजाशिवाय अशक्य हे मानसाविषयीचे आकलन जीवनवादी समीक्षेत अंतर्भूत आहे. सामाजिक बांधिलकीची तत्त्व विचारात घेणाऱ्या या तत्वज्ञानाचा केंद्रबिंदू माणूस आहे. म्हणूनच

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

जीवनवादी समीक्षा ही खऱ्या अर्थाने माणसाचं प्रतिबिंब रेखाटणारी समीक्षा आहे. त्याचप्रमाणे मार्क्सवादी समीक्षा ही सुद्धा जीवनवादी समीक्षा ठरते. लालजी पेंडसे, पु. य. देशपांडे, दि. के. बेडेकर, शरदचंद्र मुक्तीबोध, नरहर कुरूंदकर इत्यादी मार्क्सवादी समीक्षकांनी जीवनवादी भूमिकेचाच स्वीकार केलेला आहे. कलेतील सौंदर्य त्याचे श्रेष्ठ मूल्य मानणारे आहे, अशी या विचारवंताची धारण असून, युगप्रवर्तक श्रेष्ठ धारणा संस्कृतीविषयक जीवनव्यवहार यांच्याशी निकट संबंध प्रस्थापित करणारी यांची समीक्षा आहे. दि. के. बेडेकर हे मार्क्सवादी समीक्षक कलेची स्वायत्तता व कलावंताची निर्मिती स्वातंत्र्य बेडेकरांनीही मान्य केले आहे.

कलाकृती ही लयपूर्ण आकृती असते. तिच्यात आशय व अभिव्यक्ती एकजीव झालेली असते. कलेचा अर्थ कलेतच सामावलेला असतो, असा विचारही त्यांनी आग्रहपूर्वक मांडलेला आहे. कलेचे जीवनाशी, देशकाल परिस्थितीशी, सामाजिक वास्तवाशी अतूट नाते असते. अशी जीवनवादी भूमिका त्यांनी स्वीकारलेली आहे. दि. के. बेडेकरांच्या विचारात सौंदर्यवादी, जीवनवादी आणि मार्क्सवादी विचारांचा त्रिवेणी संगम पहावयास मिळतो. तसेच शरदचंद्र मुक्तीबोध हे जीवनवादी व कलावादी समीक्षक. कला ही कलावंताच्या प्रतितितून उमललेली चैतन्यकृती असते असे त्यांचे मत आहे. कलेचा संबंध त्यांनी जीवनाशी जोडलेला आहे. शरदचंद्र मुक्तीबोधांची जीवनवादी भूमिका ही मार्क्सच्या विचारावर आधारलेली आहे.

नरहर कुरुंदकर हेही जीवनवादी समीक्षक. कुरूंदकर हे समाजवादी विचारसरणी मान्य करणारे विचारवंत असल्यामुळे दलित साहित्याचे विश्लेषणही ते या भूमिकेवरून करू शकले. ना. सी. फडक्यांचा तांत्रिक कलावाद व मर्ढेकरांच्या सौंदर्य शास्त्रावर नरहर कुरुंदकरांनी कडक टीका केलेली आहे. सौंदर्यनिष्पत्ती ही लोकघाटीतून होते असे कुरुंदकरांचे मत आहे. कोणत्याही कलाकृतीत जीवनमूल्याचे दर्शन झालेच पाहिजे. त्याशिवाय कलेचा आस्वाद घेता येत नाही, असे कुरुंदकरांना वाटते. द. ग. गोडसेही कलेच्या अंगाने जीवनवादी समीक्षा करणारे विचारवंत समाजात मूर्तपणे अस्तित्वात असलेली विशिष्ट जीवननिष्ठा कलाकृतीची मूळ प्रेरणा असते. ती कलाकृतीतील जाणिवातून प्रतित होते. भाषा, रंग, रेषा इत्यादी गोष्टी या जाणिवा व्यक्त करण्याचे माध्यम होय. ते माध्यम म्हणजे आविष्कार यंत्रणा असे गोडसे यांचे मत आहे.

समीक्षा ही त्या-त्या वाङ्मयकृतीची सत्वपरीक्षाच असते. समीक्षेला अपेक्षित असलेल्या कसोट्यांवर एखादी वाङ्मयकृती किती खरी उतरते हे ठरविणे म्हणजे सत्व परीक्षाच. यासंदर्भात डॉ. वा. पु. दिंडे हे म्हणतात की, 'समीक्षा म्हणजे केवळ आस्वादोत्तर हुंकार किंवा केवळ आस्वादोत्तर प्रतिक्रिया नव्हे. समीक्षेला सैद्धांतिक, तात्त्विक अशी बैठक हवी, मूल्य हवीत आणि या मूल्यांच्या आधारे समीक्षकाने कलाकृतीच्या सौंदर्याचा शोध घ्यायला हवा.'[२] आजच्या साहित्याची वैशिष्ट्यपूर्ण प्रेरणा विशद करताना म. त. हातकणंगलेकर म्हणतात की, 'संवेदनाविश्वाची सुक्ष्मातीसुक्ष्म पालवी, तिचे अभिनव, रंग, रस, गंध आणि आकार या मूल इंद्रियगोचर संवेदनाची विविध व्यामिश्र आवर्तने, घटिते आणि लय यांचा तरल अनुभव घेणे व त्या साकार करणे ही आजच्या जीवनवादी समीक्षेची प्रेरणा होय.'[३] आजच्या जीवनवादी समीक्षेची प्रेरणा लक्षात घेतल्यानंतर अशा साहित्याच्या समीक्षेची दिशा नेमकी कशी असावी हे सांगताना म. द. हातकणंगलेकर पुढे म्हणतात की, 'परंपरागत प्रस्थापित साहित्य मूल्यांचा पुनर्विवेक करणे अधिक समर्पक वाटणाऱ्या नव्या साहित्य संकल्पनांचा शोध घेणे, नवसाहित्याशी

सुसंगत अशा स्फूट समीक्षा विचारांची मांडणी करणे व त्या आधारे जुन्या अगर नव्या साहित्यकृतीच्या सामर्थ्यांची आणि न्यूनतेची उकल करणे म्हणजेच जीवनवादी समीक्षा होय.'[४] जीवनवादी समीक्षेचा शोध घेताना या समीक्षेमध्ये अंतर्भूत असलेला मानवतावाद हा महत्त्वाचा आहे.

साहित्यातील मानवी मूल्यांची जोपासना आणि सामाजिकता लक्षात घेऊन जीवनवादी समीक्षा आपली पुढील पाऊले उचलित असते. मानवी जीवनाचं अस्तित्व शोधून मानवाला मूल्यात्मक पातळीवर घेऊन जाणारी कादंबरी मनोहर तल्हार यांनी लिहिली आहे. म्हणून या कादंबरीची जीवनवादी भूमिकेतून समीक्षा पुढीलप्रमाणे करता येईल.

मनोहर तल्हार लिखित 'माणूस' कादंबरीची जीवनवादी समीक्षा

'माणसू' ही मनोहर तल्हार यांची गर्जित कादंबरी आहे. सायकलरिक्षा चालकाच्या जीवनावर आधारलेली ही कादंबरी शोषित समूहाचे चित्रण करणारी आहे. सामान्य कथानक, सामान्य व्यक्तिरेखा, सामान्य शैलीत व्यक्त झालेली ही मनोहर तल्हार यांनी असामान्य कादंबरी लिहिली आहे. माणसाच्या भावूक आणि भावड्या रुपानं जीवनदर्शन घडवणारी ही कलाकृती आहे. शंकर इंगळे व रफिक सुलेमान लतिफ ह्या दोन सायकलरिक्षा चालकांच्या अजोड मैत्रीची ही कहाणी आहे. शंकर आणि रफिक हे अमरावती शहरात सायकलरिक्षा चालवणारे सामान्य मजूर आहेत. दोघेही पिडलेले, नाडलेले, वंचित, शोषित आणि दुबळे आहेत. त्यामुळे त्यांचे जीवन आणि भावजीवन आतून आणि बाहेरून फाटलेले आहे. त्यांच्या जीवनाला ठिगळे जोडलेली आहेत. शंकर नऊ वर्षाचा असतानाच त्याचे आई-वडिल मृत्यू पावतात. शकरचं समग्र आयुष्य हे दुःखाच्या डोंगरासारखे आहे. शंकरचं पूर्व आयुष्य हे अनाथपणाने तर उत्तर आयुष्य हे अपंगत्वाने नासलेलं आहे.

शंकरचं लग्न मुर्तीजापूर इथल्या शेवंतीबरोबर होतं. शेवंती पहिल्याच बाळंतपणात मृत्यू पावते. शेवंतीची बहिण राधा हिचं लग्न झालेले असते. तिला सुमन नावाची लहान मुलगी असते. परंतु तिचे नवऱ्याशी पटत नसल्यामुळे राधाचा काडीमोड झालेला असतो. शंकरबरोबर राधाचं दुसरं लग्न होतं आणि शंकर पहिल्या पत्नीच्या स्मरणार्थ राधाचे नामकरण शेवंता असे करतो. राधा शेवंती बनून शंकरचा संसार करू लागते. शंकर आणि रफिक भाड्याची सायकलरिक्षा चालवत असतात. सायकलरिक्षा चालकाच्या खडतर जीवनातली वेदना आणि विनोद मनोहर तल्हारने अतिशय सूक्ष्मपणे हेरलेली आहे. शंकर हा ह्या कादंबरीचा नायक आहे, तो आपल्या दारुण दुःखाला विसरण्यासाठी तऱ्हेवाईक विचित्र आणि वात्रटपणे वागताना दिसतो. तो आपल्या सायकलरिक्षावर बसतानाही माकडासारखी उडी मारून बसताना दिसतो. साध्या साध्या प्रसंगी तो बजरंगबली की जय म्हणताना दिसतो. रिक्षा चालवत असताना तो व्यायाम करतो. पहिल्वानकी करतो. प्रतिस्पर्ध्यांना सुदर्शन चक्रासारखा फिरवून जमिनीवर आपटतो. अशा पद्धतीचं हुडपणाची वागणूक शंकर करत राहतो.

शंकरला हिंदी गाण्याचे प्रचंड वेड आहे. त्यामुळे प्रत्येक पानावर हिंदी गाण्याच्या ओळी आहेत. शंकरचं असं वागणं अनेकवेळा हास्यपद वाटते, अतिरंजित वाटते. शंकरचा हा पोरकटपणा सर्व कादंबरीत प्रकर्षाने दिसून येतो.

'माणूस' या कादंबरीतील जीवनजाणिवाचं स्वरूप प्रकट करत असताना मनोहर तल्हार लिहितात की, 'अनवाणी पायाने चालणाऱ्या सरिता देशपांडे हिला रिक्षात बसण्यासाठी शंकर मुद्दाम आग्रह करतो, तिची स्तुती करतो. सरिता देशपांडे

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

त्याच्या बोलण्यातून भाळून त्याच्या रिक्षात बसते. ती कवयित्री असते. घरी गेल्यानंतर ती त्याला चहा देते. वास्तव जीवनात रिक्षावाल्याला घरात नेऊन कोणी चहा देत नाही. सरिता देशपांडेला शंकर या व्यक्तिरेखेवर कादंबरी लिहिण्याचा मोह होतो. एका फटकळ रिक्षावाल्याच्या रिक्षात बसून घरी येईपर्यंत अशी कोणती जादू झाली, ज्यामुळे सरिता देशपांडेला कादंबरी लिहिण्याची प्रेरणा मिळाली. तसे काही घडलेले दिसत नाही. सरिता देशपांडे रिक्षात बसली असताना तिला शंकरची दुंगणावर ठिगळ लावलेली पँट दिसते. तिच्या मनात शंकरविषयी करुणा निर्माण होते. तेव्हा ती त्याला म्हणते, मला तुमची जीवनकथा ऐकायची आहे. सरिता देशपांडेला रिक्षावाला शंकरची दया येते आणि ती आपल्या पतीचे जुने कपडे त्याला देऊ लागते तेव्हा शंकर म्हणतो, मी भिकारी नाही बाईसाहेब, मी मजूर आहे, मजुरी करून पोट भरतो.'[५] शंकरच्या स्वभावाचे नेमके वर्णन करणे अवघड आहे, तो बहुवेगळा माणूस आहे. तो आपले दु:ख लपवण्यासाठी आचरटासारखा वागताना दिसतो. तो दुसऱ्याला हसवणे, स्वत:वर हसणे आणि स्वत: हसणे असा शंकरचा स्वभाव आहे. हॉटेलवाला कुत्र्याला हॉटेलमधून हुसकावतो तर शंकर त्या कुत्र्याला पुराम वडे खाऊ घालतो. शंकर अनेकदा इतरांपेक्षा वेगळे वागण्याचा प्रयत्न करताना दिसतो.

त्याचे हे असे पुराम वागणेच त्याचे व्यक्तिमत्त्व आहे. शंकर आणि रफिकची मैत्री किती अतूट आणि अद्वितीय आहे यासंदर्भात मनोहर तल्हार लिहितात की, 'शंकर आणि रफिक अनेक प्रसंगात एकमेकांना मिठ्या मारणे, कवटाळणे, रडणे, हुंदके देणे, डोळे पुसणे असे प्रकार करताना दिसतात. यातून त्यांचे एकमेकांवर किती प्रेम आहे, हे दिसून येते. शंकर एकाकी रडू लागला, लहान मुलासारखा. रफिकला काय करावं काय सुचले नाही. त्यानं शंकरला मिठी मारली व त्याचे डोळे पुसून तो म्हणाला, शंकर, मत रो, रो मत मेरे भाई आणि मग रफिकही हुंदक्यावर हुंदके देऊ लागला.'[६] म्हणजेच मनोहर तल्हार यांनी जणू आपले वाचक बालबुद्धीचे आहेत, असे गृहित धरून नाटकी प्रेमाचे अवास्तव वर्णन केलेले दिसून येते. त्यामुळे अशा प्रसंगातून मैत्रीचे गांभीर्य नष्ट होऊन पोरकटपणाचे प्रदर्शन होताना दिसते.

शंकर काही दिवसांनंतर एकाकी आणि चिडखोर होतो. रफिकला लॉटरी लागलेली असल्यामुळे रफिकच्या प्रगतीबद्दल त्याच्या मनात असूया निर्माण होते. आपला मित्र श्रीमंत व्हावा आणि आपण मात्र दरिद्री असावे हे त्याला सहन होत नाही. तो रफिकला भेटण्या बोलण्याचे टाळू लागतो., रफिकने दिलेली रिक्षा शंकर त्याच्या हॉटेलसमोर नेऊन सोडून देतो. त्याला रफिकची मदत नको असते, त्याला रफिकच्या पैशाची किळस येते. त्याला आपण भिकारी असल्याची तीव्र जाणीव होते. या जाणिवेतून तो सरिता देशपांडेच्या घरी जातो व म्हणतो, मी भिकारी आहे, मी जनावर आहे, मी कफल्लक आहे, मला खायला द्या, मी लाचार आहे असे ओरडून सांगताना दिसतो. त्याला भिकारी असणे म्हणजेच जनावर असणे वाटते. इथे त्याच्यातला माणूस मरून पडताना दिसतो. श्रीमंत असणे म्हणजेच माणूस असणे असे त्याचे समीकरण होते. यातूनच त्याला आपल्या बायकोने ब्राह्मण स्त्रीसारखे दिसले पाहिजे, बोलले पाहिजे असे वाटते. बाल्कनीत बसून वर्डकपमधल्या प्रेक्षकांसारखा मूर्खपणा करू नये, अशी त्याची धारणा बनते. एकूण गरीबीकडे बघण्याचा त्याचा दृष्टिकोनच बदलताना दिसतो. सरिता देशपांडेच्या बंगल्यातून शंकर बाहेर पडतो. दारू पितो, नशेत जात असताना तो एका कारखाली येतो, त्याचे दोन्ही पाय

चिरडतात. त्याला तातडीने दवाखान्यात ॲडमिट केले जाते. त्याचे पाय कापले जातात. ही सगळी तातडीची सेवा त्याला व्हीआयपी माणसासारखी लगेच उपलब्ध होते. शंकर अपंग होतो आणि त्याच्या दुःखात भर पडते.

शंकरची पत्नी शेवंती मोलकरणीचे काम करू लागते. तिच्या ज्या घरी धंदे चालत असते त्या घरचा मालक तिच्या अंगचटीला येतो, तिला मिठीत पकडतो, ती त्याच्या तावडीतून सुटका करून घेते. शेवंती आपल्यावर गुदरलेला प्रसंग शंकरला सांगते. शंकर अस्वस्थ होतो, त्याला प्रचंड चिड येते. तो दोन्ही हातावर सरपटत बदला घेण्यासाठी घराबाहेर पडतो. या प्रसंगातून मनोहर तल्हार यांनी या कादंबरीचा शेवट केला आहे आणि इथे 'माणूस' ही कादंबरी संपते.

समारोप

मानवी जीवन मनोहर तल्हार यांनी साध्या साध्या प्रसंगातून अतिशय उत्कृष्टपणे रेखाटले आहे. माणसाकडे बघण्याचा स्वतःचा दृष्टिकोन कालांतराने कसा बदलत जातो आणि या बदलत्या वास्तव परिस्थितीचा वेध माणूस या कादंबरीतून मनोहर तल्हार यांनी जीवनवादी दृष्टिकोनातून घेतला आहे. या कादंबरीचं महत्त्वाचं वैशिष्ट्य म्हणजे मनोहर तल्हार यांची निवेदनशैली अगदी साधी, सोपी आणि सरळ आहे. आजीने नातवाला कथा सांगावी तितक्या सहजपणे आणि उत्कटपणे ही कादंबरी जीवनातील प्रसंग उलगडत जाताना दिसते. या कादंबरीची भाषा कृत्रिम, अलंकारयुक्त अशी नाही. तिच्यात बोलीभाषेचा डौलदारपणा आहे. शंकर हिंदू आहे, रफिक मुसलमान आहे. त्यामुळे दोघांच्या तोंडून दोन जातीची भाषा एका गुण्यागोविंदाने नांदताना दिसते. शंकर आणि रफिकच्या मनातील माणुसकीची भावना जपली आहे. त्यामुळे या भाषेत माणुसकीचा गहिवर प्रकट झालेला दिसून येतो. मनोहर तल्हार यांनी या कादंबरीमध्ये दुबळ्याचे स्वर भावना व्यक्त केलेली दिसते. म्हणून माणूस ही कलाकृती म्हणजे सामान्य माणसाला साहित्यात चिरंजीव करण्याचा यशस्वी प्रयत्न मनोहर तल्हारांनी केला आहे.

संदर्भ

१. क्षीरसागर उत्तम, साहित्याचा कस, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, १९९४, पृ. ८
२. गिडे वा. पु., आजचे मराठी साहित्य, साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर, १९९५, पृ. १३५
३. हातकणंगलेकर म. द., साहित्यातील अधोरेखिते, सुपर्ण प्रकाशन, पुणे, १९८०, पृ. ८९
४. कित्ता, पृ. ९०
५. तल्हार मनोहर, माणूस, मॅजेस्टिक बुक स्टॉल मुंबई, १९६३, पृ. २१७
६. कित्ता, पृ. २२५

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२७	भारतीय लोकशाही समोरील [illegible] आव्हान प्रा. किरण गायकवाड	१०९-१११
२८	भारतीय लोकशाही आणि भारतीय अर्थव्यवस्थे पुढील आव्हाने डॉ. चंद्रकांत बाबनराव गजेवाड	११२-११४
२९	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने पल्लवी प्रभाकरराव जोशी	११५-११७
३०	भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने विजयालक्ष्मी संभाजी कांबळे	११८-१२१
३१	भारतातील आर्थिक सुधारणा प्रा. डॉ. आईलवार आशा पुंडलिक	१२२-१२५
३२	लोकशाही समोरील आव्हाने डॉ. संतोष कोल्हे	१२६-१३०
३३	भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने प्रा. साईनाथ इस्तारी वाघमारे	१३१-१३५
३४	भारतीय लोकशाही तत्वे : यश आणि अपयश भालेराव सुधाकर नारायण	१३६-१४१
३५	भारतीय समाजातील आदिवासींच्या समस्या : एक आकलन प्रा. डॉ. बालाजी खराबे	१४२-१४५
३६	आरोग्य जागृतीकरिता शारीरिक क्रिया व योग संघटनाचे प्रशासकीय नियोजन प्रा. डॉ. बी. पी. जाधव	१४६-१४८
३७	भारतीय राष्ट्राच्या लोकशाहीपुढील आव्हाने डॉ. आशा गिरे	१४९-१५१
३८	भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने व यशस्वीता प्रा. डॉ. विलास जाधव	१५२-१५६

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

३५. भारतीय समाजातील आदिवासींच्या समस्या : एक आकलन

प्रा. डॉ. बालाजी [illegible]
मराठी विभाग प्रमुख, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद, ता. मुखेड, जि. नांदेड

भारतात विविध धर्म, जाती, वंश, भाषा, बोली, परंपरा आणि संस्कृतीचे लोक राहतात. त्यामुळे भारतीय समाजात विविधता आहे. भारतीय समाजात विविध प्रकारचे लोक राहत असले तरीही भारतात वास्तव्य करणारी प्रत्येक व्यक्ती ही भारतीय आहे. म्हणूनच भारतात राहणाऱ्या समाजास भारतीय समाज म्हटले जाते. भारतीय समाज विविध जाती-जमातींमध्ये विभागला गेला आहे. विविध जातींमध्येच अनेकविध आदिवासी जमातीसुद्धा भारतात वास्तव्यास आहेत.

आदिवासींचा अर्थ

इंग्रजीतील 'Tribes' या शब्दाचा अर्थ 'जमात' किंवा 'जमाती' असा होतो. आदिम काळापासून जंगलात किंवा दऱ्याखोऱ्यात राहणारे लोक म्हणजे आदिवासी होय. भारतीय संविधानात आदिवासींना 'अनुसूचित जमाती' असे संबोधले आहे. अनुसूचित जमातींमध्ये डोंगराळ प्रदेशात आणि जंगलात वास्तव्य करणाऱ्या आणि जे आधुनिक संस्कृती तसेच जीवनपद्धती पासून अलिप्त आहेत अशा लोकांचा समावेश केला आहे.

व्याख्या

'आदिवासी कोणाला म्हणावे?' या प्रश्नाचे अचूक उत्तर शोधण्यासाठी विविध मानवशास्त्रज्ञांनी व अभ्यासकांनी आदिम समाजाच्या केलेल्या व्याख्या विचारात घेणे आवश्यक आहे.

१) गिलीन आणि गिलीन - "एका विशिष्ट भूप्रदेशावर राहणारा, समान बोलीभाषा बोलणारा व समान सांस्कृतिक जीवन जगणारा पण अक्षरओळख नसलेल्या स्थानीय गटाच्या समुच्चयाला आदिवासी समाज म्हणतात."

२) डॉ.रिव्हर्स - "जमात किंवा आदिवासी हा एक सरळ साधा सामाजिक समूह आहे. ज्यातील सदस्य एका समान बोलीभाषेचा वापर करतात व युद्ध वगैरे सारख्या उद्देशपूर्तीकरिता एकत्रित कार्य करतात."

थोडक्यात, एका विशिष्ट भूप्रदेशात वास्तव्य करणारा आणि समान जीवनपद्धती असणारा तसेच तांत्रिक ज्ञानाच्या दृष्टीने मागासलेला समाज म्हणजे आदिवासी समाज होय.

भारताच्या विविध प्रदेशात जवळपास ५५० आदिवासी जमाती वास्तव्य करतात. उदा. कोया, भिल्ल, गोंड, कोलाम, गदबा, गारो, खासी, काचरी, बैगा, बंजारे, मुंडा, कोरवा, संथाळ, उरांव, वारली, कोळी, ठाकूर, कमार, कोत, कुरूमन, पनियन, तोंड, चेंचु, येरव, बोंदो, जारवा, भोट, कातकरी, हे, गद्दी, गुर्जर आणि लांब इत्यादी.

१९५१ ते २००१ या कालखंडात आदिवासींची लोकसंख्या उत्तरोत्तर वाढतच गेली आहे. २००१ च्या जनगणनेनुसार आदिवासींची लोकसंख्या ८ कोटी ४३ लाख इतकी आहे. भारतातील एकूण लोकसंख्येच्या ८.२० टक्के आदिवासी आहेत. तर

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

महाराष्ट्रात त्यांची संख्या ८५ लाख ७७ हजार २७६ इतकी होती. महाराष्ट्रात एकूण लोकसंख्येच्या ८.८५ टक्के आदिवासी आहेत.

कोणत्याही देशाचा विकास व्हावयाचा असेल तर प्रत्येक समाजाचा विकास होणे आवश्यक आहे. एखादा समाज मागासलेला असेल तर त्या देशाची प्रगती होणे अशक्य आहे. भारतातील ग्रामीण, नागरी, आदिवासी समाजाला योग्य न्याय दिल्याशिवाय सर्वांगीण प्रगती करणे शक्य आहे. भारतातील कोणत्याही समाजात काही मूलभूत सामाजिक समस्या आहेत. तशाच समस्या आदिवासींच्या आहेत. परंतु नागरी व ग्रामीण भागाच्या तुलनेत आदिवासींच्या समस्येचे स्वरूप भिन्न-भिन्न आहे. म्हणून येथे आदिवासींच्या समस्यांचा विचार करण्यात आला आहे.

१) **दारिद्र्याची समस्या** - आदिवासी समाजाची दारिद्र्य ही एक अत्यंत महत्वाची समस्या आहे. एकूण आदिवासींमध्ये ८५ टक्के लोक आजही दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगतात. दारिद्र्य ही आर्थिक समस्या आहे. व्यक्तीला मिळणाऱ्या अत्यल्प उत्पन्नामुळे ही समस्या निर्माण होते. उत्पन्न कमी असल्यामुळे त्यांचा जीवनमानावर होणारा खर्च कमी होतो. त्यामुळे अशा व्यक्तीचा जीवनस्तर खालावलेला असतो. कोणत्याही समाजात दारिद्र्याने प्रवेश केला की त्यातून उपासमारी, गुन्हेगारी, घटस्फोट, भिक्षावृत्ती, वेश्यावृत्ती व बालगुन्हेगारी वाढते. दारिद्र्य ही एक आर्थिक समस्या नाही तर ती एक सामाजिक समस्यादेखील आहे. भारतातील ७ टक्के आदिवासी अजूनही प्राथमिक अवस्थेतील जीवन जगतात. जीवनाचा एक न्यूनतम स्तर टिकवून ठेवण्यासाठी व्यक्तीला अन्न, वस्त्र व निवारा या गोष्टी आवश्यक असतात.

२) **सामाजिक समस्या** - आधुनिक समाजाच्या संपर्कामुळे आदिवासी समाज ढवळून निघाला. आदिवासींच्यात न्यूनगंडाची भावना निर्माण झाल्यामुळे त्यांच्या जीवनातील मानवी मूल्यांचा त्यांनी त्याग केला. श्रीमंत जमीनदार, धर्मप्रसारक, हिंदू लोकांचा आदिवासींशी संपर्क आल्यामुळे आदिवासींच्या जीवनात बदल घडू लागले. वन्य जीवन जगणाऱ्या आदिमांना बाह्य जगातील लोकांबद्दल आदर वाटू लागला. आदिवासींच्या मनात त्यांच्याबद्दल श्रेष्ठत्वाची भावना निर्माण झाली. आदिवासींनी सभ्य लोकांच्या रीतिरिवाजांचा आणि जीवनपद्धतीचा स्वीकार केला. त्यातून आदिवासी विफल बनले व पुन्हा परंपरागत जीवन जगू लागले. आदिवासींच्या जीवनात सामाजिक विस्कळीतपणा निर्माण झाला. त्यातून त्यांची एकत्वाची भावना संपली व त्यांच्यात द्वेष, मत्सर निर्माण झाला. बाह्य संपर्कामुळे आदिवासींच्या वैयक्तिक जीवनात वादळ उठले. आदिवासींची स्वतंत्र बोलीभाषा होती तो आता इतर भाषेचे अनुकरण करताना दिसून येतात. बाह्य जगाच्या संपर्काने आदिवासी समाजाच्या वेषभूषेत बदल होत आहेत. तसेच आदिवासी समाजात बालविवाहाची व वधूमूल्याची पद्धती नव्हती. सुधारलेल्या समाजाशी त्यांचा संपर्क आल्यामुळे त्यांच्यात बदल होत गेला.

३) **सांस्कृतिक समस्या** - भारतातील सर्व आदिवासी एकाच वंशाचे नाहीत. त्यांच्यात वांशिक विविधता आढळून येते. त्याचप्रमाणे सर्व आदिवासींची संस्कृती सारखी नाही. आदिवासी समाजात भौगोलिक, वांशिक, भाषिक, आर्थिक आणि सामाजिक भिन्नता आढळते. त्यामुळे त्यांच्यात सांस्कृतिक विविधता असणे साहजिक आहे. भारताच्या विविध प्रदेशात राहणाऱ्या आदिवासी जमाती जशा भिन्न-भिन्न आहेत तसेच त्यांची संस्कृतीही भिन्न-भिन्न आहे. इतकेच नाही

तर एकाच प्रदेशात वास्तव्य करणाऱ्या आदिवासींची संस्कृतीही वेगळी आहे. जे लोक ग्रामीण व शहरी समुदायाच्या संपर्कात आलेत त्यांच्या संस्कृतीमध्ये व संपर्कात न आलेल्या आदिवासींच्या संस्कृतीमध्ये फरक आढळून येतो. भिल्ल व नागा जमातीचे लोक बाह्य संस्कृतीच्या संपर्कात आले असले तरी त्यांनी आपली प्राचीन संस्कृती जतन करून ठेवली आहे. तर काही आदिवासी बाह्य संस्कृतीच्या संपर्कात आल्यामुळे त्यांच्या परंपरा, प्रथा, कला, नृत्य, वाद्य इत्यादी बदल होत असल्याचे दिसून येते.

४) **व्यसनाधीनता -** ही आदिवासी समाजातील आणखी एक समस्या आहे. त्यामुळे आदिवासी खरोखरच अगतिक झाले आहेत. सर्व आदिवासी जमातच व्यसनी असते. आदिवासी जमातींना व्यसनमुक्त होण्याची मुभा नसते. त्यामुळेच ते दारिद्र्याच्या दुष्टचक्रात सापडले आहेत. व्यसनाधिनता ही आदिवासी समाजाला लागलेली कीड आहे. अगतिकता, गुलामी वृत्ती, शारीरिक अनारोग्य, मानसिक दौर्बल्य आणि दारिद्र्य इत्यादी सर्व प्रश्नांचे मूळ आदिवासींच्या व्यसनाधीनतेतच दडलेले आहे.

५) **आरोग्यविषयक समस्या -** आदिवासींच्या समस्यांपैकी आणखी एक गंभीर समस्या म्हणजे आरोग्यविषयक समस्या. आदिवासी ही एक वनात किंवा जंगलात राहणारी जमात. परंतु आधुनिक युगात आदिवासी समाज प्रगत समाजाच्या संपर्कात आला. त्यामुळे प्रगत समाजाची वेषभूषा त्यांनी स्वीकारल्याचे दिसून येते. आदिवासी समाज आधुनिक काळात सुती कपडे घालू लागले. पण दारिद्र्य हे त्यांच्या पाचवीला पूजलेले असल्याने त्यांना अधिक कपडे खरेदी करणे शक्य नसते. एकच कपडा अंगावर अनेक दिवस परिधान केल्याने कपडे अस्वच्छ होतात व त्यामुळे त्यांना अनेक रोगांना बळी पडावे लागते.

आदिवासींच्या दारूनिर्मितीवर सरकारने बंदी घातली. मांस-मासे, ताडामाडाची दारू यामुळे त्यांना योग्य जीवनसत्वे मिळत होती. याला आदिवासी कायमचे मुकले. कारखान्यात तयार झालेल्या दारूने आदिवासींच्या शरीरावर अनिष्ट परिणाम होऊ लागले. आदिम समाजात काही अनिष्ट प्रथा व श्रद्धा प्रचलित आहेत. आरोग्यविषयक उपचाराची सोय असूनही त्याचा ते उपयोग करून घेताना दिसून येत नाहीत. उद्योग क्षेत्राच्या आसपास राहणाऱ्या आदिवासींना एक भयंकर आरोग्यविषयक संकट आले आहे. आदिवासींच्या गरिबीचा फायदा घेऊन आदिवासी स्त्रियांना वेश्यावृत्तीचा स्वीकार करण्यास भाग पाडले जाते. त्यामुळे आदिवासी स्त्रियांना गुप्तरोगाची लागण होण्याचे प्रमाण वाढले आहे.

६) **शेतीसंबंधीची समस्या -** आदिवासी समाजाकडे असलेले जमिनीचे क्षेत्र अत्यंत कमी आहे. आदिवासींच्या जमिनीतून येणारी पिके पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असतात. पावसाच्या लहरीपणामुळे पिकांचे नुकसान झाले तर त्यांचे अर्थचक्र एकदम कोलमडते. त्यामुळे त्यांच्यावर उपासमारीची पाळी येते. त्यातून अनेक समस्या उद्भवतात. उदा. रोगराई, कुपोषण इत्यादी. बालक व गर्भवती यांना सकस व पुरेसा आहार मिळत नाही. त्यामुळे नंदूरबार जिल्ह्यातील खडकी (धडगांव), चिखलदरा, धारणी व वावरवांगणी या ठिकाणी कुपोषणाचे बळी जात आहेत.

७) **निरक्षरतेची समस्या -** भारतात २००१ च्या जनगणनेनुसार केवळ ४७.१० टक्के आदिवासी साक्षर होते. याचाच अर्थ ५२.९०टक्के आदिवासी हे निरक्षर आहेत. निरक्षरता हे त्यांच्यातील अज्ञान, शोषण, दारिद्य आणि मागासलेपणाचे सर्वात महत्त्वाचे कारण आहे. त्यांच्यात असलेल्या अशिक्षितपणामुळे शासनाच्या ज्या विविध योजना आहेत त्यांना त्याचा फायदा घेता येत नाही. म्हणूनच ते स्वतःचा विकास करून घेऊ शकत नाहीत.

८) **कर्जबाजारीपणाची समस्या -** जंगलात व डोंगराळ भागात राहणारे आदिवासी निसर्गाने समृद्ध बनविलेले संतुष्ट जीवन जगत होते. त्यांच्या मूलभूत गरजांची पूर्तता नैसर्गिक संपत्तीवर पूर्ण होत असत. प्रामाणिक, समाधानी व शोषणमुक्त जीवन ते जगत असत. परंतु बाह्य लोकांचा त्यांच्याशी संपर्क वाढल्यावर त्यांच्या जीवनात आमूलाग्र बदल झाला. धनदांडग्यांनी आदिवासींच्या जमिनी व्याजाच्या पैशावर बळकावल्या. आदिवासी क्षेत्रात बँका नाहीत आणि तालुक्याच्या गावात बँका असल्या तरी आदिवासी बँकेत जात नाहीत. बँकेचा लेखी व्यवहार पूर्ण झाल्याशिवाय बँका कर्जपुरवठा करीत नाहीत. त्यामुळे आदिवासी समाज सहजासहजी सावकाराच्या दारात कर्जासाठी उभा राहिला व तो कर्जबाजारी होत गेला. अल्पस्य उत्पन्न, नैसर्गिक संकट, जोडधंद्याचा तुटवडा, महागाई, अज्ञानपणा इत्यादीमुळे तो कर्जबाजारी होतो आहे.

९) **प्रतिकूल शासनामुळे निर्माण झालेल्या समस्या -** आदिवासींच्या गरजा नीट समजून न घेता शासनाने अवलंबिलेले धोरण हे निश्चितच सदोष होते. ठक्करबाप्पा व डॉ.मजुमदार यांनी आदिवासींचे जीवन विस्कळीत होण्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणून प्रतिकूल शासनाचा उल्लेख केला आहे.

थोडक्यात, जगात असा कोणताच समाज नाही की ज्यांच्या कोणत्याच समस्या नाहीत. मानवी समाजात सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक आणि राजकीय समस्या असतात. प्रत्येक समाजातील समस्यांचे स्वरूप आणि त्या समस्यांची तीव्रता यात फरक असतो. ग्रामीण व नागरी समुदायापेक्षा आदिवासींच्या समस्या वेगळ्या आहेत. आदिवासींच्या समस्या विस्तृत व जटिल आहेत यात मुळीच शंका नाही.

संदर्भ

१) डॉ.प्रदीप आगलावे-आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, पाचवे पुनर्मुद्रण, २०१२

२) प्रा.गुरूनाथ द. नाडगोंडे-भारतीय आदिवासी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, तृतीयावृत्ती २००३

३) डॉ.दिलीपसिंह निकुंभ / डॉ.रणजित आठवले-मानवाधिकार आणि मूल्यशिक्षण, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, प्र.आ. २०१४

४) महाराष्ट्रातील आदिवासी, सुगावा प्रकाशन, पुणे

5) कोळंबे रंजन-मानव संसाधन विकास आणि मानवाधिकार, भगीरथ प्रकाशन, पुणे

:5/

अण्णा भाऊ साठे : व्यक्ती, साहित्य आणि समीक्षा
(Anna Bhau Sathe : Vyakti, Sahitya aani Sameeksha)

संपादक :
डॉ. राजकुमार मस्के
शिवालय, बीदर रेल्वे गेटच्या पूर्वेस, साई नगर, उदगीर, मो.: ९८९०५९६२५५
डॉ. लहू वाघमारे, सुभेदार रामजी नगर, लातूर, मो.: ९८२३८२७४३८

प्रकाशक :

© युगप्रवर्तक प्रकाशन

बाभळगाव, ता. जि. लातूर-४१३ ५३१ भ्र.: ९३७३८५४४१६

मुद्रण अक्षरजुळणी :
विश्व ऑफसेट प्रिंटर्स, बाभळगाव, ता. जि. लातूर-४१३ ५३१
भ्र.: ७०५८८४८६४८

मुद्रित शोधन :
डॉ. लहू वाघमारे

मुखपृष्ठ : शिवाजी हांडे, ९९६००६५५११

आवृत्ती पहिली : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जयंती, १४ एप्रिल २०१९

ISBN : ९७८-८१-९३७४०३-०-४
मूल्य : ₹ [illegible]००/-

2019 - 2019

अण्णा भाऊ साठे

व्यक्ती, साहित्य आणि समीक्षा

संपादक
डॉ. राजकुमार मस्के
डॉ. लहू वाघमारे

युगप्रवर्तक
प्रकाशन

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
...kramabad Ta.Mukhed Dist...

ISBN : 978-81-937477...

अ.क्र.	लेख / लेखकाचे नाव	
४१	अस्तित्वाच्या प्रवाहात बुलंद अस्मितेचा शोध : अण्णा भाऊ साठे प्रा. ज्ञानेश्वर हडरगुळीकर	३२६-३[illegible]
४२	अण्णा भाऊंचे साहित्य : एक विचार डॉ. बालाजी प. खराबे	३३४-३[illegible]
४३	लोकनाट्याचे जनक : अण्णा भाऊ साठे डॉ. भास्कर विठ्ठलराव नरवाडे	३३८-३[illegible]
४४	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथेतील यथार्थजीवन (जीवनसंघर्ष) डॉ. मंजुषा विठ्ठलराव भटकर	३४३-३[illegible]
४५	अण्णा भाऊ साठे यांचे वृत्तांतलेखन, मुलाखती, पुस्तके व चित्रपट परीक्षणातील योगदान : एक अभ्यास डॉ. श्यामसुंदर वाघमारे	३४७-३[illegible]
४६	संघर्षाचा महानायक : अण्णा भाऊ साठे उत्तम दोरवे.	३५२-३[illegible]
४७	अण्णा भाऊ साठे आणि साहित्य : एक शोध शैलेश पांडुरंग कांबळे	३५७-३[illegible]
४८	अण्णा भाऊंची लोकनाट्ये : एक आकलन प्रा. दुष्यंत आनंदराव शिंदे	३६५-३[illegible]
४९	अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील जातिव्यवस्थेचे चित्रण 'फकिरा' : एक अभ्यास डॉ. राहुल स. खरात	३६९-३७[illegible]
५०	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील क्रांतिकारी नायक डॉ. संतोष चपती हकारे	३७६-३८[illegible]
५१	सामाजिक जाणिवेचा प्रतिभावंत लेखक : अण्णा भाऊ साठे प्रा. श्याम समर्थ डावळे	३८३-३८[illegible]
५२	जात-वर्ग जाणिवेचा क्रांतिकारी साहित्यिक : अण्णा भाऊ साठे विश्वांभर धर्मा गायकवाड	३८६-३९[illegible]
५३	अण्णा भाऊंच्या कथालेखनातील सामाजिकता डॉ. लक्ष्मण वाघमारे	३९५-३९[illegible]
५४	फकिरा : अण्णा भाऊ साठे प्रा. प्राची गणपत जोशी	

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed Dist Nanded

ISBN : 978-81-937477-0-4

अण्णा भाऊंचे साहित्य : एक विचार

डॉ. बालाजी प. खराबे
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद, ता. मुखेड, जि. नांदेड

मानवमुक्तीचे नायक, साहित्याचा महामेरू, मराठी साहित्यात सर्वप्रथम झोपडपट्टीतील वास्तव चित्रण करून मराठी ग्रामीण साहित्यात अपूर्व ठसा उमटविणारे थोर साहित्यिक अण्णा भाऊ साठे हे क्रांतिकारी साहित्यिक होते. शोषित, पीडित, उपेक्षित, वंचित असलेल्या समाजाचे वास्तव रूप जगासमोर मांडणारे एक झुंजार दलित लेखक म्हणून अण्णा भाऊ साठे याचा आजही संपूर्ण महाराष्ट्रातून गौरव केला जातो. महाराष्ट्रातच नव्हे, तर संपूर्ण जगातील अनेक राष्ट्रांत अण्णा भाऊंचे साहित्य विविध भाषातून प्रकाशित झाले आहे; परंतु अण्णा भाऊंच्या परिवारातील सदस्या त्यांच्या स्नुषा सावित्रीबाई साठे मात्र आजही उपेक्षितच राहिलेल्या दिसून येतात. त्यांना अनेकांची धुणी-भांडी करून उदरनिर्वाह चालवावा लागला, असे त्या भाषणात सांगतात. हे ऐकताना खूप वाईट वाटते आणि चीड येते, येथील भांडवलवादी व्यवस्थेची. उपेक्षित समाजाला न्याय देण्यासाठी आजही अण्णाभाऊंच्या सामाजिक विचारांची गरज आहे.

स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या लोकशाही मूल्यांचा उद्घोष अण्णाभाऊंच्या साहित्यात आढळतो. विषमतावादी समाजव्यवस्थेवर प्रहार करणारे, समतावादी साहित्य त्यांनी निर्माण केले. शाहिरीतून समाजप्रबोधन करून अंधश्रद्धेला विरोध करणाऱ्या साहित्याची त्यांनी रचना केली.

मानवी जीवन सुंदर व्हावे आणि शोषणमुक्त समाजवादी, समतावादी समाजरचना निर्माण व्हावी, असे सुंदर स्वप्न त्यांनी रंगविले. अण्णा भाऊ साठे हे आधुनिक साहित्यातील फुले, शाहू व आंबेडकरी विचारांचा वारसा पुढे चालविणारे साहित्यिक व समाजसुधारक ठरले. त्यांच्या साहित्यातील सामाजिक विचारांचा शोध घेऊन, तो विचार आज समजून घेण्याची गरज आहे. बहुजन अस्मिता जपण्यासाठी शोषणमुक्त समाजरचना निर्माण झाली पाहिजे, असे अण्णा भाऊंचे मत होते.

वंचित व उपेक्षित घटकांना सक्षम बनवून त्यांना परिवर्तनाच्या नव्या प्रवाहात आणण्यासाठी बहुजनांना त्यांचे खरे सामाजिक विचार समजावून सांगणारा कार्यकर्तावर्ग मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाला पाहिजे.

अण्णा भाऊंचा पिंड हा मूलत: सामाजिकच होता. त्यांच्या विचारांवर फुले-आंबेडकरांच्या विचारांचा विशेष प्रभाव होता; परंतु सुरुवातीच्या काळात ते साम्यवादी विचाराकडे झुकले. १९४२ ते १९४५ या काळात भारतात व महाराष्ट्रात [illegible] स्वातंत्र्यलढे चालू होते. त्याचा परिणाम अण्णा भाऊंच्या जीवनावर झाला. कॉ. [illegible] यांच्या नेतृत्वाखाली त्यांनी कामगार चळवळीचे काम केले. तसेच शाहीर अमर [illegible] यांच्या मदतीने 'लाल बावटा' कलापथकाची स्थापना केली.

१५ ऑगस्ट १९४७ ला भारताला स्वातंत्र्य मिळाले; परंतु स्वतंत्र भारतातील पहिल्या सूर्योदयाला साक्षी ठेवून शोषित, पीडित, उपेक्षित समाजाच्या आणि कामगाराच्या न्याय्य हक्कासाठी विधानभवनावर १६ ऑगस्ट १९४७ ला स्वातंत्र्याचा निषेध करणारा पहिला मोर्चा अण्णा भाऊंनीच काढला. 'यह आझादी झूठी है, देश की जनता भूखी है।' असा नारा दिला आणि सरकारला ठणकावून सांगितले की, [illegible] खोटे स्वातंत्र्य आम्हाला नको आहे. यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की, अण्णा भाऊ साठे कामगारांच्याच नाही, तर सर्व उपेक्षित-वंचित घटकांच्या बाजूने उभे राहिले होते. यावरून त्यांच्या सामाजिक विचारांची किती आवश्यकता आहे, हे स्पष्ट होते.

१९४८ साली कॉ. भोसले यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व अण्णा भाऊ साठे यांना एका मंचावर उपस्थित केले होते. त्यावेळेला अण्णा भाऊंच्या शाहिरीची आणि साहित्याची दखल घेऊन डॉ. बाबासाहेबांनी अण्णा भाऊंचे कौतुक केले होते आणि भांडवलवादी, मनुवादी, अन्यायी व्यवस्थेच्या विरोधात बंड उभे करण्याचा आमंत्र दिला होता.

अण्णाभाऊंची 'फकिरा' ही महत्त्वाची कादंबरी आहे. ही कादंबरी अण्णा भाऊंनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या झुंजार लेखणीला अर्पण केली, हे विशेष [illegible]तनीय आहे. 'फकिरा'सारखा लढाऊ, झुंजार, समतावादी लोकनायक त्यांनी या कादंबरीतून उभा केला. माणसाच्या अस्मितेसाठी आणि सन्मानासाठी हा फकिरा [illegible]ढतो. माणसाला गुलाम बनविणाऱ्या, माणसावर अन्याय करणाऱ्या सत्तेलाच त्याने आव्हान दिलेले असते. दुष्काळात सापडलेल्या दलितांना लुटीचे धान्य वाटताना तो महार-मांगामध्ये समान वाटतो, पक्षपात करत नाही. म्हणून आज पक्षपात करणाऱ्यांनी 'फकिरा' समजून घेणे गरजेचे आहे. या विचारातच अण्णा भाऊंचे सामाजिक विचार आढळतात.

सन १९५६ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महापरिनिर्वाण झाले. त्यानंतर आंबेडकरी विचाराचे वैचारिक वारसदार बनण्याचे काम अण्णा भाऊ करू लागले. अण्णा भाऊंनी आंबेडकरी विचाराची पताका स्वत:च्या खांद्यावर घेतली. अण्णा भाऊ म्हणतात,

'जग बदल घालुनी घाव । सांगून गेले मज भीमराव ।
गुलामगिरीच्या या चिखलात । रुतून बसला का ऐरावत ।
अंग झाडूनी निघ बाहेरी । घे बिनीवरती घाव ।'

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

ISBN : 978-81-937477-0-4

धनवंतानी अखंड पिळले । धर्मांधानी तसेच छळले ।
मगरीने जणु माणिक गिळले । चोर झाले गाव ।
ठरवून आम्हा हीन कलंकिता । जन्मोजन्मी करून अंकित
जिणे लादूनी वर अवमानित । निर्मून हा भेदभाव ।
एकजुटीच्या या रथावरती । आरूढ होऊन चल पुढती
नवा महाराष्ट्र निर्मून जगती । करी प्रकट नीज भाव ।'

या कवनातून ते नवी समतावादी समाजरचना, नव्या महाराष्ट्राच्या निर्मितीचे स्वप्न रंगवत होते. अस्पृश्यतेचे चटके, अन्याय, अत्याचाराचे आणि जातीयतेचे चटके स्वत: अण्णा भाऊंनी पचविले होते. म्हणून भेदभाव विसरून एक समताधिष्ठित समाज निर्माण करण्यासाठी आंबेडकरांच्या विचाराने चालण्याचा मार्ग अण्णा भाऊ सांगतात. हे आजच्या बहुजन समाजाने समजून घेण्याची गरज आहे. म्हणून अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील सामाजिक विचार अतिशय महत्त्वाचे वाटतात.

अण्णा भाऊ हे एक ध्येयवादी लेखक होते. त्यांच्या साहित्यातून गरीब, दलित जनतेचे दु:ख याचे वास्तव चित्रण आढळते. गरीब, कामगार, मजुरांचे, वडारांचे प्रश्न सर्वप्रथम अण्णा भाऊंनी आपल्या साहित्यात मांडले. स्वत: जे जगले, जे भोगले, जे अनुभवले, त्याचे प्रतिबिंब त्यांच्या साहित्यात आढळते.

सन १९५८ मध्ये दलित साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणात बोलताना अण्णा भाऊ म्हणतात, ''एका झाडाखाली तीन दगडाची चूल करून मडक्यात भात शिजवून दोन मुलं नि बायको यांना जगविणारा हा दलित वरवर कंगाल दिसला, तरी त्याची संसार करण्याची इच्छा केव्हाही पवित्र अशीच असते.'' यापुढे जाऊन अण्णा भाऊ म्हणतात, ''पृथ्वी ही शेषाच्या मस्तकावर तरलेली नसून, ती कामगारांच्या तळहातावर तरलेली आहे.'' येथे हिंदूधर्मीय विचाराला ते शह देतात. घराचे बांधकाम करणारा वडार समाज कष्ट करतो, घाम गाळतो. धनिकांचे बंगले, उंच इमारती, महाले तयार होतात; परंतु आमचा वडार मात्र अजूनही झोपडीतच राहतो. हे खरे चित्र त्यांनी साहित्यात सामाजिक विचारातून उभे केलेले आहे. याचे चिंतन करण्याची आज गरज आहे.

अण्णा भाऊंनी शाहिरीतून फार मोठ्या प्रमाणात समाजप्रबोधन केले आहे. कलापथकाच्या माध्यमातून वर्गीय क्रांतीसाठी आवश्यक वातावरणनिर्मिती करत होते. वर्गीय क्रांती झाल्यावर सामान्य माणसाचे प्रश्न सुटतील, यावर त्यांचा विश्वास होता. म्हणून त्यांनी वर्गीय भूमिकेतून 'फकिरा' ही कादंबरी लिहिली. त्यात त्यांनी मांगवाड्याचे चित्रण केले. 'माझी मुंबई' या लोकनाट्यातून कामगार आणि बनिया यांचा वर्गसंघर्ष कशा प्रकारे चित्रित होतो, हे सांगताना अण्णाभाऊ म्हणतात,

''डोकीला नाही पगाटे
जोंधळा नाही गव्हू
रस्त्यात झोपतो कुठे टाकावे खाटा

नीट चल म्हणती ये बेटा''

या लोकनाट्यातून दलित समाजात जागृती होईल, कामगारवर्ग क्रांतीसाठी सज्ज होईल आणि भांडवलशाही व्यवस्था नष्ट होईल, अशी त्यांची धारणा होती.

प्रत्येक व्यक्ती ही विशिष्ट सामाजिक व्यवस्थेला आणि विशिष्ट काळाला, संस्कृतीला बांधलेली असते. अण्णा भाऊंचे सारे साहित्य शतकानुशतके चाल करून आलेल्या सामाजिक वेदनेशी बांधले आहे. निळू मांग, मरीआईचा गाडा, माझी मुंबई, ... कजारी, विष्णुपंत कुलकर्णी, तायनू महार, माकडीचा माळ, वारणेच्या ..., स्मशानातील सोनं यातील विविध व्यक्तिरेखा त्यामध्ये सामाजिक विचाराचे प्रतिबिंब सापडते.

''विष्णुपंत कुलकर्णी म्हणतात- 'कुत्र्याच्या मौतीनं मरू नका.' ''

नीतिधैर्यच माणसाला प्रसंगी विलक्षण बळ देते. त्याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे अण्णा भाऊंचे 'विष्णुपंत कुलकर्णी' हे पात्र आहे. हा खरा तर सरकारचा ...दार; पण दुष्काळ ब्रिटिश सरकार मांग-महारांना खुशाल मरण देत आहे, हे लक्षात ... संतापलेले विष्णुपंत धीरोदात्तपणे महार-मांगांना मठातील धान्य लुटून पोट भरविण्याचा मार्ग सुचवतात आणि लुटालुटीच्या आरोपावरून महार-मांगांना अटक करायला आलेल्या प्रांत साहेबांना परखडपणे सुनावतात.

अण्णा भाऊंनी आपल्या माणसाचं दु:ख जगापुढे मांडण्यासाठी भरीव साहित्यकृती निर्माण केली. म्हणून सामाजिक न्यायाची लढाई जिंकण्यासाठी अण्णा भाऊंचे सामाजिक विचार समजून घेण्याची गरज आहे.

संदर्भ सूची :

१. 'कॉ. अण्णा भाऊ साठे एक चिंतन' : (संपा.) बळीराम कांबळे, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
२. 'लहुशक्ती' मासिक- ऑगस्ट २०११ : (संपा.) जी. एस. कांबळे, कुजबूज प्रकाशन, लातूर.
३. 'अण्णा भाऊ साठे व मातंग समाज' : प्रा. सुरेश चौथाईवाले, लहुजी प्रकाशन, औरंगाबाद.
४. 'समाजचिंतन' परिवर्तन विशेषांक- २००४ : संपा. दिगंबर घटेवाड, नांदेड.
५. 'प्रतिभेचा हिमालय : अण्णाभाऊ साठे' : शिवा कांबळे, नांदेड.
६. 'डॉ. आंबेडकरांच्या चळवळीचे वारसदार : अण्णाभाऊ साठे', तुकाराम हरगिले, प्रबोधन, नांदेड.
७. 'मातंग समाज आणि आंबेडकरवाद' : चंद्रकांत वानखेडे, सुधीर प्रकाशन, वर्धा.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq. Mukhed Dist.Nanded

2018-19

IGPSELDI - 2018 ISBN- 978-93-83672-75-2

National Conference

On

Impact of Globalisation on Political, Socio-Economic and Liberal Democracy in India

(28th & 29th Sept. 2018)

Sponsored By

Indian Council of Social Science Research

Originized By

Department of Political Science

Ujwal Gramin Mahavdyalaya, Ghonsi, Tq- Jalkot , Dist.Latur

Editors

Prin. Dr. Sadanand H. Gone

Dr. Dayanand M. Gudewar

Shaurya Publication, Latur

PRINCIPAL

Swami Vivekanand Mahavidyalaya

Mukramabad Tq Mukhed Dist Nanded

२७. जागतिकीकरणाचे सामाजिक चळवळीवरील परिणाम १७८
प्रा. डॉ. शामराव महादेव लेंडवे
२८. जागतिकीकरण आणि उच्च शिक्षण १८२
डॉ. मुनिल विश्वनाथराव शिंदे , संतोष बालासाहेब कोल्हे
२९. जागतिकीकरणाचा नकारात्मक पैलू १८६
प्रा. ज्ञानेश्वर बनसोड, डॉ. महादेव गव्हाणे
३०. जागतीकीकरण आणि भारताची वाटचाल १९१
डॉ. संतराम प्रभाकर मुंढे
३१. भारत आणि जागतिकीकरण १९६
प्रा. डॉ. बोरोळे रजनी अनंतराव
३२. जागतिकीकरण : ग्रामसंस्कृती व मराठी साहित्य २००
डॉ. सूर्यवंशी दिपक सुभाषराव
३३. जागतिकीकरणाचा कृषी क्षेत्रावरील परिणाम - एक अभ्यास २०६
प्रा.डॉ.सुखनंदन दाले
३४. खाउजा संस्कृती मधील शेतकरी आत्महत्या २१८
प्रा.डॉ.रामदिनेवार गोविंद शंकरराव
३५. भारतीय समाज आणि जागतिकीकरण २२३
प्रा. डॉ. घायाळ एस. पी.
३६. जागतिकीकरण आणि उदारमतवादी लोकशाही २३१
प्रा.डॉ. एस.एम. कोनाळे
३७. जागतिकीकरण आणि रोजगार २३६
डॉ. स्मिता काशिनाथराव मरवाळीकर
३८. जागतिकीकरण व भारतातील उच्च शिक्षण २३९
प्रा.घटकार आर.व्ही.
३९. जीएसटी:- एक देश एक कर २४४
प्रा. काळे गोविंद रामराव
४०. जागतिकीकरणाचे भारतावरील परिणाम २४९
प्रा.कुंभारकर कं.जी.
४१. जागतिकीकरण आणि नवीन आंतरराष्ट्रीय राजकीय व्यवस्था २५३
प्रा. अरूण पेंटावार

४२. जागतिकीकरण : भारतापुढील आव्हान २५६
प्रा. डॉ. राजेंद्र बा. शिंदे
४३. जागतीकिकरणाचे पत्र अध्ययन एक दृष्टीक्षेप २६४
प्रा. डॉ. जे. टी. कांबळे
४४. जागतिकीकरण आणि भारतीय संविधान २६९
डॉ.डोंगरे एल.बी.
४५. उच्च शिक्षणातील खाजगीकरण व आजचे वास्तव २७४
डॉ.नारायण तु. कांबळे
46. फेसाटी' कांदबरीतील अर्थजगत २८५
प्रा. डॉ. गोविंद काळे
४७. जागतीकीकरणाचा भारताच्या व्यवस्थांवरील प्रभाव आणि परिणाम २९१
प्रा.डॉ.मानवते उत्तम हुसनाजी
४८. जागतिकीकरण आणि दलितांचे भवितव्य २९७
सिध्दार्थ मुंगे
४९. जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेले परिणाम ३०१
प्रा.तोंडारे विजय नागनाथ
५०. जागतिकीकरण : नागरी सहकारी बँकांपुढील समस्या व आव्हाने 304
प्रा. श्रीमती शिंदे मीनाक्षी प्रल्हादराव
५१. जागतिकीकरण - राजकीय अर्थशास्त्र ३१३
प्रा. शिंदे शाम भागवत
५२. जागतिकीकरणाचा भारतावरील प्रभाव ३१८
प्रा.डॉ.नवनाथ गोविंदराव अडकिणे
५३. जागतिकीकरणाचा भारताच्या शेतीक्षेत्रावर झालेला परिणाम ३२६
प्रा.डॉ.सूर्यकांत लक्ष्मण सकनुरे
५४. जागतिकीकरण ३३२
प्रा.डॉ.संतोष गुणवंतराव पाटोळे.
५५. जागतिकीकरणाचे सामाजिक परिणाम ३३८
प्रा. वाघमारे आर. वाय.
५६. जागतिकीकरण आणि भारत एक दृष्टिक्षेप ३४२
डॉ. ए.एन. सिध्देवाड

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

प्रा. डॉ. [illegible] लक्ष्मण सकनुरे
[illegible] विभाग प्रमुख, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद ता.मुखेड जि.नांदेड

प्रस्तावना :

उदारीकरण आणि जागतिकीकरण या प्रक्रियेला 1991 साली सुरुवात झाली. उदारीकरण आणि जागतिकीकरण म्हणजे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर 40 वर्षे जी विकासनीती आणि आर्थिक नीती आपण अनुसरली होती त्यामध्ये आमूलाग्र परिवर्तन करणारी प्रक्रिया होती. भारत जेव्हा 1947 साली स्वतंत्र झाला तेव्हा तो एक गरीब आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला देश होता. तत्कालीन पंतप्रधान पंडित नेहरू यांनी लोकशाही नियोजन, संमिश्र अर्थव्यवस्था आणि स्वावलंबनाचा मार्ग स्वीकारून स्वतःची आर्थिक नीती स्वीकारली. अशा तऱ्हेने आपण एक आर्थिक धोरण आखले आणि त्या दिशेने विकास करण्यासाठी नियोजन आयोगाची स्थापना केली.

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. सत्तर टक्के लोक कृषीत आपला उदरनिर्वाह करतात. उद्योगासाठी कच्चा माल कृषीतून निर्माण होतो म्हणून कृषीला महत्त्व दिले पाहिजे. वेगवेगळ्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये कृषीला महत्त्व दिल्यामुळे भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वतंत्र झाला. 1990 नंतर आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, जागतिक बँक आणि जागतिक व्यापारी संस्था (WTO) अस्तित्वात आल्या आणि जगातील जवळपास सर्वच राष्ट्रांनी जागतिकीकरणाचा स्वीकार केल्याचे दिसते.

जागतिकीकरणाचा स्वीकार केल्यानंतर 2005 पर्यंत (दोहयातील WTO च्या मिटींगपर्यंत) माजी अर्थमंत्री चिदंबरम यांनी अनिवासी भारतीयांच्या सभेला गेले. त्या सभेत त्यांनी कबूल केले की, "जागतिकीकरणाचा भारतीय कृषीला फायदा झालेला नाही."[1] त्यासाठी आपण उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या युगात शेतीला पूरक, कृषीचे संरक्षण आणि संवर्धन करणारे धोरण भारत सरकारने आखले पाहिजे. तरच भारतातील शेतकरी व भारतीय अर्थव्यवस्था भक्कम पायावर उभी राहील.

1981-90 च्या दशकात जगातील अर्थव्यवस्थेपुढे दोन समस्या उभ्या राहिल्या. त्या म्हणजे श्रीमंत राष्ट्रांपुढे अतिरिक्त भांडवलाचा प्रश्न तर बहुसंख्य गरीब राष्ट्रांपुढे अतिरिक्त

आतिरिक्त पडून राहिलेले भांडवल उपलब्ध झाले, [illegible]
सुटू शकेल [illegible] ही जागतिकीकरणाशिवाय पर्याय नाही.

विकसित तंत्रज्ञानामुळे जलद दळणवळणाच्या सोयी उपलब्ध झाल्यामुळे आज जग लहान झाले आहे. जगाच्या कुठल्याही कोना-कोपऱ्यात संपर्क साधणे शक्य झाल्याने आज कोणतेही राष्ट्र जागतिक राजकारणापासून अलिप्त राहू शकत नाही. त्यामुळे आज राष्ट्राचे परस्पराशी मैत्रीचे, व्यापाराचे संबंध वेगाने प्रस्थापित होत आहेत. या तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळेच उदारीकरण, जागतिकीकरणाची संकल्पना विकसित होत असलेली दिसून येते.

जागतिकीकरणाचा अर्थ

जागतिकीकरण म्हणजे स्थानिक वस्तूंची किंवा घडामोडींची जागतिक स्तरावर स्थानांतरणाची प्रक्रिया. या संज्ञेचा उपयोग बहुधा आर्थिक जागतिकीकरणाच्या संदर्भात केला जातो. त्यात व्यापार, विदेशी थेट गुंतवणूक, भांडवल प्रवाह, प्रवास आणि तंत्रज्ञान यांच्या प्रसाराच्या माध्यमाने राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांसाठी खुले केले जाते.

व्याख्या :

1) **श्रवणकुमार सिंग -**

"जागतिकीकरण म्हणजे सर्व राष्ट्रांची एकच बाजारपेठ निर्माण करणे आणि त्या बाजारपेठेत जगातील साधनसामुग्रीचे आणि भांडवलाचे सुलभ परिचलन निर्माण करणे."[2]

2) **प्रा.सि.टी. कुरीयन :**

"विविधता असलेल्या अनेक अर्थव्यवस्थांचा समुच्चय म्हणजे जागतिक अर्थव्यवस्था होय. आपापसातील व्यवहारातून आणि आपापली उद्दिष्टे करण्याच्या प्रक्रियेतून कालांतराने एक वैशिष्ट्यपूर्ण अर्थव्यवस्था अस्तित्वात येते. त्यास जागतिक अर्थव्यवस्था म्हणतात."

3) **जागतिक बँक :**

"उपभोग्य वस्तूंसह सर्व वस्तूंच्या आयातीवरील निर्बंध हळूहळू कमी करणे, आयातीचे दर/कर कमी करणे, सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगाचे खाजगीकरण म्हणजे जागतिकीकरण होय."[3]

जागतिकीकरणाचे फायदे- जागतिकीकरणाच्या समर्थकांच्या मते, अविकसित आणि विकसनशील देशांच्या आर्थिक विकासाला गती प्राप्त होऊन विकसित देश आणि बहुराष्ट्रीय

[illegible] मिळे भांडवली गुंतवणूक करीत आहेत. अद्ययावत तंत्रज्ञानाचा प्रवाह मागास [illegible] होत आहे.

स्पर्धात्मकता :

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचे फलित म्हणून स्पर्धात्मकता वाढते. देशी बाजारपेठ केवळ [illegible] व मर्यादित प्रमाणात बाहेरील उत्पादकापुरतीच मर्यादित न राहता तशा प्रकारच्या वस्तू व [illegible] उत्पादन करणाऱ्या सर्वच उत्पादकांना मुक्त होते. साहजिकच एकाच वस्तूच्या बाबत अनेक [illegible] आल्याने वस्तू बाजारपेठेत ग्राहक मिळविण्यासाठी त्यांच्यात स्पर्धा चालू होते. यातून [illegible] आपल्या गरजेला अनुसरून वस्तू वाजवी किमतीला मिळवू शकतो.

रोजगार संधी :

जागतिकीकरणामुळे उत्पादकांची व वस्तू बाजारसामुग्रीच मर्यादित राहत नाही, तर [illegible] घटक कामगार, भांडवल यांबाबत लागू होते. कामगारांतील स्पर्धेमुळे फक्त [illegible] बाजूला उद्योजकांना योग्य गुणवत्तेचे कामगार प्रचलित वेतनदरात उपलब्ध होतात तर [illegible] बाजूला कामगारांनाही कोणत्याच भांडवलाची मनमानी न पत्करता रोजगार संधीही प्राप्त [illegible].

गुणवत्ता व कार्यक्षमता :

वस्तू बाजारात व घटक बाजारात स्पर्धात्मकता निर्माण झाल्याने यातून गुणवत्ता वाढ व [illegible] वाढ असे दोन फायदे होतात. स्पर्धात्मकतेचा परिणाम म्हणून वस्तू वाजवी दरात तर [illegible] त्याचबरोबर ती योग्य गुणवत्तेचीही द्यावी लागते. ग्राहक मिळविण्यासाठी वस्तूत [illegible] सुधारणा करून नावीन्य आणण्याचा प्रयत्न करावा लागतो.

नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा योग्य वापर :

स्पर्धात्मक बाजारपेठ ही ग्राहककेंद्रीत असल्याने अशा बाजारपेठेत ग्राहकांच्या [illegible] उत्पादन होते. तसेच उत्पादनाचे प्रमाण अतिरिक्त अथवा कमी प्रमाणात न होता [illegible] प्रमाणात होते. यातून नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा व मानवी साधनसामुग्रीचा सुयोग्य वापर [illegible].[4]

क्षेत्र आणि जागतिकीकरण

कृषी [illegible] व संबंधित व्यापारासंबंधी विकसनशील देशांना लाभ होतील असे कसलेच [illegible] नाही. GATS च्या उरुग्वे फेरीमध्ये (डंकेल प्रस्तावांतर्गत) अनेक विषयावर

चर्चा झाली जसे प्रशुल्केतर निर्बंध कमी करणे, बाजार प्रवेश, निर्यात स्पर्धा, देशांतर्गत पाठिंबा इत्यादी. याअंतर्गत कृषी मालावरील अनुदानाचा विस्तारपणे विचार झाला.

शरद जोशी यांनी जागतिकीकरणाच्या संदर्भात विचार मांडताना म्हटले आहे की, "जागतील व्यापार संघटनाच्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी देशातील शेतीमाल बाजारपेठेतील नियंत्रण उठवणे, प्रयोगशाळांचे जाळे उभारणे, शेतकऱ्यांच्या कंपन्या स्थापणे हे उपाय सरकारने करायला हवे."[5] जागतिक व्यापाराला तोंड देण्यासाठी शेतीवरील सर्व बंधने उठविण्याची गरज आहे. त्यासाठी सरकारने शेतीला संरक्षण देण्याऐवजी शेतकऱ्यांना नवीन साधने दिली पाहिजेत. जागतिक व्यापार स्पर्धेत इतर देशांची तयारी जबरदस्त आहे. याउलट भारताची स्थिती आहे.

सुप्रसिद्ध इतिहास संशोधक राजवाडे यांचा श्री शरद जोशी यांनी हवाला देऊन "सुमारे तीन हजार वर्षांपासून सरकारही गरिबांना लुटणारी, गरिबांच्या जीवावर व श्रमावर जगणारी जळवासारखी यंत्रणा आहे असे प्रतिपादन केले होते. आजचे सरकार कदाचित त्याला अपवाद असतीलही. लोकशाहीमुळे हुकूमशाहीवाल्यांची मस्ती उतरलीही असेल, परंतु त्याच लोकशाहीतील भोंगळपणाचा आधार घेऊन उद्योगपती, राजकारणी, सहकारसम्राट मस्तवाल झाले आहेत. त्यांची मस्ती जागतिकीकरणामुळे उतरली जाणार आहे."[6]

सरकारच्या आर्थिक धोरणाची दिवाळखोरी उघडी पडली ती मुख्यतः शेतीक्षेत्रातील चढउतारांनी. जागतिकीकरणानंतर शेतीक्षेत्रावर हल्ले झाले पण त्याची दखल शासनाने घेतली नाही. एकेकाळी आर्थिक चर्चेमध्ये शेतीच्या प्रश्नांना मध्यवर्ती स्थान असे. शेती कशी किफायतशीर होईल, शेतीला पाणी, कर्ज, बि-बियाणे कसे पुरवावे हे महत्त्वाचे प्रश्न होते. शेती संशोधनावर भर होता. या काळात शेतकरी आंदोलनही थांबले. राजकीय पक्षांच्या अजेंड्यावरून शेतकऱ्यांचे प्रश्न बाजूला पडले आणि शेतीक्षेत्राला गृहित धरण्यात आले. आजही अग्रधान्याचे साठे पडून असल्याने सरकारला शेतीक्षेत्राचा विचार करण्याची निकड वाटत नाही. उलट, गेल्या दहा वर्षातील शेतीतील उत्पादनवाढीमुळे देशाच्या आर्थिक विकासाच्या वेगाचा तोल सांभाळून घेतला. औद्योगिक क्षेत्रात मंदी येऊनही शेतीतील उत्पन्नवाढीमुळे देशाचे आर्थिक चित्र फारसे बिघडले नाही.

एकूणच काय संगणक क्षेत्रात कितीही प्रगती करा किंवा जागतिक भांडवलाला बाजारपेठ मुक्त करा, भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा शेतीक्षेत्र आहे. शेतीक्षेत्राच्या या अफाट विस्तारामुळेच

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

२७. जागतिकीकरणाचे सामाजिक चळवळीवरील परिणाम १७८
प्रा. डॉ. ज्ञानराव महादेव लेंडवे
२८. जागतिकीकरण आणि उच्च शिक्षण १८२
डॉ. सुनिल विश्वनाथराव शिंदे , संतोष बाळासाहेब कोल्हे
२९. जागतिकीकरणाच्या नकारात्मक पैलू १८६
प्रा. ज्ञानेश्वर बनसोड, डॉ. महादेव गव्हाणे
३०. जागतिकीकरण आणि भारताची वाटचाल १९१
डॉ. संतराम प्रभाकर मुंढे
३१. भारत आणि जागतिकीकरण १९६
प्रा. डॉ. बोरोळे रजनी अनंतराव
३२. जागतिकीकरण : ग्रामसंस्कृती व मराठी साहित्य २००
डॉ. सूर्यवंशी दिपक सुभाषराव
३३. जागतिकीकरणाच्या कृषी क्षेत्रावरील परिणाम - एक अभ्यास २०६
प्रा.डॉ.सुखनंदन डाले
३४. खाउजा संस्कृती मधील शेतकरी आत्महत्या २१८
प्रा.डॉ.रामदिनेवार गोविंद शंकरराव
३५. भारतीय समाज आणि जागतिकीकरण २२३
प्रा. डॉ. धायाळ एस. पी.
३६. जागतिकीकरण आणि उदारमतवादी लोकशाही २३१
प्रा.डॉ. एस.एम. कोनाळे
३७. जागतिकीकरण आणि रोजगार २३६
डॉ. स्मिता काशिनाथराव मरवाळीकर
३८. जागतिकीकरण व भारतातील उच्च शिक्षण २३९
प्रा.पटकार आर.व्ही.
३९. जीएसटी - एक देश एक कर २४४
प्रा. काळे गोविंद रामराव
४०. जागतिकीकरणाचे भारतावरील परिणाम २४९
प्रा.कुंभारकर के.जी.
४१. जागतिकीकरण आणि नवीन आंतरराष्ट्रीय राजकीय [illegible] २५३

४२. जागतिकीकरण : भारतापुढील आव्हान [illegible]
प्रा. डॉ. राजेंद्र मा. शिंदे
४३. जागतिकिकरणाचे यश अपयश एक दृष्टीक्षेप [illegible]
प्रा. डॉ. जे. टी. कांबळे
४४. जागतिकीकरण आणि भारतीय संविधान [illegible]
डॉ.डोंगरे एन.बी.
४५. उच्च शिक्षणातील खाजगीकरण व आजचे वास्तव [illegible]
डॉ.नारायण नु. कांबळे
46. फेमाटीर कांदबरीतील अर्थजगत [illegible]
प्रा डॉ. गोविंद काळे
४७. जागतीकिकरणाच्या भारताच्या व्यवस्थेवरील प्रभाव आणि परिणाम [illegible]
प्रा.डॉ.माण्वते उत्तम हुस्नाजी
४८. जागतिकीकरण आणि दलितांचे भवितव्य [illegible]
सिध्दार्थ मुंगे
४९. जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेले परिणाम [illegible]
प्रा.मोहार विजय नागनाथ
५०. जागतिकीकरण : नागरी सहकारी बँकापुढील समस्या व आव्हाने ३०८
प्रा. श्रीमती शिंदे मीनाक्षी प्रल्हादराव
५१. जागतिकीकरण - राजकीय अर्थशास्त्र ३१३
प्रा. शिंदे शाम भागवत
५२. जागतिकीकरणाचा भारतावरील प्रभाव ३१८
प्रा.डॉ.नवनाथ गोविंदराव अडकिणे
५३. जागतिकीकरणाचा भारताच्या शेतीक्षेत्रावर झालेला परिणाम ३२६
प्रा.डॉ.सूर्यकांत लक्ष्मण सकनूर
५४. जागतिकीकरण [illegible]
प्रा.डॉ.संतोष गुणवंतराव पाटील.
५५. जागतिकीकरणाचे सामाजिक परिणाम ३३८
प्रा. वाघमारे आर. वाय.
५६. [illegible] आणि भारत एक दृष्टिक्षेप

परिणाम :

ILO या जागतिक अहवाल असे सांगतो की, "जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत मिळणाऱ्या लाभांमध्ये फार कमी जणांचा वाटा आहे. त्याला आकार देण्याच्या कामात फार जास्त जणांची काहीच भूमिका नसते. त्यांचा जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेवर काहीच प्रभाव पडत नाही. जागतिकीकरणाचा सद्याचा मार्ग बदलला पाहिजे."7

औद्योगिकीकरणाने लोकशाही राज्यव्यवस्था आणि राजकीय पक्ष यांच्या हातात समाजाचं भवितव्य सोपवलं. जागतिकीकरणाने या व्यवस्थेवरही आघात होत आहेत. त्यांच्याकडे पुरेसं लक्ष गेलेलं नाही. जेव्हा शासनव्यवस्था विस्तारित होत जाते तेव्हा तिच्यातील लोकसहभाग कमी होत जातो आणि तो केंद्रीत होत जातो.

1990 नंतर आधुनिकता आणि राजकारण यांचे नवे रूप धारण केले. त्यात खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या नव्या धोरणाच्या स्वीकारामुळे 1990 नंतरचे भारतीय सामाजिक, आर्थिक जीवन बदलून गेले. या काळात सर्वच सामाजिक संस्थावर खाऊजाचा परिणाम झालेला दिसून येतो.

आजही बहुतेक वस्तूंवरील आपला आयात कर 50% च्या जवळपास आहे. मात्र निर्यातीच्या बाबतीत कसलीही सवलत आपल्याला मिळालेली नाही. ऑस्ट्रेलिया व इस्त्राईलमध्ये 75% शेती उत्पादने निर्यात होतात. अमेरिकेतही 33% शेती उत्पादन निर्यात केले जाते. आपल्याकडे 1% सुध्दा निर्यात होत नाही. यामुळेच भारतीय शेतीव्यवसाय उद्ध्वस्त होऊन परदेशी शेतीमाल स्वस्त दराने मिळू लागेल असे वातावरण तयार झाले आहे. बदललेले आर्थिक धोरण, त्या निमित्ताने आलेल्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि परदेशी वित्तसंस्था याचा फटका भारत, आफ्रिका, लॅटिन अमेरिका या गरीब राष्ट्रांना बसला आहे.

सद्याच्या स्वरूपातील जागतिकीकरण गरिबी व विषमता वाढवणारं आहे. जागतिकीकरण आपल्याला वलाहतीकडे घेऊन जाणारं आहे. आपल्या अवतीभोवती बेकारी वाढत आहे. विकसित देशांकडे मुबलक आहे त्या क्षेत्रात मुक्त प्रवेश आणि ज्या क्षेत्रात ते कमकुवत आहेत, स्पर्धेला घाबरतात तेथे मात्र कडक निर्बंध घडले आहेत. जागतिकीकरणामुळे आज देशात इंधनवाढ मोठ्या प्रमाणात होत आहे. तसेच दुसऱ्या बाजूने आपल्या देशाच्या चलनाचे (रुपयाचे) अवमूल्यन वेळोवेळी होताना दिसून येत आहे.

प्रश्न होता. औद्योगिकीकरणाशिवाय शेतीतील प्रश्नांचे इलाज झाले नसते आणि उद्योग उभे राहिले नसते तर औद्योगिकरणाची प्रक्रिया पुढे गेली नसती.

बदल हा जीवनाचा स्थायीभाव आहे. काळाप्रमाणे, परिस्थितीप्रमाणे माणसाने, समाजाने, देशाने बदलते स्वरूप स्वीकारले पाहिजे. त्यामुळे प्रथमतः नुकसान झाल्यासारखे वाटले. परंतु दीर्घकाळानंतर आणि अंतिमतः त्याचा भरपूर फायदा होतो असे दिसून आले आहे.

भारत लोकशाही मार्गाने जागतिक महासत्ता बनू शकेल असे बऱ्याच तज्ञांना वाटते. म्हणून जागतिक खुल्या अर्थव्यवस्थेमुळे घाबरून न जाता प्रगतीची संधी म्हणून या व्यवस्थेकडे पाहिल्यास पुष्कळ नवीन मार्ग निघू शकतात.

संदर्भ :

1) डॉ.पद्माकर दुभाषी, जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि अर्थकारण, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती 1 ऑगस्ट 2006, पृ.165
2) प्रा.महादेव गव्हाणे, राज्यशास्त्र नेट/सेट पेपर तीसरा पृ.674
3) कित्ता, पृ.674
4) जगन कराडे (संपा.), जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, प्रथमावृत्ती 14 जानेवारी 2008, पृ.3
5) प्रा.डॉ.मुकुंद गायकवाड, जागतिकीकरण शाप नव्हे वरदान, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती ऑक्टोबर 2001, पृ.47
6) कित्ता, पृ.48
7) प्रा.महादेव गव्हाणे, राज्यशास्त्र नेट/सेट पेपर तीसरा पृ.675

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

२०१३ -१९

अ अलमुद

IMPACT FACTOR 5.00

ISSN 2229-4406

UGC Approved International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

URA UNIVERSAL
RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XVII, Vol. V
Year - IX (Half Yearly)
Sept. 2018 To Feb. 2019

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 -241913
9423346913 / 9503814000
9637935252 / 7276301000

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (MS)

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Professor & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur(M.S.)India

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Rajendra R. Gavhale -
Head, Dept. of Economics,
G. S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldhana

Dr. E. Siva Nagi Reddy
Director, National Institue
of Hospitality & Tourism Management,
Hyderabad (A.P.)

Dr. Yu Takamine
Professor, Fafulty of Law & Letters,
University of Ryukyas,
Okinawa, (Japan).

Prashant Kshirsagar
Dept. of Marathi,
Vasant Mahavidyalaya
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Dr. D. Raja Reddy
Chairman, International Neuro Surgery Association,
Banjara Hill, Hayderabad (A.P.)

Dr. A. H. Jamadar
Chairman, BOS Hindi,SRTMUN &
Head, Dept. of Hindi, BKD
College,Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Shaikh Moinoddin G.
Dept. of Commerce,
Lal Bahadur Shastri College,
Dharmabad, Dist. Nanded(M. S.)

Scott A. Venezia
Director, School of Business,
Ensenada Campus,
California, (U.S.A.)

DEPUTY-EDITOR

Dr. N. G. Mali
Head, Dept. of Geography,
M. B. College,
Latur,Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Babasaheb M. Gore
Principal,
Smt. S.D.D.M.College
Latur, Dist. Latur (M.S.)

CO-EDITORS

Dr. V.J. Vilegave
Head, Dept. of P.A.,
Shri. Guru Buddhiswami College,
Purna, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. S.B. Wadekar
Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli.(M.S.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History
Shivjagruti College, Nalegaon,
Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
Bhai Kishanrao Deshmukh College,
Chakur, Dist. Latur (M.S.)

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

2018-19

Issue : XVII, Vol. V
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 5.00
ISSN 2229-4406
Sept. 2018 To Feb. 2019

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Effect of Rare Earth Element Substituents (Pr^{3+} and HO^{3+}) on Structural Parameters of Cobalt Ferrites, Synthesized by SolGel -Auto-combustionMethod **A.M. Pachpinde, M.M. Langade, K.S. Lohar**	1
2	The Concept of Traditional Knowledge and Intellectual Property Rights **Avinash D. Munde**	7
3	Current Trends in HRM **Sushen Narayam Maind**	10
4	Employee Attrition: Biggest Challenge For 21st Century Organizations **Gajendra S. Washnik**	14
5	A study of personal and social experiences of Mahatma Gandhi in My Experiments with Truth **Madhuri J. Dhiware**	18
6	आदिवासी विमर्श के परिप्रेक्ष्य में : नंदुरबार जिले का आदिवासी समाज एवं उनकी संस्कृति **जगदीश छगन वसावे**	24
7	नाबार्डची उदिष्टये आणि ग्रामीण विकास : एक अभ्यास **डॉ. गिरिष मायी, डॉ. राजेंद्रकुमार आर. गव्हाळे**	29
8	नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या कुटुंबातील मुलांवर होणारा परिणाम : एक दृष्टीक्षेप **माला पुंडलिकराव बारापत्रे**	37
9	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील स्त्री **डॉ. तुषार चांदवडकर**	43
10	भारतीय अणुऊर्जेचा महान अणु उपासक : डॉ. होमी भाभा **डॉ. प्रकाश पानतावणे**	47
11	यलम समाजाची राजकीय स्थिती **डॉ. अनिल रेड्डी**	52
12	गांधीजींचे सत्याग्रहाबाबत विचार **डॉ. एस. एस. सकनुरे**	58

Issue : XVII, Vol . V
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 5.00
ISSN 2229-4406
Sept. 2018 To Feb. 2019

12

गांधीजींचे सत्याग्रहाबाबत विचार

डॉ. एस. एफ. राकवुरे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय,
मुक्रमाबाद, जि. नांदेड

Research Paper - Political Science

प्रस्तावना :-

सत्याग्रह ही गांधीनी जगाला दिलेली मोठी देणगी अहे. सत्याग्रहाच्या रूपाने गांधीनी सामूहिक लढयाचे तंत्र जगाला दिले.गांधीजीनी सत्याग्रहाच्या मार्गाने भारतीय स्वातंत्र्याचा मार्ग प्रशस्त केला. जगातल्या अनेक देशाच्या क्रांत्याच्या मुळाशी हिंसा होती मात्र गांधीजीच्या भारतीय स्वातंत्र्य अंदोलनाच्या मुळाशी मात्र अहिंसा होती. हेच त्यांचे वेगळेपण आहे. सत्याग्रहाच्या विचारानुळे गांधीजीचा समावेश जगातल्यां प्रमुख विचारवंतामध्ये झालेला आहे.

सत्याग्रहाचा अर्थ :-

"दक्षिण आफ्रिकेत हिंदी लोकांनी तेथील सरकाविरुध्द चालविलेल्या चळवळीला गांधीजीनी 'पॅसिव रिझिस्टन्स' हे नाव दिले. परंतु पूढे हा लढा वाढत गेला त्यावेळी त्यांनी याचळवळीला वेगळे नाव देण्याचे गरजेचे वाटू लागले. मगनलाल गांधीनी 'सदाग्रह' हे नाव सूचविले. गांधीजीना त्यात थोडा फेरबदल करून सदाग्रहाचे 'सत्याग्रह' हे नाव ठेवले.'

"अन्याय, जूलूम आणि हिंसा याविरूध्द अहिंसा आणि न्याय मार्गाने दिलेला लढा म्हणजे सत्याग्रह होय." सत्याग्रह म्हणजे सत्याचा आग्रह धरणे होय. हा आग्रह धरण्यासाठी स्वतःला त्रास झाला तर तो आनंदाने सहन करणे. प्रतिपक्षाला त्रास न देता प्राणाची बाजी लावून सत्याचे संरक्षण करणे म्हणजेच सत्याग्रह होय. अन्यायाविरूध्द किंवा जुलूमशाही विरूध्द लढण्यासाठी जो अभिनव मार्ग गांधीजीनी वापरला त्याचे नाव सत्याग्रह होय, सत्याचा सतत शोध घेणे, सत्य प्राप्त करून घेण्याचा मनात अढळ असा निश्चय ही सत्याग्रहाच्या तत्वामागची मुळ प्रेरणा आहे. "सत्याग्रहाचा अर्थ आपल्या मागण्या मान्य करून घेण्यासाठी सरकारला किंवा शत्रूपक्षाला वेटिस धरणे हा नाही किंवा सत्याग्रह हे शत्रूविरूध्द लढण्याचे शस्त्र नाही. तर सत्याग्रह म्हणजे सत्याचा आग्रह सत्याग्रहाला प्रेमाचा आधार असतो. जेथे प्रेमाने जग जिंकायचे तेथे शत्रू कूणीच नसतो."

PRINCIPAL

Issue : XVII, Vol . V
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 5.00
ISSN 2229-4406
Sept. 2018 To Feb. 2019

सत्याग्रहाची कृती ही सत्य, प्रेम आणि अहिंसा यावर आधारलेली असते. त्यात हिंसेला, द्वेषाला, स्थान नसते. शत्रुवर सुध्दा प्रेम करायचे आणि अहिंसेने त्याला जिंकायचे म्हणजे सत्याग्रह.सत्याग्रहात प्रतिपक्षाचे मन अंत:करण बदलण्यावर भर द्यावा लागतो. ते म्हणतात सत्याग्रह हा प्रत्यक्ष कृतीचा प्रभावी मार्ग आहे इतर सर्व मार्ग संपल्यावर या मार्गाचा वापर करावा.

सत्याग्रहाचा पहिला प्रयोग गांधीजींनी दक्षिण अफ्रिकेत केला. भारतात सत्याग्रहाच्या मार्गाने पहिला लढा बिहारमधील चंपारण्यात शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाबाबत दिला. त्यानंतर गुजरातमधील खेडा जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांवरील अन्याय कमी करण्यासाठी केला देशव्यापी पातळीवर 'रौलट ॲक्ट' या जुलमी कायद्याला विरोध करण्यासाठी त्यांनी सत्याग्रहाचा वापर केला.

सत्याग्रही व्यक्तीच्या अंगी आवश्यक असणारे गुण :-

१. सत्याग्रही शुध्द आचरणाचा व श्रेष्ठ मनोबलाचा असला पाहिजे.
२. प्रतिपक्षाबद्दल त्याच्या मनात राग, द्वेष असता कामा नये.
३. सत्याग्रहीचे सामर्थ्य नैतिक असले पाहिजे त्याने शस्त्र, संख्याबळ, जात, धर्म यांचा आधार घेऊ नये.
४. सत्याग्रहीची ईश्वरावर निष्ठा असावी.
५. सत्याग्रहीची सत्य व अहिंसा यावर विश्वास असावा.

गांधीजी म्हणतात सत्याग्रह करणाराचे नैतिक बळ मोठे असावे लागते. पहिला सत्याग्रही म्हणून त्यांनी आचार्य विनोबा भावे यांची निवड केली.

सत्याग्रहाची वैशिष्ट्ये :-

१. सत्यासाठीचा आग्रह :-

सत्याग्रह हा सत्याचा शोध घेण्यासाठीचा प्रयत्न आहे. सत्यासाठी सत्याग्रह करायचा असतो. सत्याग्रहाचे कारण नैतिक व सत्य असले पाहिजे. त्यात लबाडी असता कामा नये. सत्याग्रह ही नि:शस्त्रपणे सत्यासाठीची लढाई आहे. सत्याग्रहाचा आधारच सत्य आहे असे गांधीजी म्हणत.

२. ह्रदयपरिवर्तन महत्वाचे :-

गांधीजींच्या सत्याग्रहामध्ये शत्रुपक्षाला ठार मारणे हा सत्याग्रहाचा हेतू नाही. त्याला इजा करणे हा पण सत्याग्रहाचा उद्देश नाही सत्याग्रहाचा उद्देश शत्रुपक्षाचे ह्रदयपरिवर्तन हा आहे. एका अर्थाने चित्तशुध्दीचा मार्ग सत्याग्रह आहे. आपल्या आत्मशक्तीच्या बळावर विरोधकाचे मनपरिवर्तन घडवून आणणे हा त्यापाठीमागचा हेतु आहे.

३. सत्याग्रहात गुप्ततेला स्थान नाही:-

गांधीच्या मते सत्याग्रहात गुप्तता असु नये. तो जाहिर लोकसाक्षीने व्हावा. त्यात गुप्त डावपेचांना स्थान असता कामा नये. गुप्ततेमुळे सत्याग्रहाच्या हेतुविषयी शंका निर्माण होते.

४. आत्मक्लेश :-

सत्याग्रह हा अन्यायाविरुध्द लढण्याचा नैतिक मार्ग आहे. म्हणून त्यासाठी सत्याग्रहीने आत्मशक्ती पणाला लावली पाहिजे. हृदयपरिवर्तन हे आत्मक्लेशाच्या मार्गाने होईल. शत्रुपक्षाला केवळ आत्मक्लेशानेच आपले म्हणने पटवून द्यावे लागेल. स्वतः आत्मक्लेश सहन करुन अन्याय करणाराचे मन परिवर्तन, हृदयपरिवर्तन करायचे व अन्याय थांबवायचा. देश व सत्यासाठी आत्मक्लेश सहन करायला हवा. सत्याग्रहीने स्वतःची आत्मशक्तीला सत्याग्रहात वापरले पाहिजे. आत्मक्लेशामुळे सत्याग्रहीचे जीवनही नैतिकदृष्टया उच्च पातळीवर जाते.

५. अहिंसा :-

सत्याग्रहाची कृती सत्य, प्रेम, अहिंसा यावर आधारलेली असली पाहिजे. सत्याग्रहात हिंसा, द्वेष, सूडभावना याला स्थान असता कामा नये. कारण अहिंसेच्या मार्गाशिवाय सत्य सापडणे कठिण आहे. शत्रूवर सुध्दार प्रेम करायचे आणि अहिंसेने त्याला जिंकणे महत्वाचे आहे. गांधीजीनी जेंव्हा जेंव्हा गांधीजीच्या चळवळीचे उग्र स्वरुप धारण केले तेंव्हा तेंव्हा गांधीजीनी आपली चळवळ थांबवली आहे. सत्याग्रह थांबवलेला आहे. गांधीजीच्या मते सत्याग्रह हा वैयक्तिक करता येतो त्याचप्रमाणे तो सामुहिकपण करता येतो.

सत्याग्रहाची साधने/मार्ग/सत्याग्रह करण्याच्या पध्दती :-

सत्याग्रहासाठी विविध मार्गाचा अवलंब करावा लागतो. गांधीजीनी ज्या मार्गाचा/पध्दतीचा वापर सत्याग्रहासाठी केला ती पुढील प्रमाणे.

१. असहकार :-

असहकार याचा अर्थ सरकारला सहकार्य करण्याचे नाकारणे होय. गांधीजी म्हणतात जनतेच्या सहकार्यावरच शासन चालत असते. जनतेने सहकार्य करण्याचे नाकारले तर कोणतेही शासन व्यवस्थित चालू शकत नाही किंवा कोणतेही शासन कोसळते. म्हणून भारतीय जनतेने ब्रिटिश शासनाला सहकार्य करू नये. असहकाराच्या माध्यमातून सरकारला त्याच्या चुकांची जाणीव करून देणे हा असहकाराचा उद्देश आहे. असहकाराचा मार्ग केवळ राजकीय क्षेत्रासाठी नाही तर सामाजिक, आर्थिक अशा जीवनाच्या सर्व क्षेत्रासाठी त्याचा अवलंब करावा असे गांधीजीचे मत होते.

असहकाराचा लढा हा अहिंसक लढा आहे. तो सत्यावर आधारलेला असतो. असहकारात नम्रता अभिप्रेत आहे असहकार हे त्याग व शिस्तीचा मार्ग आहे. त्यामध्ये विरोधी मताविषयी आदर असणे गरजेचे आहे असे गांधीजीना वाटत होते.

असहकारामुळे जर सरकारी संस्था किंवा राज्यव्यवस्था बंद पडल्यावर अव्यवस्था माजू नये याचाही विचार गांधीजी करत होते त्यासाठीच त्यांनी स्वदेशी ग्रामोद्योगांची संघटना असे विधायक

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

कार्ये हाती घेतलेले होते. १९२०-१९२२ या काळात ही चळवळ जोमाने चालू होती. पण १९२२ मध्ये उत्तर प्रदेशातील चौरी-चौरा गावी पोलीस चौकी जाळण्याची हिंसक घटना घडली. त्यामुळे गांधीजीनी ही चळवळ मागे घेतली.

२. सविनय कायदेभंग :-

गांधीजीनी १९३० मध्ये सविनय कायदेभंगाच्या आंदोलनाची सुरुवात केली. १९३० मध्ये दांडी यात्रेने या आंदोलनाची सुरूवात केली. मीठावर लादलेला अन्यायकारक कर रद्द करण्यासाठी हो सत्याग्रह होता. सविनय कायदेभंगाचा कार्यक्रम हा अन्यायकारक अशा कायद्यांना प्रतिकार करण्यासाठी होता. सरकारने अन्यायकारक कायदे केले असतील तर त्यांचे निमूटपणे पालन न करता त्या कायद्याचा भंग करावयाचा आणि त्याबद्दल होणारी शिक्षा भोगायची असा तो कार्यक्रम होता. सविनय कायदेभंगाची चळवळ ही कायद्यांचे उल्लघंन करणारी चळवळ आहे. जे कायदे न्याय आहेत त्याचे पालन करावचे व जे कायदे अन्यायकारक आहेत त्याला विरोध करायचा. कायदाभंग करणारा सत्याग्रही अन्यायकारक कायद्याचा भंग उघडपणे व शांततेने करतो. त्यानंतर कायद्याच उल्लंघन केल्याचे तो मान्य करतो व होणारी शिक्षा भोगतो.

३. उपोषण :-

गांधीच्या मते सत्याग्रहाचा हा सर्वोत्तम मार्ग आहे. तसेच तो प्रभावी मार्ग आहे. सरकारने अन्यायकारक कृत्यापासून परावृत्त व्हावे म्हणून या पध्दतीचा अवलंब केला जातो. स्वत: क्लेष सहन करून दुसऱ्याचे मतपरिवर्तन घडवून आणण्यासाठी या मार्गाचा अवलंब केला जातो.

गांधीजी म्हणतात उपोषण हा माणसातील माणुसकीची भावना जागृत करण्यासाठी केला जातो. सरकार समाज अथवा व्यक्ती जे अन्याय करत असतील त्यांच्यात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी उपोषण केले जाते. गांधीर्जीनी अनेक उपोषण केली व त्याचा हेतू सार्वजनिक होता न व्यक्तीगत.

४. हरताळ :-

सरकारच्या कायदयाचा निषेध करण्यासाठी गांधीजीनी हरताळाचा मार्ग सूचविला. शाळा, महाविद्यालय, बस, रेल्वे, कार्यालये इ. सर्व बंद करणे म्हणजे हरताळ होय. सर्व कामकाजावर बहिष्कार टाकणे म्हणजे म्हणजेच हरताळ होय.

५. बहिष्कार :-

बहिष्कार हा सत्याग्रहाचा एक मार्ग होऊ शकतो असे गांधीजीनी म्हटले होते राष्ट्रीय चळवळीत जे लोक भाग घेणार नाहीत त्यांच्यावर बहिष्कार घाला. एखादया वस्तुवर बहिष्कार घातला तर ती वस्तू व्यापारी दुकानात ठेवणार नाहीत व ग्राहक कोणीही खरेदी करणार नाहीत. परदेशी कापडावर बहिष्कार हा मार्ग गांधीजीनी सांगितला होता व त्याला जनतेने भरपूर प्रतिसाद

दिलेला होता. त्याचवेळी खादीचा वापर करावा असेही अवाहन केलेले होते. याशिवाय धरणे, संप, हिजरत असे काही मार्ग सांगितले आहेत.

सत्याग्रहाची उपयोगिता जागतिकीकीरण, उदारीकरण, खाजगीकरणाच्या काळात :-

गांधीचे सत्याग्रहाबाबतचे विचार आता कालबाहय झालेला नसून तेच विचार मानवसंस्कृतीला वाचविण्यासाठी अपरिहार्य आहेत. या विचाराची उपयुक्तता वरचेवर वाढत आहे.

सत्याग्रहाने अन्यायी अत्याचारी सरकारचा विरोध करण्याची शक्ती सामान्य जनतेला दिली. गांधीच्या सत्याग्रह संकल्पनेबाबत लोकमान्य टिळक म्हणतात की, "सत्याग्रहाचा मार्ग सर्व प्रसंगी, सर्वकाली, अवलंबिण्यासारखा असला तरी तो हरएक प्रसंगी उपयोगात आणावा किंवा नाही अगर सर्व प्रसंगी तितकाच फलद्रुप होईल किंवा नाही हे निश्चयाने सांगणे कठिण आहे. तथापि त्या मार्गाची योग्यता मोठी आहे, हे सर्वास कबुल करावे लागले."[३] म.गांधीनी सत्याग्रहाच्या रुपाने राजकीय प्रतिकारसाठी अहिंसा, प्रेम, हृदयपरिवर्तन आणि हिंसेला अहिंसेने जो नवा संदेश दिला, हा संदेश संबंध भारतालाच नव्हे संपूर्ण जगाला मार्गदर्शक ठरणारा आहे.

"कुठलेही राष्ट्रीय, राजकीय, सामाजिक प्रश्न सोडविण्याच्या दृष्टीने हिंसा वा शस्त्रशक्ती आता निरूपयोगी ठरली आहे. म्हणूनच अहिंसात्मक सत्याग्रहाचा पर्याय विचारात घेणे मानवतेच्या रक्षणार्थ आवश्यक झाले आहे. त्याचप्रमाणे समाजात न्याय, शांती, समता नांदावी व शस्त्रधारी, सत्ताधारी लोकांच्या जुलूमाचा प्रतिकार करणे यासाठी अहिंसात्मक आत्मबलाने म्हणजेच सत्याग्रहाने त्याचा मुकाबला झाला पाहिजे."[४] एकूणच सामाजिक स्थैर्य शांतीच्या व मानवतेच्या दृष्टीने सत्याग्रहाचे महत्व विशेष आहे. सत्याग्रहाने जगातील प्रश्न सुटतील, जगात शांतता नांदेल न कि हिंसेने.

संदर्भ सूची :-

१. बंदारे एम.एम.सत्याग्रहाची शंभर वर्ष - प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, सप्टेंबर २००७, पृ.२४.
२. वेले विजया- गांधी : विविध दर्शन - पृथ्वीराज प्रकाशन पूणे- ३ जाने १९९८ पृ.११९
३. बंदारे उपरोक्त
४. भारदे बाळासाहेब, गांधीविचार दर्शन, सत्याग्रह विचार (प्रस्तावना) १९९४, पृ.४-५ पृथ्वीराज प्रकाशन,पुणे.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

Dhekode

ISSN 0976-0377
RNI. MAHMUL02805/2010/33461

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

Editor In Chief
Dr. Balaji Kamble

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta Mukhed Dist.Nanded

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 5.85 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue:XIX, Vol. III, Jan. 2019 To June 2019

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	Challenges and Opportunities of Economic Reforms **Dr. Vasant Bhosale**	1
2	Religio-Philosophic Strain in Nissim Ezekiel's Poetry **R. S. Dhokade**	7
3	A study of the themes and imagery in the Duchess of Malfi **Anant Janardhan Somuse**	13
4	A Geographical Study of Agriculture Landuse Efficiency in Latur District **Dr. Narendra G. Mali, Gautam V. Kamble**	18
5	Development and Sensory Evaluation of Banana Candy **Mrs. Zeenat R. Khan, Dr. Kumudini R. Dhore**	22
6	Integrated Pyrolysis For The Producton Of Liquid Fuel From Plastic Waste **Dr. C. J. Kadam**	27
7	१९९१ चे औद्योगिक धोरण व आर्थिक सुधारणा एक अभ्यास **डॉ. बालाजी ग्यानोबा कांबळे**	39
8	नाटयवैभव मधील एकांकिकांचा अभ्यास **डॉ. उन्मेष शेकडे**	43
9	जात अन् धनदांडग्याविरुध्द् एल्गार : अण्णा भाऊ साठे **डॉ. राजकुमार मस्के**	52
10	कल्याणकारी योजना : उगम व विकास डॉ. जीवन गंगणे	57

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed Dist.Nanded

RNI MAHMUL/2009/... Interlink Research Analysis IMPACT FACTOR 5.85 ISSN 0976-0377 Issue : XX, Vol. III, Jan. 2019 To June 2019 1

Religio-Philosophic Strain in Nissim Ezekiel's Poetry

R. S. Dhokade
Head, Dept. of English,
Swami Vivekanand Mahavidyalaya,
Mukramabad, Dist. Nanded

2 **Research Paper - English**

Introduction:

Religio - philosophic strain is one of the characteristics of Ezekiel's recent verse - Hymns in Darkness and Poster Poems as it reflects a shift in attitude. His earlier verse is marked with this strand to some extent. On the other hand, Ezekiel tries to bring it with a new form and significance in his recent verse. Actually, he was not a follower of any particular religion or thought of religion. But he was a man of God and his religion was a religion of love, affection, ideals, and charity. However, the recent alienation that faces is the religious alienation, which has become a partial of his poetry. He was a Jew and because of his early education in missionary school he lacked the knowledge of Marathi. As he puts it: "I was brought up in a mildle orthodox Jewish home which gradually became liberal Jewish. I attended the liberal Jewish Synagogue in Bombay until I abandoned religion altogether soon after leaving school (In a letter to Vasant A. Shahane, 1976,)". He further claims he does not "get a sense of religion, sustained from day to day, in my life. If I write a religious poem, the next poem is likely to be very secular, sceptical. I attach a great deal of importance to the worldliness of the world, its independence".

Ezekiel does not pray God directly, but existence of God cannot escape from his imagination. In his later verse, Ezekiel turns to be religious. He makes it clear "I am not a religious or even a moral person in any conventional sense. Yet I have always felt myself to be religious and moral in some sense. The gap between these two statements is the existential sphere of my poetry (In a letter to Vasant A. Shahane, 1976,)". In this respect Adil Jussawala rightly remarks, "It is surprising how often the word 'prayer' occurs in the work of a poet whose approach to life far from being religious is one of philosophical

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

humanism (Jussawalla, p.77)". Truly, 'Latter - Day Psalms' reveals Ezekiel as a religious humanist. In the poem 'Penitence', he expresses:

"I will be penitent,
My heart, and crave
No more the impulse
Of a wave.
But I am still a sea
And hold within
The muffled tumult
Of a sin."

In his recent age, Ezekiel felt the overwhelming presence of God. It brought about a transforming effect on his consciousness and he began to take interest in Hindu mysticism. Because of it, the religious and mystical note found expression in his Hymns in Darkness and other Poems. Besides, his social and human concerns have a religious and spiritual touch. The city dweller lost in "total darkness" realizes God through self-surrender:

"He has lost faith in himself
and found faith at last".

Ezekiel as a religious humanist is reflected in his Latter - Day Psalms:

"Whatever the enigma,
The passion of the blood,
Grant me the metaphor
To make it human good".

Though this poetry he reveals religious awareness, Ezekiel hardly acquires the essence of the traditional religious poetry. He combines various traditions of love, philosophy and religion - of Judaism, Hinduism and Christianity. As Michael Garman rightly observes, "He brings to the established traditions of love, religion and the passing hour the modern attitude of the need for a commitment, an existential plunge into life, and of cold analytic disgust, becoming more detached and ironical as he develops (Garman, 1968)". Ezekiel's attitude to religion is rational, secular, logical and humanistic. As in

RNI MAHMUL02805/2010/33481 IMPACT FACTOR 5.85 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue : XIX, Vol. III, Jan. 2019 To June 2019

"Psalms 151" he feels:

"Deliver me from evil, Lord
Rouse me to essential good,
Change the drink for me, Lord
Lead me from the waiting wood".

Ezekiel's "meditative self - explorations" is the result of his desire to pray God, which also turns him towards spiritualism to little degree. A survey of his Hymns in Darkness, Poster Poems and other poems reveals, the poet, "does not consider him-self to be alien or an outsider but exercises his will to claim God's love even though he knows that it will not come to him". Ezekiel wants to meet God to overcome all his worries and problems:

"Kick me around
a bit more, O Lord.
I see at last
there's no other way
for me to learn
your simplest truths.
The vice I've always had
I still have
The virtues I've never had
I still do not have.
From this Human Way of Life
Who can rescue Man
If not his Maker?
Do thy duty, Lord.
Confiscate my passport, Lord,
I do not want to go abroad.
Let me find my song
Where I belong."

Ezekiel tries to pray and meet God in a friendly way. He just attempts to find out

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

true and false within himself in order to examine virtue and vice. It clears that the poet wants to discover realities and mysteries of life.

India is a land of saint's tradition, a token of spirituality, morality and humanity. But the word 'saint' has lost its meaning today and Ezekiel as a true Indian poet satirizes the hypocritical attitude of the saints and the slavish Indian attitude of the people who become the victim of the hypocrisy. Ezekiel portrays the reality in his poem 'Guru':

"But then we learn
The saint is still a faithless friend,
Obstinate in argument,
Ungrateful for favours done
Hard with servants and the poor,
Discourteous to disciples, especially men,
Condescending, even rude
To visitor (except the foreigners)
And over scrupulous in checking
The account of the ashram.
He is also rather fat"

Here Ezekiel deals with the religious hypocritical attitude of the Indian sadhus. Bringing forth the hypocrisy, Ezekiel says that these saints are the false gurus who only make religious exhibition and deceive the servants and the poor. They have become fat by eating the food of the ashram. They have made religion commerce by checking the accounts of the ashram. Such saints never grow the hopes of the people but lead them to pessimistic attitude as Ezekiel puts it:

"If saints are like this
What hope is there then for us".

Above lines remind us of Chaucer's lines from Prologue to the Canterbury Tales: If gold rusts what shall iron do." Further Ezekiel says that the people come to the so-called Gurus to seek holy advice, and peace of mind. But these cheats are discourteous to male disciples. This proves that they are lustful in characters. Rajendra Nath Mishra points out "they are not above mundane wants as they show secret inclination towards lady

disciples. What could be more hopeless than this attitude of these saints! (Mishra, 1999)"
Here it is important to note that not only Indian saints but people are also responsible for the degradation of moral and spiritual values because of their selfish attitude to God. The poet exposed the attitude of modern man in 'The Second Candle'.

"The second candle is for a miracle. I need
A special favour, a certain turn of events
What work alone will never bring,
A gift we do not quite deserve
But still may get by asking for it"

In fact, everyone is responsible for this degradation, which leads him or her in a strange dilemma. They are wondering between two extremes - one is loss of peace and real happiness and other is cheerfulness of materialistic achievements. The poet voices the situation in his poem 'From Edinburgh Interlude'.

"From the life of cheerful degradation
normal in my neighborhood,
I thought I had escaped
But
I have become
Part of the scene
Which I can neither Love nor hate".

In 'Healers', Ezekiel provides a kind of remedial approach and tries to suggest a meditative attitude to recover from the situation:

"God's love remains your heritage.
You need not change
your way of life.
Know your mantra, meditate,
release your Kundalini,
get your Shakti Awakening
and float with the spirit
to your destination."

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

Man has become a doll in the hands of illusion and has forgotten spirituality and morality. In his poem 'Distance', the poet says, "I see myself enhanced and also small". Man's superficial growth loses his faith in god and makes him subject to ridicule himself, "I mock myself here/as if my very existence/is presumption". Man reaches to this condition because he makes -"attempt to dancewithout learning to walk". He thinks that secret of success is not hard work but hypocrisy:

"The flattery and the bold advances
Were necessary after all,
The minimum politics of survival and success (Ezekiel, 1989)"

Indians have been worshiping its saints since ancient times. Ezekiel makes the opportunity by describing the Indian saints of modern times to touch the very hearts of readers. Indians have lot of faith and respect for their saints.

References :-

1. Collected Poems 1952 - 1988. Delhi: Oxford University Press, 1989, p. 183.
2. Rajendra Nath Mishra, Post-Independence Anguish in Nissim Ezekiel's Poetry, "Contemporary Indian Literature in English", A Humanistic perspective, Mithilesh K. Pandey(ed.), Kalyani Publishers, New Delhi, 1999, p. 12.
3. Michael Garman, "Nissim Ezekiel : Pilgrimage and Myth", Critical Essays On Indian Writing in English, ed. M. K. Naik et al. (Dharwar : Karnatak University, 1968).
4. In a letter to Vasant A. Shahane.
5. Adil Jussawalla, "New Poetry", Reading in Commonwealth Literature, ed . William Walsh, p.77.
6. Ezekiel's letter to Prof. Delmer Bogner as quoted by Vasant A. Shahane in "The Religious-Philosophical Strain in Nissim Ezekiel", Journal of South Asian Literature, Spring-Summer 1976, p. 254.
7. S.C. Dwivedi, ed. Perspectives on Nissim Ezekiel. New Delhi: Kitab Mahal, 1989, p. 12.
8. Chetan Karnani, Nissim Ezekiel, New Delhi, Arnold Heinemann 1974, p.162-163.

मुखनाड की.एम

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Tq. Mukhed

IMPACT FACTOR 4.95

ISSN 2231- 6671

International Registered & Recognized

Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS

Hi-Tech Research Analysis

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XVI, Vol. - V
Year - VIII, (Half Yearly)
Aug. 2018 To Jan. 2019

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913/09503814000
07276305000/09637935252

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
JYOTICHANDRA PUBLICATION
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur.(M.S.) (Mob. 09423346913)

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Sunanda Rodge
Principal
Govt. B.Ed. College,
Nanded, Dist. Nanded (M.S)

Scott. A. Venezia
Director, School of Business,
Ensenada Campus,
California, (U.S.A.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Bhujang R. Bobade
Director Manuscript Dept.,
D. A. & C. Research Insititute,

Dr. Dileep S. Arjune
Professor & Head, Dept. of Economics
J. E. S. College,
Jalna, Dist. Jalna(M.S.)

Dr. U. Takataka Mine
Tokiyo (Japan)

Dr. Babasaheb M. Gore
Dean- Faculty of Education & M.C.
Member,S.R.T.M.U, Nanded.(M.S.)

Dr. Nilam Chhanghani
Dept. of Economics,
KNG Mahavidyalaya
Karanja Lad, Dist. Washim (M.S.)

DEPUTY-EDITOR

Dr. G . V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics,
Maharashtra Mahavidyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Bharat S. Handibag
Dean, Faculty of Arts,
Dr. B.A.M.U. Aurangabad(M.S).

Dr. S.B. Wadekar
Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli.(M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani , Dist. Parbhani.(M.S.)

CO-EDITORS

Dr. R.N. Salve
Head, Dept. of Sociology,
Shivaji University,
Kolhapur, Dist. Kolhapur.(M.S.)

Ghansham S. Baviskar
Dept. of English,
RNC & NSC College,
Nasik, Dist. Nasik.(M.S.)

Dr. Kailash Tombare
Head, Dept. of Economics,
Devgiri Mahavidyalaya,
Aurangabad.(M.S.)

Dr. Kailash R. Nagulkar
Head, Dept. of History,
Gulab Nabi Azad College,
Barshi Takli, Dist. Akola.(M.S.)

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq. Mukhed, Dist. Nanded

Issue : XVI, Vol. V
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 4.95
ISSN 2231- 6671
Aug. 2018 To Jan. 2019

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Changes in Calorific value of Legume Seeds due to species of *Fusarium* **Ram S. Bajgire**	1
2	The Theme of Indianness in Jejuri by Arun Kolatkar **Ankush V. Shinde**	7
3	Historical Approach and Yoga Sutras in Wrestling **Satish S. Bagal**	14
4	Social Aspect of Population in Parbhani District **S. N. Satav**	22
5	सेवांतर्गत शिक्षण आणि शिक्षकांचे प्रशिक्षण : सद्यस्थिती **सतीश एन. सातपुते, डॉ. सुनंदा जी. रोडगे (मोरे)**	27
6	भारतीय अलंकार - सक संक्षेप **वैशाली गंगारामजी टोन्पे**	38
7	ग्रामीण महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षणाचे स्थान **अविनाश कदम**	43
8	वेद व पुराणातील इतिहास लेखन एक दृष्टीक्षेप **डॉ. भरत मुस्कावाड**	48
9	भारत - चीन संबंध आणि डोकलाम समस्या **भारतभूषण वामनराव बाळवुधे**	54

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

Issue - XVI, Vol. V
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 4.95
ISSN 2231- 6671
Aug. 2018 To Jan. 2019

8

वेद व पुराणातील इतिहास लेखन एक दृष्टीक्षेप

डॉ. भरत मुस्कावाड
इतिहास विभाग,
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय,
मुक्रमाबाद, जि. नांदेड

Research Paper - History

प्रस्तावना:

"इतिहास लिहिण्यासारखे पराक्रम ज्या देशात होतात तेथे या ना त्या स्वरुपात इतिहास लेखन होतेच"[1] कारण इतिहास घडविणारी माणसं असतात, त्यांच्या कर्तबगारीमुळे ऐतिहासिक घटना घडत असतात व तत्कलीन कालखंडावर त्यांच्या कर्तबगारीचे व व्यक्तिमत्वाचे ठसे उमटलेले असतात. तेव्हा प्राचिन भारतीयांच्याकडे व त्यांच्या कर्तबगारीचे व व्यक्तिमत्वाचे ठसे उमटलेले असतात. तेव्हा प्राचीन भारतीयांच्याकडे व त्यांच्या साहित्याकडे वळून पाहिले म्हणजे आपल्याला आशा व्यक्ती व त्यांचे कर्तृव्य साहित्यात जाणवते. प्रचंड साहित्याची निर्मिती प्राचिन भारतात झालेली असल्याने त्या साहित्यात तत्कालीन राजकीय, सामाजिक व धाम्रिक जीवनांचे प्रतिबिंब उमंटले आहे.

यावरुनच प्राचीन भारतीयांना इतिहास लेखनाची परंपरा होती ते निष्पन्न होते. परंतु "भारतातील इतिहासकरारांची इतिहास लिहिण्याची एक वेगळी पध्दती व परंपरा होती. तर विदेशी इतिहासकरा एका दुसऱ्या पध्दतीने व परंपरने इतिहास लिहित होते. या दोन पध्दती व परंपरामध्ये वेगळेपण आहे. परंतू जेव्हा विदेशी इतिहासकार भारताचा इतिहास शोधू लागले तेव्हा त्यांना त्यांच्या पध्दती व परंपरेप्रमाणे लिहिलेला इतिहास मिळाला नाही. त्यांनी समजले की, भारतीयांना इतिहास लिहिता येत नव्हता आतण भारतीयांना काही इतिहासच नाही "[2] प्राचीन भारतीयांच्या इतिहास लेखन परंपरा व पध्दतीबद्‌ल असलेल्या अज्ञानातून पाश्चिमात्य इतिहासकारांचा वरील दृष्टीकोन

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

बनला. परंतु प्राचीन भारतीयांना इतिहास लेखनाची पध्दती चांगली अवगत होती. " प्राचीन भांरत के लोग बहुत ही प्राचीन काल से लिखना पढना जाणते थे * इनके प्राचीन ग्रंथ भी मिलते है * यह ठीक है की मुसलमानी काल में बहुत से ग्रंथ नष्ट कर दिए गये * इस पर

भी अभी भी पर्याप्त मात्रा में उपलब्ध है * उनसे भारत के इतिहासकार का बहुत अच्छा अनूमान लग सकता था * परंतु युरोपीयन लेखकोंने भारतीय ग्रंथों में खोज करने के अलावा पत्थर पर खुरे लेखें, मुद्राओं और विरेशी लेखकों के लेखो में भारत का इतिहास खोजना आरंभ कर दिया"[३] खरे तर इतिहासाचा आरंभ जगाच्या रचनेच्या आरंभापासुनच मानायला पाहिजे. कारण मानवाने आपल्या जिवनातील घडामोडी, श्रध्दा, मौखिक किंवा लिपीच्या माध्यमाने शब्दबध्द करण्याचा प्रयत्न प्रारंभापासून केला आहे. म्हणुन मानवाचा प्रारंभीक इतिहास हा शुध्द इतिहास या रुपाने दिसून न येता तो धार्मिक श्रध्देच्या वलयाखाली झाकाळलेला दिसतो.

युरोपीयनांच्य सुध्दा प्रारंभीक इतिहासकि लेखनावर धार्मिक श्रध्दा, अंधश्रध्दा, गुढ व अनाकलनीय घटनांचा देवदेवतांचा प्रभाव जाणवतो. तत्व :ताच प्राचीन भारतीय इतिहास लेख्.नही गुढवादी, चमत्कारीक व धर्माच्या प्रभावाखाली असलेले दिसून येते. चर्चच्या लेखन परंपरेसारखीच प्राचीन भारतीयांची इतिहास लेखन परंपरा होती. " प्राचीन भारतीयांविषयी असेही म्हटले जाते की, प्राचीन भारतीयांनी इतिहास लेखन असे फारसे केलेले नाही "[४] प्राचीन कालखंडात ग्रीक व रोमन परंपरेत "हिस्ट्री " हा शब्द इतिहास वाचक म्हणून गणला गेला. त्याचप्रमाणे "पुराण " हा शब्द प्राचीन भांरतात इतिहास बोधक म्हणून गणला जातो.

"कालिदासाने इतिहास के पंडित को पुरोहित की संज्ञा दि है और रघुवंश मे उल्लेख किया गया है कि, विश्वामित्राने राम-लक्ष्मण को पुरावृत अर्थात इतिहास सुनाया था" "[५] म्हणजेच प्राचीन कालखंडामध्ये इतिहासाला पर्यायी शब्द म्हणून पुराणाकडे पाहिले जात असे. याचे अनेक संदर्भत प्राचीन भारतीय लिखानात येतात. "प्राचीन काल में पुरावृत का भी प्रयोग इतिहास के अर्थ में भी किया जाता था * अमरकोश में पुरावृत को इतिहास का पर्यायी वाची माना गया है *"[६]

पुराणे ही प्राचिन भारतीय इतिहास लेखन परंपरेची देण आहे. इतिहास लेखनाचे स्वरुप केवळ पुराणावरुनच स्पष्ट होते. पुराणरुपी इतिहास लेखनाची पध्दती प्राचीन भांरतीयाची स्वत : ची आपली मूळ पध्दती असल्याचे जाणवते. "पुराण का अर्थ ही इतिहास है * भारतीय परंपरा के अनुसार इतिहास का आरंभ सृष्टी के आदिकाळ से हुआ है * प्रत्येक पुराण में सृष्टी रचना का वर्णन किसी ना किसी ढंग से आता है * उसके साथ ही पुराणों में राजाओं के नाम तथा वंशावली भी आती है * इस पर भी पुराणों में इतिहास इस ढंग से नहीं लिखा गया * जिस ढंग से वर्तमान युग के ऐतिहासिक ग्रंथो में लिखा जाता है "[७]

प्राचीन भारतीयांची इतिहास लेखनाची एक स्वतंत्र पध्दती होती. जी पध्दती वर्तमान

काळातील इतिहास लेखनाची समरस होत नाही. काळाच्या ओघामध्ये इतिहास लेखनाच्या पध्दतीत बदल होणे संभवनीय आहे. म्हणुन पुराणात नोंदविल्या गेलेल्या घटना इतिहासच आहे. "प्राचीन भारतात इतिहास लेखनाच्या अनेक शैली प्रचलित होत्या. त्यात गाथा, नारासंगी, कथा, अख्यायिका आणि पुराण. परंतु पुराण ही शैली अधिक प्रसिध्द होती "

तेव्हा पुराणातील लिखाण हे कादंबरीवजा नसून पुराणांना प्राचीन भारतीयांचा इतिहास म्हणून मान्यता त्या काळात मिळाली होती. पुराणातील नोंदी व लिखाण सर्वव्यापी आहे. पराणे हे गतकालीन मानवी जीवनाच्या सर्व अंगाला स्पर्शून निसर्ग व भूगोलाशी ही एकरुप होताना दिसून येतात म्हणून वि. का. राजवाडे म्हणतात, "पुराणामधील भौगोलिक नावे, विभाग, पुराणकाळ, आपल्या कल्पनेतून काढून बापकळपणे केवळ कादंबरीवजा देतो असे म्हणने निव्वळ अन्यायाचे होईल "

पुराणातील नोंदी व वर्णने हा त्या काळातील इतिहासच आहे. पुराणांच्या लिखाणाबदल शंका-कुशंका घेण्यास जो वाव मिळतो. ता पूराणामधील लिखाणाला साहित्यिक झालर असल्याने पण तत्कालीन कालखंडात ऐतिहासिक घटनांचे वर्णने साहित्यिक ढंगातूनच करण्यात येत असे. नव्हे तर तशी इतिहास लेखनाची पध्दतीच आस्तित्यात होती. म्हणून "पुराण इतिहास के ग्रंथ है " इस मे सत्य कथाएँ लिखी है " केवळ घटनाओं को रंगीन बनाने के लिए जिससे ये जन साधारन में भी पठनीय और हृदयग्राही हो जाये " इसलिए कुछ साहित्यिक ढंग अपनसशे गशे हैं " तिथीओं और प्रभाओं के पचडे में न पडकर सिधी सरल भाषा में उस उद्देश को मुख्य बना दिया गया जाता है " जो इतिहास का परम उद्देश है "

कदाचित लाखों वर्षाच्या इतिहासाला उपयोगी बनविण्याचे पौराणिक ढंग ही योग्य आहे. इतक्या प्राचीन कालीन इतिहास वर्तमान शैलीत लिहिणे असंभवच आहे. त्यातून कोणता लाभही होणार नाही. कमीत कमी एवढे तर म्हणता येईल की वर्तमान पध्दतीनुसार इतिहासाचा शोध घेणाऱ्यांना पुराण, महाभारत व रामायणाच्या शिवाय अधिका-अधिक सामुग्री दुसरी कोठूनही मिळू शकत नाही. शिलालेख किंवा विदेशी प्रवाशांची वृत्तांत तेव्हाच उपयोगी आणि निश्चित कामाला येऊ शकतील. जेव्हा या प्रकाराची लिहिलेली वृत्तांत भारतात शिल्लक नसतील. "पुराणम के बारे में एक बात और कही जाती है की उपमें साहित्यका आवरण इतना गहरा होता है " की प्राय: कथाएँ उद्देशहीन प्रतीत होती है "कभी उद्देश का ज्ञान होना भी है तो आवरण इतना अस्वाभाविक होता है की तथ्य को भी स्विकार करने चित्त नहीं करता " "

अथर्ववेदात पहिला इतिहासाचा उल्लेख आलेला आहे. त्यात म्हटले आहे.

इतिहासस्य च वै सह पुराणस्थ गाथान:च
नराशंसीना। च प्रियधाम भवती एवं वेद: "

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

वेदातील वरील उल्लेखातून इतिहास हा शब्द व परंपरा पुरातन असल्याचे जाणवते. कारण वेद सुध्दा माणसाने सांगितलेल्या गाथांच्या स्वरुपातील आहेत. म्हणजे हा मानवी जीवनाचा इतिहासच आहे. त्यामुळे प्राचीन भारतयांना इतिहास लेखनकला अवगत होती. पण त्यांचक लिखान युरोपीयाप्रमाणे इतिहासाला धरुन झालेले नाही. वेदातून इतिहास जरुर व्यक्त होतो. पण वेदातील लेखन इतिहास शास्त्राला धारुन झालेले नाही. वेदातील रचना या गतकालिन माहिती व स्मृती सांगणाज्या अळिव्यक्ती आहेत. गतकालीन समाज व मानवी जीवनाची पूर्वपिढीका यातून व्यक्त होते. म्हणून प्रा. वार्डन म्हणतात त्याप्रमाणे, "भारतीय इतिहास लिखान हे प्रामतुख्याने वैदिक काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत पहावयास मिळते. हे लिखान मात्रअसंघटीत स्वरुपात आहे. त्याची सुसंगती लावावी लागेल आणि मगच त्याचा मागोवा घेणे शक्य होते. अनेक कागदपत्रे, ऐतिहासिक गोष्टी अद्याप प्रकाशात न आल्याने अनेक बाबींचा परिचय झाला नाही तेव्हा इतिहास लेखनाचा फार मोठा विस्तीर्ण पट येथे निर्माण करता येते शक्य आहे. "[१२]

"वेदों के विषय में कुछ विद्वानोंका मत है की, इनमें इतिहास एवं भारत के नदी, नालों का वर्णन मिलता है, उन आचार्यो में सायन और माहिधर तो भारतीय है, नदी नालों के नाम से वेदों में भूगोल लिखे होने की बात भी निकलती है " "[१३]

पुराणे आणि वेदामधून प्रचंड लिखाण झालेले आहे. पण सर्वच कागदपत्रे प्रकाशात आलेली नाहीत. जे प्रकाशात आली त्यातील लेखन असंघटीत स्वरुपात आहे. ग्रीक व रोमनासारखे संगतवार, कालक्रमानुसार, स्थळ व काळाच्या चौकटीत लिखाण झालेले नाही. भारतीय लिखाणात बरेच कमकुवत दुवे आहेत. त्या इतिहास लेखनाला इतिहास लेखन शास्त्राच्या चौकटीत बसविता येत नाही. म्हणून सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी व आर.सी. मुजमदार म्हणतात, "भारतीय लेखन हे हिराडोटस व युसिडयडिटस यांच्या लेखनासारखे नसेल पण तरीही ते ऐतिहासिकदृष्टया अर्थपूर्ण होते"[१४] म्हणजेच भारतात इतिहास लेखन परंपरा अतिप्राचीन होती पण त्या लेखनाला चमत्कारीतकता, धर्माचा प्रभाव, साधनाचा अभाव त्यात दिसून येतो. डॉ. मुजुमदारांना वाटते, "प्राचीन भारतात काही प्रमाणात इतिहास लेखन झाले पण त्याचा दर्जा हा अपरिपक्व स्वरुपाचा होतो. "

वेद आणि पुराणच्या लिखाणाचा दर्जा अपरिपक्वतेचा असला तरी भारतीय इतिहास लेखनाला गति देण्याचे कार्य प्रथम त्यांच्याच माध्यमाने झाले. भारतीयांचा इतिहास साकारणरे आद्य ग्रंथ म्हणुन आजही वेद व पुराणांकडेच पाहावे लागते. "वेद भारतीय साहित्य क नही अपित विश्व साहित्य के प्राचीन ग्रंथ हैं "भारतीय दर्शनो के प्रमुख विचारो को वैदिक वाडमय में खोजा जा सेकता है " खेद का विषय है की वेदो के विषय मे हमारा ज्ञान अत्यंत अल्प और अपुर्ण है ""[१५]

प्राचीन भारतीयांच्या इतिहास लेखनाची पायवाट वेद व पुराणाकडुनच जाते. डॉ. लालता प्रसाद पांडेय यांना असे वाटते, "प्रचीन भारत में इतिहास लेखन के इन छुट-पुट उल्लेखों और संदर्भ

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

के होते हुए भी यह कहना प्राय:सही है की प्राचीन भांरत में हिराडोटस और लिवी जैसे इतिहासकार पैदा नहीं हुए * "[१५]

ग्रीक आणि रोमनांसारखा पुराव्यावर आधारीत अतिहास प्राचीन भांरतीय वेद व पुराणात मांडता आला नसला तरी वेद व पुराणातील अतिहास लेखन हे योगायोगाचा भाग नव्हे तर प्राचीन भांरतात याच पध्दतीने याच तंत्राने इतिहास नोंदविला जात असे हे मात्र वास्तव आहे. म्हणून डॉ. लक्ष्मीमल्ल सिंघवी यांनी म्हटले आहे की, "भांरतीयों की पुरातन साहित्य में मुझे सर्वत्र इतिहास की विद्यमानता और सच्चाई दिखाई देती है "[१७]

तात्पर्य, वेद व पुराणातील इतिहासात शास्त्रीयता नसेल पणया लिखानात वास्तवता आहे. घटनांची मांडणी काव्यात्मक झालेली आहे. ती त्या काळातील लेखनाची परंपराच होती म्हणून वेद व पुराणे प्राचीन भारतीयांची आद्या इतिहास ग्रंथ होत. तर वेद व पुराणे लिहिणारे प्राचीन भारतातील "सुत " म्हणजे प्राचीन भारतातील आद्य इतिहासकारच होत. या इतिहासकारांनी सुरु केलेली इतिहास लेखनाची प्राचीन परंपरा उत्तरोत्तर विस्तारताच गेली. रामायण आणि महाभांरतासारख्या महाकाव्यातून या इतिहास लेखन परंपरेने वेगळे स्वरुप प्राप्त केलेले दिसून येते. "भारत के इतिहास का मुख्य स्त्रोत महाभारत ग्रंथ है, इसके पश्चात प्रचलित लोक गाथाएँ है "[१८] या महाकाव्यातून प्राचीन भांरतीयांचा सलग क्रमवार इतिहास शब्दबध्द झालेला आहे. रामायणाचा जनक किंवा निर्माता वाल्मिकीने रामायणास महाकाव्य आणि इतिहास आख्यान म्हणून संबोधले आहे. "राजशेखरने रामायण आणि महाभारताला इतिहास म्हणून मानले आहे. त्यांच्या दृष्टीने इतिहासाचे दोन फरक प्रकार असतात. त्यातील एक प्रकार असा असतो की, त्या इतिहासामध्ये एकच मुख्य नायक असतो. अशा इतिहास म्हणजे रामायण होय. तर इतिहासाच्या दुसऱ्या प्रकारात अनेक नायक असतात, तशा प्रकाराचा इतिहास म्हणजे महाभारत होय."[१९] रामायणातून एकाच मुख्य नायकाभवती केंद्रीत होणाऱ्या सलग घटनांची श्रंखला दिसून येते. एखादा व्यक्तीदेखील संपूर्ण समाज जीवनावर व तत्कालीन परिस्थिवर आपला प्रभाव पाडू शकतो व संपूर्ण समाज जिवना पुढे एक आदर्श उभा करु शकतो हे रामायणातून दिसून येते. तर महाभारतासारख्या काव्यातून अनेक व्यक्ती पात्र प्रसंगातील अनुभुतीसलग व क्रमवार पध्दतीने इतिहास म्हणून मांडण्यात आलेल्या आहेत. "रामायण व महाभारत काल्पनीक रचना नसून प्रत्यक्षात घडलेला इतिहास आख्यानाविषयीच्या आख्यानिकावर आधारीत लिखण आहे."[२०]

महाभारतातील लिखाणामध्ये भौगोलिक संदर्भ येतात. त्या कालखंडातील भौगोलिक संदर्भ आजही निश्चीत व वास्तवता स्पष्ट करतात. कारण नद्यांचे उल्लेख, पर्वतांचे व प्रदेशांचे उल्लेख तसेच युध्दा मध्ये वर्णन केलेले राज्य व राजे नगरांचे व गावांचे उल्लेख सद्य काळातही समरस होतात. म्हणून "प्राचीन भारतीयांची इतिहासाकडे पाहण्याची दृष्टी ही पाश्चिमात्यासारखी व्यापक

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

होती."[२१] हे सिध्द होते. महाभारताच्या लिखाणाचा विषय केवळ कौरव पांडवापुरताच मर्यादित नसून समग्र मानव जातीच्या संवर्गाचे विवेचन त्यात अंर्तभूत आहेत. ऐवढेच नव्हे तर "महाभारताचा मुख्य विषय भारत कुळाचा कौरव पांडवाचा इतिहास हाच असला तरी राजधर्म हा विषयही त्यात प्रामुख्याने येतो"[२२] असे तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री

संदर्भ सूची :-

१. जोशी प्र. ना- राजवाडे विचादर्शन, व्हिनस प्रकाशन, शनिवार पेठ पुणे , पेज -१८
२. वैद्य गुरुदत्त- इतिहास में भारतीय परंपरा शारवज संस्कृत परीषद नवी दिल्ली पेज-३८
३. वैद्य गुरुदत्त- इतिहास में भारतीय परंपरा शारवज संस्कृत परीषद नवी दिल्ली पेज-३९
४. आठवले सदाशिव- इतिहासाचे तत्वज्ञान, प्रकाशन ग.श. साठे प्रज्ञा. प्रा. वाई सातारा पेज-३०
५. पांण्डेय लालताप्रसाद- अक्षरवट प्रकाशन इलाहाबाद पेज-१७
६. पांण्डेय लालताप्रसाद- भारतीय इतिहास दर्शन पेज-१७
७. वैद्य गुरुदत्त- इतिहास में भारतीय परंपरा पेज-१७३
८. पांण्डेय ललताप्रसाद- भारतीय इतिहास दर्शन पेज-१८
९. प्रा.प्रभाकर देव- इतिहास एक शास्त्र, कल्पना प्रकाशन नांदेड पेज-३०१
१०. वैद्य गुरुदत्त- इतिहास में भारतीय परंपरा पेज-१७६
११. वैद्य गुरुदत्त- इतिहास में भारतीय परंपरा पेज-१७६
१२. प्रा. राजदरेकर- इतिहास लेखन शास्त्र विद्याप्रकाशन नागपुर पेज-७०
१३. वैद्य गुरुदत्त- इतिहास में भारतीय परंपरा पेज-१६८
१४. प्रा.प्रभाकर देव- इतिहास एक शास्त्र, कल्पना प्रकाशन नांदेड पेज-२४३
१५. शर्मा चन्द्रधर- भारतीय दर्शन इलोचन और अनुशिलन जैनेद्र प्रकाशन दिल्ली पेज-०२
१६. पांण्डेय लालताप्रसाद- भारतीय इतिहास दर्शन पेज-२२
१७. डॉ.सिंघवी (सपा)- साहित्य अमृत मासिक, जुलै-२००६ नवी दिल्ली पेज-०४
१८. वैद्य गुरुदत्त- इतिहास में भारतीय परंपरा पेज-३९
१९. पांण्डेय ललताप्रसाद- भारतीय इतिहास दर्शन पेज-१६
२०. प्रा.प्रभाकर देव- इतिहास एक शास्त्र पेज-३०३
२१. प्रा.प्रभाकर देव- इतिहास एक शास्त्र पेज-३०३
२२. प्रा.प्रभाकर देव- इतिहास एक शास्त्र पेज-३०३

IMPACT FACTOR 6.10

ISSN 2229-4406

UGC Approved International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

URA

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XVII, Vol. VIII
Year - IX (Half Yearly)
Sept. 2018 To Feb. 2019

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 -241913
9423346913 / 9503814000
9637935252 / 7276301000

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (MS)

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur(M.S.)India.

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Rajendra R. Gavhale
Head, Dept. of Economics,
G. S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldhana

Dr. E. Siva Nagi Reddy
Director, National Institue
of Hospitality & Tourism Management,
Hyderabad (A.P.)

Dr. Yu Takamine
Professor, Fafulty of Law & Letters,
University of Ryukyas,
Okinawa, (Japan).

Prashant Kshirsagar
Dept. of Marathi,
Vasant Mahavidyalaya
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Dr. D. Raja Reddy
Chairman, International Neuro Surjery
Association,
Banjara Hill, Hayderabad (A.P.)

Dr. A. H. Jamadar
Chairman, BOS Hindi,SRTMUN &
Head, Dept. of Hindi, BKD
College,Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Shaikh Moinoddin G.
Dept. of Commerce,
Lal Bahadur Shastri College,
Dharmabad, Dist. Nanded(M. S.)

Scott A. Venezia
Director, School of Business,
Ensenada Campus,
California, (U.S.A.)

DEPUTY-EDITOR

Dr. N. G. Mali
Head, Dept. of Geography,
M. B. College,
Latur,Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Babasaheb M. Gore
Principal,
Smt. S.D.D.M.College
Latur, Dist. Latur (M.S.)

CO-EDITORS

Dr. V.J. Vilegave
Head, Dept. of P.A.,
Shri. Guru Buddhiswami College,
Purna, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. S.B. Wadekar
Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli.(M.S.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History
Shivjagruti College, Nalegaon,
Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
Bhai Kishanrao Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur.(M.S.)

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed,Dist.Nanded

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Tq. Mukhed Dist. Nanded

Issue : XVII, Vol. VIII
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
URA
IMPACT FACTOR 6.10
ISSN 2229-4406
Sept. 2018 To Feb. 2019

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	An Introduction to Credit Rating Agencies **Dr. A. J. Raju**	1
2	Role of Banking in India **Dr. G. L. Bhong**	9
3	Evaluation of Food Security and Public Distribution System In Nanded District **Kiran Gangadhar Bhise**	13
4	Evaluatin of Public Health In Aharashtra **Pravinkumar K. Sawant**	20
5	The history of Feminism in India **Ankush V. Shinde**	28
6	Development of Personal Law of Adoption towards Secularism **Dr. Kamalakar S. Waghmare**	34
7	Act East Policy for India and China : Southeast Asia is a Battleground **Bharatbhushan Balbudhe**	43
8	ग्रंथकार व मिमांसाकार हेमाद्री **डॉ. आत्माराम शिंदे**	54
9	इ. स. १९३० चा महाराष्ट्रातील देवीचा दुष्काळ व स्त्री जीवन **भरत माधवराव मुस्कावाड**	61

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Tq. Mukhed Dist. Nanded

URA Issue : XVII, Vol . VIII
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.10
ISSN 2229-4406
Sept. 2018 To Feb. 2019

9

इ. स. १९३० चा महाराष्ट्रातील देवीचा दुष्काळ व स्त्री जीवन

भरत माधवराव गुरूकावाड
इतिहास विभाग,
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय,
मुक्रमाबाद, जि. नांदेड

Research Paper - History

भारत हा कृषी प्रधान देशा असून मोसमी वाऱ्यापासून पडणाऱ्या पावसावर भारताची कृषी व्यवस्था आधारीत आहे. साहजीकच मोसमी वाऱ्यापासून पाऊस पडणाऱ्या या देशात दुष्काळ नेहमीच पडत असतो. आज आधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रचंड विकास झाला आहे. कृत्रिम पाऊस थोड्या फार प्रमाणात दुर करता येवू शकतो. दुष्काळ कोणताही असो त्याचे सर्वात जास्त परिणाम स्त्रीयांनाच भोगावे लागतात.

महाराष्ट्रातील दुष्काळ :-

महाराष्ट्रात दुष्काळाचा एक स्वतंत्र इतिहास होवू शकतो. महाराष्ट्रात दरवर्षी दुष्काळ आपले कोरडे व ओले स्वरुप दाखवित असतो. दुष्काळाची या प्रदेशातील लोकांना जणू सवयच झाली आहे. महाराष्ट्राची भौगोलिक रचना पाहिल्यास महाराष्ट्राचा प्रदेश हा दख्खनच्या पठारावर वसलेला आहे. सातपुडा, सह्याद्री पर्वताच्या दुर्गम रांगा महाराष्ट्रात आहे. महाराष्ट्राचे देश व कोकण असे भाग पडतात. महाराष्ट्रात भिमा, कोयना, गोदावरी, पूर्णा, वर्धा आदि प्रसिद्ध नद्या आहेत.

सतरावे शतक :-

दुष्काळात स्त्रियांचे झालेले हाल थोरला दुष्काळ : इ.स. १६३० महाराष्ट्रात अनेक दुष्काळ पडलेत त्यातील इ.स. १६३० मध्ये पडलेल्या थोरल्या दुष्काळासारखा दुष्काळ मात्र अजूनही पडला नाही. एकंदरीत समाजजीवनाची घडी विस्कटून लाखो स्त्रीयांचे जीवन नष्ट करणारा हा दुष्काळ होता. इ.स. १६३० मध्ये पडलेल्या या दुष्काळाचे वर्णन तत्कालीन साहित्यात आलेले आहे. संत तुकाराम महाराजांनी आपल्या अभंगात म्हटले आहे.

"दुष्काळ आटिले द्रव्य नेला मान ।
स्त्री एकी अन्न अन्न करिता मेली ॥" - संत तुकाराम

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad To Mukhed. Dist Nanded

संत तुकाराम महाराजांचे या दुष्काळामुळे काय हाल झाले याचे प्रतिबिंब त्यांच्या या अभंगाच्या ओवीतून स्पष्ट होते. त्यांची पत्नी अन्न-अन्न उपासमारीने मरण झाली होती. महाराष्ट्र, गुजरात ते आंध्रप्रदेश, कर्नाटक या प्रदेशात या काळात पडलेल्या या दुष्काळामुळे करोडो लोक मेलीत. यात निश्चितच स्त्रियांची संख्या सर्वात जास्त होती. सर्व दुष्काळात ह्या दुष्काळाचा 'थोरला' हा शब्द प्रयोग वापरल्या जातो. ज्यात स्त्रीयांचे प्रचंड नुकसान झाले. संत रामदासांनी दुष्काळाचे वर्णन केले.

"तथापी मार्गची चालेलना । भिक्षा मागता मिळेना ।
अवघे भिकारीच जना । काय म्हणावे ॥"

जन बुडाले बुडाले पोटेविन गेले । बहू कष्टले-कष्टले कितीयेक मेले । विसा लोकात -लोकात एकच राहिले । - समर्थ रामदास.

थोनल्या (मोठ्या) दुष्काळात महाराष्ट्रात काय घडले होते याची वर्णन या श्लोकात आहे. विस-विस लोकात फक्त एखदाच जिवंत राहीला होता असे स्पष्ट लिहीले आहे. ह्या दुष्काळात अन्नावाचून मरणाऱ्यांची संख्या प्रचंड होती. संयुक्त कुटूंब पद्धती असलेल्या महाराष्ट्रात सर्वात जास्त झळ स्त्रीयांना बसली होती. स्त्रीयांनी सर्वात शेवटी जेवण करावे हा नियम आजही महाराष्ट्रात आहे. या दुष्काळात तर अन्न धान्याची प्रचंड कमतरता होती. समाज व्यवस्थेतील स्त्रीचे स्थान दुय्यम होते. क्षुद्रापेक्षा ही तिला कमी लेखल्या जात असे. अशा दुष्काळाच्या वेळी तिला खरंच कोण विचारणार?

१६३० च्या या दुष्काळाचे वर्णन, 'बादशहानामा' या तत्कालीन ग्रंथात केले आहे. "दक्षिण देश निदान एका पिढीपर्यंत तरी दरिद्री राहील." याचाच अर्थ एक पिढी पर्यंत म्हणजे ७० ते ८० वर्षांपर्यंत या दुष्काळाचे परिणाम टिकून राहतील अशी स्पष्ट कबुली यात आहे. तसेच दुष्काळामुळे एक पैका (पैसा) सुद्धा महसुल वसूली झाली नव्हती असेही लिहीले आहे.

'बादशहानामा' यात एक उल्लेख तत्कालीन ग्रंथात केले आहे. "दक्षिण देश निदान एका पिढीपर्यंत तरी दरिद्री राहील" याचाच अर्थ एक पिढी पर्यन्त म्हणजे ७० ते ८० वर्षांपर्यंत या दुष्काळाचे परिणाम टिकून राहतील अशी स्पष्ट कबुली यात आहे. तसेच दुष्काळामुळे एक पैसा (पैसा) सुद्धा महसूल वसुली झाली नव्हती असेही लिहिले आहे.

'भाकरीच्या' एका तुकड्यासाठी लोक स्वतःला (बायकोमुलासह) विकण्यास तयार होते. पण विकत घेणारा कोणी नव्हता. शेवटी दारिद्र्य एवढे शिगेला पोहचले की माणसे माणसाला खाऊ लागली आणि पुत्र प्रेमापेक्षा त्याचे मास पित्याला प्रिय वाटू लागले. या वर्णनावरुन कोणत्याही सुज्ञ माणसाला स्त्रीयांचे हाल काय असेल याचा अंदाज झाल्याशिवाय राहणार नाही. कारण त्या

काळात पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांचे स्थान दुय्यम होते.

वि.का.राजवाडे १६३० च्या दुष्काळाबाबत 'राधामाधवविलास चंपू' च्या प्रस्तावणेत लिहतात" ६ शके १५५२ (इ.स.१६३०) गोदातिरी (गोदावरी नदी परिसर) एका हनुवयास (एक दोन-शिककालीन सुवर्णनाने) एक शेर दाने झाले. कर वसूली शक्य न झाल्यामुळे मुर्तुजाची आधीच खंगलेली तिजोरी पूर्णपणे शुष्क झाली, फौज परागंदा, कारभारी अर्जुदा व मुतूख उकीर्डा बनुन मुर्तीजा अगदी शेवटच्या पायरीला गेला."दुष्काळाच्या भिषणतेचे वर्णन उकीर्डा सारखे करुन याच्या प्रभावापासून राजा ते प्रजा यांचे काय हाल झाले हे स्पष्ट होते. शिवभारत या संस्कृत ग्रंथात कवींद्र परमानंद लिहतो की, पुष्कळ काळपर्यंत अहमदनगरच्या निजामशहाच्या राज्यात पाऊस न पडल्यामुळे धान्य अत्यंत महाग झाले. श्रीमंत लोक शेरभर २ ले देवून मोठ्या प्रयत्नाने शेरभर कुळीथ घेत. खान्यास एकच हाहा:कार उडून खायला न मिळाल्यामुळे माणसाने माणसास व पशुनी पशुस खावून टाकले. इंग्लीश फॅक्टरी रेकॉर्डमध्ये १६३० च्या दुष्काळाचे वर्णन "गुजरात व गोवळकोंड्या पर्यंतचा प्रदेश स्मशानभूमी झाला" असे वर्णन केले आहे.

थोरल्या दुष्काळात स्त्रीयांचे झालेले हाल :-

इ.स. १६३० च्या थोरल्या दुष्काळाचे वर्णन तत्कालीन साधनांमध्ये भरपूर आलेले आहे. संत साहित्य, सरकारी कागदपत्रे व ब्रिटीश फॅक्टरी रेकॉर्ड मधील वर्णन अत्यंत विश्वासपात्र मानण्यात येते. तथापि या वर्णनात स्त्रीयांचा उल्लेख जरी कमी आला असला तरी भारतीय व मराठी कुटूंबातील स्त्रीयांचे त्या काळचे स्थान लक्षात घेता सर्वात जास्त हाणी स्त्रीयांनाच सोसावी लागली. कुटूंबपद्धतीचा अभ्यास केल्यास स्पष्ट दिसते की, आजही महाराष्ट्रात बहुतांश स्त्रीया कुटूंबातील सर्व मंडळीचे जेवण झाल्यानंतरच जेवण घेतात. इ.स. १६३० हे या मध्ययुगीन कालखंडात स्त्रीचे कुटूंबातील स्थान अत्यंत दुय्यम होते. अशा वेळेस या दुष्काळात स्त्रीयांची किती उपासमार झाली असावी याची कल्पना केलेली बरी. संत तुकारामांची एक पत्नी अन्न-अन्न करुन मरण पावली हा उल्लेख सर्वसामान्य स्त्रीयांचे किती हाल झाले असावेत यावर प्रकाश टाकतो. माणूस-माणसाला, पिता-पुत्राला खातो यावरुन जनतेची कशी स्थिती झाली असावी याची कल्पना गेलेली बरी, गुजरात ते गोवळकोंडा पर्यंतचा प्रदेश म्हणजे स्मशानभूमी असे वर्णन इंग्रज व्यापारी करतात यावरुन मरणाऱ्या लोकांची, स्त्रीयांची स्थिती निश्चितच लक्षात येईल.

मध्ययुगात महाराष्ट्रात इ.स. १६३० मध्ये पडलेल्या या थोरल्या दुष्काळाने अनेक स्त्रीयांचे जीवन उध्वस्त केले. शिवाजी महाराजांच्या मातोश्री जिजामाता यांनी या दुष्काळाची भीषणता पाहिली होती. शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची स्थापना ज्या वेळेस केली होती त्या वेळेस दुष्काळाचे सावट

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed Dist.Nanded

Swami Vivekanand Mahavidyalaya Mukramabad

महाराष्ट्रावर कायम होते. पुणे, इंदापूर, चाकण या प्रदेशात जिजामातेने दुष्काळामुळे परागंदा झालेल्या जनतेला परत आणून या प्रदेशातील शेतीची व्यवस्था लावली. दुष्काळात बेघर झालेल्या लोकांना शेतीउपयोगी अवजारे, गुरे-ढोरे, बी-बियाणे दिल्नीत. शेतीकरण्यास प्रेरणा देवून त्यांच्या अडचणी जाणल्या. शिवाजी महाराजांचे स्वराज्य स्थापण्यापुर्वी मातोश्री जीजामातेने रयतेच्या मनातील दुष्काळाची भिती दूर करुन एक आत्मविश्वास निर्माण केला. दुष्काळातून सावरलेल्या लोकात आत्मविश्वास निर्माण होवून स्वराज्याचे ते शिपाई झाले हे ऐतिहासिक सत्य विसरुन चालता येणार नाही.

संदर्भ सूची :-

१) कविंद्र परमानंदकृत - शिवभारत - स.म.दिवेकर
२) राधामाधव विलासचंपू - संपादक - वि.का.राजवाडे
३) महाराष्ट्र ज्ञानकोश - डॉ.श्री.व्य.केतकर
४) डॉ.शारदा देशमुख - शिवकालीन व पेशवेकालीन स्त्री जीवन
५) मराठ्यांचा इतिहास खंड -१- संपादक भ.रा.कुलकर्णी, ग.ह.खरे
६) मानवी भूविज्ञान - प्रा.केचे व प्रा. सौदी
७) मानवी भूगोल - डॉ. माजीद हुसेन
८) सामाजिक व सांस्कृति भूगोल - डॉ. विठ्ठल थारपूरे
९) लोकसंख्या शास्त्र - डॉ.दा.धो.काचोळे
१०) मानव भूगोल - प्रो.राम प्रवेश सिंह

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed Dist.Nanded

Shinde A.V.

IMPACT FACTOR 4.95

ISSN 2231- 6671

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XVI, Vol. - V
Year - VIII, (Half Yearly)
Aug. 2018 To Jan. 2019

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913 / 09503814000
07276305000/ 09637935252

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
JYOTICHANDRA PUBLICATION
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur.(M.S.) (Mob. 09423346913)

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Sunanda Rodge
Principal
Govt. B.Ed. College,
Nanded, Dist. Nanded (M.S)

Scott. A. Venezia
Director, School of Business,
Ensenada Campus,
California, (U.S.A.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Bhujang R. Bobade
Director Manuscript Dept.,
D. A. & C. Research Institute.

Dr. Dileep S. Arjune
Professor & Head, Dept. of Economics
J. E. S. College,
Jalna, Dist. Jalna(M.S.)

Dr. U. Takataka Mine
Tokiyo (Japan)

Dr. Babasaheb M. Gore
Dean- Faculty of Education & M.C.
Member,S.R.T.M.U, Nanded.(M.S.)

Dr. Nilam Chhanghani
Dept. of Economics,
KNG Mahavidyalaya
Karanja Lad, Dist. Washim (M.S.)

DEPUTY-EDITOR

Dr. G. V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics,
Maharashtra Mahavidyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Bharat S. Handibag
Dean, Faculty of Arts,
Dr. B.A.M.U. Aurangabad(M.S).

Dr. S.B. Wadekar
Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli.(M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani , Dist. Parbhani.(M.S.)

CO-EDITORS

Dr. R.N. Salve
Head, Dept. of Sociology,
Shivaji University,
Kolhapur, Dist. Kolhapur.(M.S.)

Ghansham S. Baviskar
Dept. of English,
RNC & NSC College,
Nasik, Dist. Nasik.(M.S.)

Dr. Kailash Tombare
Head, Dept. of Economics,
Devgiri Mahavidyalaya,
Aurangabad.(M.S.)

Dr. Kailash R. Nagulkar
Head, Dept. of History,
Gulab Nabi Azad College,
Barshi Takli, Dist. Akola.(M.S.)

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

Issue : XVI, Vol. V
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 4.95
ISSN 2231- 6671
Aug. 2018 To Jan. 2019

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Changes in Calorific value of Legume Seeds due to species of *Fusarium* **Ram S. Bajgire**	1
2	The Theme of Indianness in Jejuri by Arun Kolatkar **Ankush V. Shinde**	7
3	Historical Approach and Yoga Sutras in Wrestling **Satish S. Bagal**	14
4	Social Aspect of Population in Parbhani District **S. N. Satav**	22
5	सेवांतर्गत शिक्षण आणि शिक्षकांचे प्रशिक्षण : सद्यस्थिती **सतीश एन. सातपुते, डॉ. सुनंदा जी. रोडगे (मोरे)**	27
6	भारतीय अलंकार - सक संक्षेप **वैशाली गंगारामजी टोन्पे**	38
7	ग्रामीण महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षणाचे स्थान **अविनाश कदम**	43
8	वेद व पुराणातील इतिहास लेखन एक दृष्टीक्षेप **डॉ. भरत मुस्कावाड**	48
9	भारत - चीन संबंध आणि डोकलाम समस्या **भारतभूषण वामनराव बाळबुधे**	54

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Ta. Mukhed Dist. Nanded

2

The Theme of Indianness in Jejuri by Arun Kolatkar

Ankush V. Shinde
Dept. of English,
Swami Vivekanand Mahavidyalaya,
Mukramabad, Dist. Nanded

Research Paper - English

ABSTRACT

Indianness as a way of life as a culture, as a socio-political and economic ethos, is too immense to be accommodated into a concept. Any attempt at conceptualisation of Indiannness is married by the immense variety is matters of language, caste, sub-castes, creed, sex, superstitions, food and dress habits in India. The term Indianness means those traits in characters of a man which shows him to be an Indian and certainly not those traits which show him as a foreigner or which show that though an Indian by birth he behaves like a westerner and has picked up not only western taste in food and dress but also is mode of speech.He was a native and Marathi speaker. He accepted work as advertiser; he was built his career in art and fine art. He has written poem: Jejuri, 'Irani', 'The Boatride, Dnyaneshwar Samadhi Description', 'Kala Ghoda', 'Sarp-Satra', 'The Hag' and 'Mumbai Made Me Beggar'. Arun Kolatkar was a scholar and student of Indian Myth and Mythology, so he had written poem on myth. Jejuri is a mythical not only poem but also epic. The study focuses on Jejuri which major work of Arun Kolatkar. It is the best

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

example of Indian sensibility. He has given special reference of living and non-living things in the poetry of Jejuri.

Key Words: Society, Culture, History, Myth, Image and Commercialisation

Arun Kolatkat is, by his parentage and quite religious, a foreigner whose ancestor had visited all India particularly Maharashtra and had settled in town, the metropolitan city Bombay. Arun Kolatkar was born in Kolhapur (Maharashtra) brought up in Bombay, and took primary education in Kolhapur, and completed degree and diploma in art and fine art in Bombay leaving some years beside for visiting to speech and recite poems in English, America, Yugoslohokia, Germany, France, etc. Occasionally he started trips to various foreign countries; he lived, worked and earned his livelihood in Bombay. Thus, he steeped and soaked in India particularly Maharashrian life, and as a poet, he observed and experienced much more of Indian life than native Indian themselves. V.K.Gokak points out that Indianness is "wideranging and it operates at various levels." He believes that Indianness is "a thing of flesh and blood."[1] Vrinda Nabar also asserts, "I share the widely held view that poetry, or any of the arts, does not and cannot exist in a vacuum, that its perceptions are shaped by upbringing, social and other environmental elements, the tradition of the society within which the artist functions, and so on…..Identity refers to the fact of being born in India, living amid its multiple economic and cultural complexities, identifying with them and making them the direct or indirect concerns of his work."[2]

In a poem entitled *Jejuri* he has enumerated the following sights which are common in this country like: the beggars, man, slum, nature, religion, animal like dog, horse, tortoise, mouse, cat, social, historical, political, cultural, mythical, sexual, physical relationship, health, artists, homage, modern city of life, town, city its tall buildings, its factory, chimney and, its human souls choked by the building, drum, string, priest, the door, the door step, hills, water supply, tap, butterfly, tiger, cross, stones, indicator, the sun, statue which are Indian images and comet. Arun Kolatkar describes to pray to god to grant him privacy and to grant him a kingship with the sky and with the air, earth, fire, and sea. In other words, Arun Kolatkar seeks an escape from the suffocating and unwholesome atmosphere of an Indian metropolis and towns.

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Tq. Mukhed

So N.P. Acharyathinks that *Jejuri* is the most Indian book of poems in English I have ever read, Indian in its images, in its themes and in sights, and even in its rhythm." [3]

The textual evidence is quite contrary and can be piled up to demolish Acharya's claim the sawed of sunbeam ('the bus'), the conduct pipe and the brass mouse (water supply), a flayed man of muscle out of an anatomy book (the door),vertebrate rock cut steps (hills), forks and knives (Ajamil and the tigers). Indeed the entire story is dramatized in terms of a modern round table, warfare, blood, firebrigading dawn (a kind of cross), the stock exchange quotations, the slashed editorials (the cupboard), bright as any post-box, the shape of protoplasm, seat on the next rocket to heaven (Yashwant Rao) and to cap it all the 'electrical' image of short circuit in the first stanza of 'The Blue Horse':

Flies off her half burnt tongue.
The toothless singer
Opens her mouth,
Shorts the circuits
In her hay wire throat
A shower of sparks (TBH-51)

Actually, Arun Kolatkar is a faultless painter, perfect in techniques of imagery, narratives skills and delineations and superb in detail but far from being truly Indian in sensibility. There are many reasons why this impression finally solidifies itself in the reader's mind, the language with its gratuitously cranky irony, humour and banter does not match the experience the attitude does not match the atmosphere, the sensibility does not match, the cultural ethos and the intentions of narrations does not match up to the notability of the object under observation. The human figures Kolatkar's caricatures are Indian only superficially and often at their worst and hardly representative of the true religious metaphysical essence of India in so far as their selfishness and commercial attitudes are underscored. Commercialisation and corruption at religious play is not typical of India. He is not, a deeply devoted priest of god; out to study and fight, Luther like, the corruption at Jejuri, he is an extraordinary traveller an artist, visiting a place which ordinary people have traditionally accepted as seat of faith and source of divine grace. Instead of opposing and protesting vehemently he observes minutely and delineates ironically and selectively

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

without trying to get emotionally involved in the spirit of the place. And, after all, Khandoba is basically a deity of the "Bahujan Samaj" and also of the Deshastha Brahmins; Kolatkar is a "Kokanastha". In the opening poem 'The Bus' through a juxtaposition of the protagonist with an old man who is a fellow traveller in the bus was going to Jejuri. His destination appears to be well defined by the caste mark. The journey is made by the S.T Bus and return by the train, both being comparatively very comfortable. However, the road to Jejuri is in poor condition. So, in this poem, Arun Kolatkar portrays old man who is pilgrim, the bus which is Indian means of conveyance, caste mark which is identity of Indian Hindu, the holy place Jejuri which is Indian religious place from Maharashtra.

The second poem 'The Priest' describes a priest who is waiting for the arrival of the bus, bringing a crowd of pilgrims and tourists. He is not bothered about the religious aspect of the visit of pilgrims. He is concerned with offerings before the stone or bronze image of God Khandoba. With the arrival of the bus a cat-smile runs on his cheek, he expects "Puran Poli" in his plate. Priest chews the betel nut as if he is reciting mantra. The ironic and better remark about the priest's greediness indicates that he is not interested in holy worship. He thinks selfishly of how much money he will get from the pilgrims. So, in this poem shows Indian sensibility of Arun Kolatkar. He uses selfish Indian character in his poem. The place, Jejuri is religious, example of any place from Indian religious place. The poem 'The Low Temple' is a poem pointing out that the pilgrim is a modern intellectual sceptic. The poem is conversation between the priest and the pilgrim. The tone is ironic. While lighting the gods and answering the pilgrim's question the priest says that goddess has 8 arms but pilgrim says that there are 18 arms the goddess. Ignorance of the priest is also quotable. Indian priests' are not aware about significance of god and goddess. They do not know much about pilgrim place. They only ready to collect money from pilgrims. In the poem 'An Old Woman', the poet describes an old beggar woman in simple and plain words. She catches and holds of poet's shirt and asks him to give her a 50 paise coin and promise to show him the horseshoe shrine. The cracks near the eyes of her make him think of cosmic destruction. It is the supreme surrealistic image. In this poem Kolatkar simply describes helpless beggar woman who finds everywhere at religious places in whole India. He describes her attitude looks behaviour, her demand and her

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Tq.Mukhed Dist. Nanded

tendency of life and Indian beggar woman.

The poem 'Chaitanya', 'Chaitanya' 'Mahaprabhu' the noted Bengali Vaishnav saint is said to have visited Jejuri around 1550-51. The attitude of Chaitanya about Jejuri is stone image. Chaitanya says Jejuri is the land of stone image which has religious significance. It shows Indian blind faith about stone. Indian people believe on stone images instead of living things.

'A Scratch', the poem shows the impact of commercialization at Jejuri. People goes to Jejuri as a means of income, throughout the year it is continued. The poet is unable to make difference between god and stone at Jejuri. 'Heart of Ruin' is witnesses throughout journey to Jejuri. The heart of ruin in some ways points to a lacuna on the part of the camera eye. Lord Khandoba is protector of dogs that often been called in "Vaghya" or "Khandya" reminding us of the close association between the god and dog.

The poems 'A Song for Vaghya', 'A Song for Murli' and 'An Old Woman' are most remarkable. The old woman must be a one time-Murli, Devdasi now old and therefore without any commercial prospects she became beggar. It is the Indian character used by Arun Kolatkar in his prem. The poem, 'The Blue Horse' also indicates Indian sensibility in making music and playing drum for Khandoba who is the deity of "Bhahujan Samaj". The poet is pointing out the Indian lack of sincerity of Indian people, and criticising the hypocrisy of those people who deliberately choose unconventional attitudes. Toothless singer, drummer and musicians are all Indian people.

The poem 'Makarand' presents a simple theme of Indianness. Makarand is not ready to shirt off and to follow custom in the temple of Khandoba. He wants freedom to preserve his individual belief. He requests for a match box so that he can smoke in the courtyard. The poem lays emphasis on the importance of personal freedom. The poet is not prepared to accept the custom prevalent at the shrine. But he does not demand any change. He allows his friend to go in if that was what he wanted to do. There is a sense of tolerances that attitude to show the importance of the poet is giving to personal freedom. He is not raising any objection against any ritual or custom. He is concerned only with his own individuality and personal freedom. We witness throughout that Jejuri is a journey through 'The Heart of Ruin'. Since the life of protagonist is too indulgently attracted by

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

externalities he seems to be faded to certain touching realities, even the heart of ruin can provide shelter to someone as derelict and as agonised as a mongrel bitch who "has found a place for herself and her puppies". In this poem Arun Kolatkar depicts Indian religious places which are ruined conditioned. They are safe for even animals.

The poem 'The Reservoir', M.R. Satyanrayana says that "the reservoir prepares the reader for a possible symbol of permanent drought."[4]

There is no water in the reservoir built by the Peshwas. Whatever spiritual source Jejuri might have boasted of in the past has dried up. The modern people are ignorant to keep historical heritage to have evidence for history. The reservoir is full of silt which can be used to quench for people and cattle. People have spiritual faith about gods and goddesses; they give their children the names of gods and goddesses. Also they give the name of gods and goddesses to shop, there are some shops like "Mhalaskant cafe", "Gorakshanath cutting Saloon", etc. It has mythical and historical evidence from the era of Ramayana and Mahabharata. So people give the name of gods to their children like Ram, Krishan, Gopal, Ramchandra, Laxman, Mahadev Vishnu, Parvati, Laxmi, Saraswati, etc.

The poem 'Yeshwant Rao', 'Kind of Cross', 'The Pattern' and 'The Cupboard', these are last mentioned has vivid surrealistic effects which the consciousness of the sacrificial is shown operating. Yeshwant Rao is the second class god located outside the main temple of god Khandoba. He is without arms, without legs, it is only statue, so Indian people worship basalt figure wholeheartedly in order to fulfil their willing.

Conclusion:

Thus, Arun Kolatkar is modern Indian poet who has written poems not only in English language but also in Marathi language. *Jejuri* is his vital work which is written in English language. He has described Indian sensibility in it. He has used Indian images which are living and non-living. He has described gods, goddesses, devotees, priests, animals, castes, religions, monuments, man-woman, young-old, reservoir, shops and prints which are all Indian. His Indian sensibility lies in the subject matters of the poems. *Jejuri* has 31 sections which show live Indian sensibility. Even he spent lots of time in foreign countries; he did not forget Indian local footprints.

References :-

1. V.K.Gokak, "The concept of Indianness with Reference to Indian writing in English" (New Delhi: N.V.Publications, 1975), p.2.
2. Vrinda Nabar, "The Indianness of Indian Poetry in English", *Literary Horizons*, 2, No.1 (Jan. 1987), i-ii.
3. 26. Acharya, N.P., (Jan 1978), "Arun Kolatkar's Jejuri", Kavi, pp. 17-24.
4. 27. Satyanarayana, M.R. (1980), "Jejuri: Arun Kolatkar's Waste Land", Indian poetry in English: A Critical Assessment, Ed. V.A Shahane and M. Sivramkrishna, Delhi: Macmillan, pp. 72-83.

ज्योतीचंद्र पब्लिकेशन, लातूर.

ISBN नंबर नुसार पुस्तक प्रकाशनाची सुवर्ण संधी

वैशिष्ट्ये :-

१) विद्यार्थी, संशोधक, प्राध्यापक व इतर लेखकांचे पुस्तक 'ना नफा ना तोटा' या तत्त्वावर ISBN नंबर नुसार प्रकाशित करणे.
२) संशोधक, प्राध्यापक यांच्या M.Phil, Ph.D. संशोधनात्मक पुस्तकांना विशेष प्राधान्य.
३) यु.जी.सी. च्या नवीन मार्गदर्शक तत्त्वानुसार उच्च शिक्षणामध्ये कार्यरत संशोधनार्थी व प्राध्यापक यांना आपले पुस्तक ISBN नुसारच प्रकाशित करणे आवश्यक आहे. तरी, संशोधनार्थी व प्राध्यापक यांनी आपले मौलिक साहित्य ISBN नुसार प्रकाशित करून घ्यावे, ही विनंती.

- संपर्कासाठी पत्ता -
प्रकाशक,
ज्योतीचंद्र पब्लिकेशन
"ग्यानदेव-पार्वती", R-9/139/6, विशाल शाळेजवळ,
एल.आय.सी. कॉलनी, प्रगती नगर, लातूर.
ता. जि. लातूर - 413531.(महाराष्ट्र).भारत
ऑफिस फोन नं. - 02382 - 241913
मो. नं.9423346913, 9503814000, 9637935252, 7276301000

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Shinde A.V.

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Tq. Mukhed

IMPACT FACTOR 6.10

ISSN 2229-4406

UGC Approved International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

URA

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XVII, Vol. VIII
Year - IX (Half Yearly)
Sept. 2018 To Feb. 2019

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 -241913
9423346913 / 9503814000
9637935252 / 7276301000

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (MS)

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur(M.S.)India.

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Rajendra R. Gavhale
Head, Dept. of Economics,
G. S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldhana

Dr. D. Raja Reddy
Chairman, International Neuro Surjery Association,
Banjara Hill, Hayderabad (A.P.)

Dr. E. Siva Nagi Reddy
Director, National Institue of Hospitality & Tourism Management,
Hyderabad (A.P.)

Dr. A. H. Jamadar
Chairman, BOS Hindi,SRTMUN & Head, Dept. of Hindi, BKD College,Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Yu Takamine
Professor, Fafulty of Law & Letters,
University of Ryukyas,
Okinawa. (Japan)

Dr. Shaikh Moinoddin G.
Dept. of Commerce,
Lal Bahadur Shastri College,
Dharmabad, Dist. Nanded(M. S.)

Prashant Kshirsagar
Dept. of Marathi,
Vasant Mahavidyalaya
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Scott A. Venezia
Director, School of Business,
Ensenada Campus,
California, (U.S.A.)

DEPUTY-EDITOR

Dr. N. G. Mali
Head, Dept. of Geography,
M. B. College,
Latur,Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Babasaheb M. Gore
Principal,
Smt. S.D.D.M.College
Latur, Dist. Latur (M.S.)

CO-EDITORS

Dr. V.J. Vilegave
Head, Dept. of P.A.,
Shri. Guru Buddhiswami College,
Purna, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History
Shivjagruti College, Nalegaon,
Dist. Latur. (M.S.)

Dr. S.B. Wadekar
Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli (M.S.)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
Bhai Kishanrao Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur (M.S.)

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Swami Vivekanand Mahavidyalaya Mukramabad Ta. Mukhed

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	An Introduction to Credit Rating Agencies **Dr. A. J. Raju**	1
2	Role of Banking in India **Dr. G. L. Bhong**	9
3	Evaluation of Food Security and Public Distribution System In Nanded District **Kiran Gangadhar Bhise**	13
4	Evaluatin of Public Health In Aharashtra **Pravinkumar K. Sawant**	20
5	The history of Feminism in India **Ankush V. Shinde**	28
6	Development of Personal Law of Adoption towards Secularism **Dr. Kamalakar S. Waghmare**	34
7	Act East Policy for India and China : Southeast Asia is a Battleground **Bharatbhushan Balbudhe**	43
8	ग्रंथकार व मिमांसाकार हेमाद्री डॉ. आत्माराम शिंदे	54
9	इ. स. १९३० चा महाराष्ट्रातील देवीचा दुष्काळ व स्त्री जीवन भरत माधवराव मुस्कावाड	61

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

Issue : XVII, Vol . VIII
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.10
ISSN 2229-4406
Sept. 2018 To Feb. 2019

5

The History of Feminism in India

Ankush V. Shinde
Dept. of English,
Swami Vivekanand Mahavidyalaya,
Mukramabad, Dist. Nanded

Research Paper - English

ABSTRACT

Feminism is culture specific and women's lives are culturally constructed; so also the process of socialization is rooted in their social reality. Thus when we locate feminism within the Indian reality, the location is motivated by the need to differentiate it from the Western discourse of feminism and to outline its indigenous origins, the nature of its questioning and the concerns and approaches of women writers in contemporary literature.

Key Words: Culture specific, socialization, Western discourse, indigenous origins, concerns.

When we think of Indian Feminism it goes back to 12th centaury during which the *Vachana* movement started under the leadership of *Alamprabhu* and *Basavanna* who were the most secular thinkers. Before *Vachana Movement Bhagwan Buddha* thought of the idea of liberation of the women and opened the doors to women of all class, castes and background, but Buddha's preaching was neglected. Chakradhara believed that woman becomes pure after every month. Basaweshwara threw open the doors of spiritual pursuit to everyone, including women. Later social reformists like Phule called woman superior to man. This is a quintessential feature of Indian feminism that unlike the Western feminist movement, India's movement was initiated by men, and later joined by women.

Though the feminist movement in India was largely influenced by Western ideals,

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

they have adapted their appeals to local issues and concerns, such as dowry-related violence against women, Sati, sex selective abortion, ignorance, illiteracy and custodial rape. Our own firebrand today stand as heirs to deeper Indian traditions of political participation, traditions rooted in the freedom struggle and even in the reform movements of the 19th century. In logical progression, therefore, the women's movement today sees itself as an ally of movements 'from below'. The anti-dowry campaigns in the '80s, and anti-rape demonstrations in the '90s, displayed the spontaneous struggles of women throughout the country. When we think of history of feminism in India, it can be divided into three phases: the first phase, began in the mid-nineteenth century, when male European colonists began to speak out against the social evils of Sati; the second phase, started from 1915 to Indian independence, when Gandhi incorporated women's movements into the Quit India movement and independent women's organizations began to emerge; and finally, the third phase, post-independence, which has focused on fair treatment of women in the work force and right to political party.

First Phase: 1850–1915:

Due to the tradition and custom bound conservative society, Indian woman in the past (and even today) was indoctrinated into believing that self-effacement, submission, tolerance, self-sacrifice and stoicism are the classical virtues of Indian womanhood. They were expected to emulate Sita. The Brahmin priests glorified the custom of sati or self-immolation. Those who were reprieved from this cruel custom remained to face the wrath of society and lived a miserable life. It was at the advent of British rule that the status of Indian woman was heightened in case of literacy, individuality, health, social status and economic independence. Christian Missionaries campaigned against the social evils and practices like early marriage, infanticide, temple dancing, and polygamy. This in consequence made British government to made legislative reforms against the barbarous customs of Hindu society. It also led to reformatory movements within Hindu society itself. Men like Raja Ram Mohan Roy initiated social reform like abolishing sati, which was a widow's death by burning on her husband's funeral pyre. The *Brahmosamaj*, founded by Roy, pleaded and campaigned for the principle of freedom of women and equality of sexes. It also advocated remarriage rights for widows. With the efforts of

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

reformists like *Ishwarchand Vidyasagar*, the *Widow Remarriage Act* (1856) was passed. Other acts of legislation passed were The Civil Marriage Act of 1872 which enforced monogamy and raised the age of marriage for girls to 14 years. *The Married Women's* Act of 1874 widened the scope of *streedhana* to include earnings of a woman by exercise of her artistic and literary skills.

In Maharashtra, Social reformists like, M. G. Ranade, D. K. Karve, Jyotiba and Savitribai Phule did a laudable work for promoting women's education and upliftment. Their efforts included opposing to the custom of child marriage, abolishing the disfiguring of widows, promoting widow marriage, providing asylum to unwed mothers and their children, to ensure property rights, to regulate the age of consent through legal intervention. Pandita Rama Bai and Rama Bai Ranade among others ran institutions and vocational schools that helped thousands of women. Bengal even produced a great woman poet, Toru Dutt around this time. Towards the end of the 19th century there was a marked improvement in the enrollment of girls in schools although the overall picture was bleak. The end of the 19th century saw the entry of women into the medical, nursing and teaching professions. Thus, the 19th century saw a number of social reforms and legislations for women but in actual practice, they fell short of their objectives. Nevertheless, in the light of the abject misery which women endured throughout the ages, their importance cannot be denied.

Women have on rare occasions recorded their own voice. It is their version which should attract our attention. Towards the end of the 19th century, an anonymously published book in Hindi titled 'Simantni Updesh' discussed the women's questions. The language of the book is extremely colloquial and even aggressive at times. The writer bemoans the use of jewellery by women because it renders them captive. She questions every custom – the symbols of married life, family ties, sexuality, widow remarriage, religion, the concept of dharma. In the chapter 'Pativrata Dharma' she complains that the only duty assigned to women by all scriptures is duty towards the husband which places her in a secondary position. She mocks at the whole idea of spiritual relationships when it is the bodily needs which are thrust forward.

In 1882, Tarabai Shinde published her treatise *Stree Purush Tulna (A*

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Comparison between Women and Men), to show who is really wicked, women or men. But it was unknown to the Marathi literature until 1975 when it was found and republished by S.G Malashe. Now after hundred years, she has the distinction of being the first Indian feminist literary critic. In this book she takes up the common charges labeled at women, women as sources of evil, wickedness, guilt and the rest and argues against them highlighting the creative powers of women and their indispensability to worldly life. *The High Caste Hindu Woman* (1888) by Pandita Ramabai Saraswati is an appeal for money for funding educational projects. She also discussed in it family ties, child marriage, widowhood, and female infanticide. She writes, Religion, as the word is commonly understood, has two distinct natures in the Hindu law, the masculine and the feminine. The masculine religion has its own peculiar duties, privileges and honours. The feminine religion has its own peculiarities.(Saraswati, 58)

Pandita Ramabai led a life in defiance of all established norms. Her education and scholarship, her stepping outside the confines of a widow's circumstances, her travels, both in India and abroad, her social mission – all these were assertion of an unusual self. In case of Indian English novelist of this period may be mentioned Raj Lakshmi Debi's *The Hindu Wife* or *The Enchanted Fruit* (1878). Mrs. Krupabai Satthianadhan is the only woman writer, who wrote more than one novel in English in 19th century. *Kamla, a story of Hindu Life* (1894) and *Sangita-A Study of Native Christian Life* (posthumously published in 1895) were reprinted in 1998. Both are noteworthy for the writers concern with gender, caste, ethnicity and cultural identity. Sheventibai M Nikambe's *Ratanabai : A Sketch of a Bombay High Caste Hindu Young Wife* was published in 1895. Cornelia Sorabji, a Parsi Christian, is another great figure in the realm of novels. She is famous for her three important works – *Love and Life Behind the Purdah* (1901), *Sun Babies in the Child Life of India* (1904) and *Between the Twilight* (1908). She reveals in her novels the various moods and vestures going in under the 'Purdha'- the ecstasy, tragedy, comedy and more things which are unnoticed even by the feminist philosopher. She seems to satirize the hypocrisy and domineering in male dominated societal framework. To her woman is no longer an object of pleasure but a reservoir of all the healthy values of life.

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad

Second Phase: 1915–1947:

Gandhi incorporated women's movements, into the Quit India movement for the removal of inequalities that oppressed all the weaker sections. He exalted women's feminine roles of caring, self-abnegation, sacrifice and tolerance; and carved a niche for those in the public arena. During this period, organizations like All India Women's Conference (AIWC) and the National Federation of Indian Women (NFIW) emerged. They deal with issues relating to the scope of women's political participation, women's franchise, communal awards, and leadership roles in political parties.

In the early 20th century, three women from the West, Margaret Novel (later Sister Nivedita), Annie Besant and Margaret Cousins, played a decisive role in building up a strong women's movement. In 1917 Annie Besant was elected as the President of the Calcutta session of the Indian National Congress, and this must be a great event in the march of Indian woman towards freedom and liberation. A deputation of women led by Sarojini Naidu made representations to the British Government in 1917 to seek voting rights for women. In 1926, Kamla Devi Chattopadhyaya stood as a candidate for elections to the Madras Legislature. During this period, women of all cultures and castes forsook and abandoned their families and homes for the independence of the nation. Some prominent women leaders of the time were Kadambini Ganguli, Bhikaji Cama, Sucheta Kriplani and Sarojini Naidu. In 1920s many localized women's associations emerged and emphasized women's education issues, developed livelihood strategies for working class women. Women therefore became very important part of various nationalist and anti-colonial efforts, such as the civil disobedience movements in the 1970s.The freedom movement thus brought together for the first time men and women at public meetings, at political rallies and in social work.

Third Phase- Post-1947:

In post independence period women who started getting higher education began to reverse the established inequalities in the workforce. They fought for unequal wages for women, relegation of women to 'unskilled' spheres of work, and restricting women as a reserve army for labour. Various women's organizations and groups such as *Saheli, Sakshi, Jagori* and *Action India* see themselves as very involved with the day-to-day

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

labors of women. They take up issues either by agitation, or through counseling and aid. They aim at empowering the entirety of a woman's experience. In the 1970s, Feminist class-consciousness also came into focus with feminists pointing the inequalities not just between men and women but also within power structures such as caste, tribe, language, religion, region, class etc.

Indian feminism works within the confines of Indian society instead of trying to overthrow the system from the outside. So religion is no longer denied, but communalism is combated; the family is not sought to be destroyed, only reformed from patriarchy; equality with men is no longer seen as the ultimate prescription for freedom; and abortion and contraception are no longer absolute imperatives for the health of Indian women. The female predicament is at its center and it is involved in solving problems like, how to secure one's livelihood, to stop men - folk from consuming alcohol, to ensure that women get enough post-natal care and to guarantee education for their children. Most noteworthy thing about Indian feminism is, unlike in the West, it has never really been anti-family although it opposes patriarchy within the family structure. In short, we can say that though Indian feminism is hybrid, it is rooted here in our soil; though it is western in theory it is indigenous in practice; though rationalist in inspiration it is forced to come to terms with some aspects of Indian custom and tradition. It is based upon the social constructs of religion, caste, gender and region. It is uniquely Indian and it should be.

References :-

1. Indra, C.T. Some Aspects of Feminism, Relevant to Indian Society. New Delhi: B.R. Pub Corp.1992.
2. Kudchedkar, Shirin. Feminist Literary Criticism: The Ground Work. Journal of Literary Criticism 8:1 June 1996.
3. Mittal, S.P. Literary Criticism in Indian Literature, Delhi: Swastik Publication, 2012.
4. Saraswati, Pandita Ramabai. The High Caste Hindu Woman. Delhi: Inter- India publications, 1984.
5. Shinde, Tarabai. Stree Purush Tulna, Chennai: trans. Rosalind O' Hanlon. A Comparison between Women and Men. Oxford University Press, 1994.

2018-19

Interdisciplinary International Conference contemporary Issues & Challenges in Social Sciences & Languages

22nd Sept.2018

Organizer

Deparitment of Political Science,

Shri Sahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur

Special Issue published By

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

ISSN 2349-638x

Peer Review and Indexed Journal

Impact Factor 4.574

Website www.aiirjournal.com

Email :- aiirjpramod@gmail.com

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

शिवानी के कथा साहित्य में समकालीन बोध

प्रा.शेख गणी गफुरसाहेब,
हिंदी विभाग,
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद,
ता.मुखेड, जि.नांदेड।

प्रा.डॉ.ज़हीरुद्दिन पठान,
अध्यक्ष, हिंदी विभाग,
कै.बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय,
उमरी, ता.उमरी, जि.नांदेड।

भारत देश विश्व में अपनी विविधताओं के लिए जाना जाता है। भौगोलिक दृष्टि से यह बहुत विशाल और विविधताओं से भरा हुआ है, उसी तरह सांस्कृतिक दृष्टि से भी महत्तम है। इस समय देश विकास की और अग्रेसर है किन्तु देश में आज भी सामान्य जनमानस के सामने अनेक प्रकार की समस्याएँ है। आज भी कृषि व्यवस्था को देश की आर्थिकस्थिति की रीढ़ की हड्डी माना जाता है। माना की इस देश में औद्योगिक क्रांति से भौतिक संसाधनों के विकास से तथा विज्ञान व तंत्रज्ञान की सहायता से विकास हो रहा है। उसी के साथ विषमता भी पनप रही है। एक और विकास की चोटी को छूने की कोशिश हम कर रहे हैं तो दूसरी और विषमता की गहरी खाई का विस्तार भी हो रहा है। आज देश 'किसान की त्रासदी और किसान आत्महत्या, अकाल, बढ़ती जनसंख्या, बेरोज़गारी, गरीबी, मँहगाई, भ्रष्टाचार, जातियता, धार्मिक कट्टरता, मानवीमूल्यों का पतन, गिरते नीतिमूल्य, देश का विकास दर, भ्रष्ट राजनीति, दबावतंत्र, शिक्षा की अवस्था के साथ–नारी सुरक्षा' आदि प्रमुख समस्याओं से ग्रस्त हैं। इन प्रमुख समस्याओं में नारी समस्या और नारी स्वतंत्रता व अधिकार को लेकर विश्वसाहित्य में अनेक पहलुओं को उजागर किया जा रहा हैं। हिंदी कथा साहित्य में स्त्री–विमर्श को लेकर उच्च कोटी का साहित्य सृजन हो रहा है।

सृष्टि के निर्माण और संचलन में पुरुष और नारी दो मूलभूत तत्त्व है। स्त्री आज पुरुष के कंधे से कंधा मिलाकर काम कर रही है। इतना ही नहीं स्त्री ने आज कई क्षेत्रों में पुरुष को पीछे छोड़ दिया है, जो काम परंपरागत से पुरुष का ही माना जाता था उसमें भी स्त्रियों ने अपना कब्जा जमा लिया है। राजनीति, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, कला, वैज्ञानिक, तकनीकि, शिक्षा, सुरक्षा, खेल–कूद आदि के साथ–साथ जीवन के जटिल कामों में भी स्त्री ने अपने हुनर का जलवा बिखेरा है। आज भारत में वैमानिक, मोटार ड्रायव्हिंग, ऑटो ड्रायव्हिंग, मेकॅनिकल, इंजनिअरिंग आदि क्षेत्र में स्त्रियों ने अपने आपको सिद्ध किया हैं। इससे स्त्री–पुरुष की मानसिकता में परिवर्तन हो रहा है। प्रसिद्ध विचारक डॉ. सुर्यनारायण रणसुभे जी का मत है कि "प्रश्न केवल स्त्री की मानसिकता को बदलने का नहीं, पुरुष की मानसिकता में भी मूलभूत परिवर्तन की ज़रुरत है। क्योंकि हजारों वर्षों से उसे यह चेताया गया है कि, स्त्री या तो श्रद्धा की अधिकारणी है (माँ–बहन, नारी तुम केवल श्रद्धा हो) अथवा भोग की पत्नी या वेश्या"[1] वर्तमानयुग में एक ओर स्त्रियां अपने कर्तव्य तथा सक्षमता का परिचय दुनिया भर में दे रही हैं तो दूसरी और एक वर्ग आज भी स्त्री को केवल भोग की वस्तु, मनोरंजन का साधन और मानव जाति की उत्पादन करनेवाली मशीन के रुप में ही स्वीकार्य करने की मानसिकता का गुलाम है। पुरुष स्त्री की सुरक्षा उसकी इज्जत को अपनी इज्जत समझकर उसको हजारों बंधनों में बाँधता रहता है। जाति धर्म की, संस्कारों की कुप्रवृत्तियों के कारण पुरुष ने उसे अपनी आन, बान और शान बना लिया है।

भारतीय समाज में स्त्री मुक्ति के लिए सामंती चेतना में परिवर्तन आवश्यक है। आधुनिक काल में स्त्री को युगधारा के रुप में देखना चाहिए। आधुनिक काल के साहित्य में स्त्री की मानसिकता को वर्तमान संदर्भो से जोड़ने का प्रयास हुआ है। कल्पना व साहित्य में नारी को जीवन की अप्सरा और आकाश की देवी बनाया गया लेकिन पार्थिव जीवन की मानवी के रुप में वह प्रतिष्ठित नहीं हो सकी। "मानवी जाति की सभ्यता एवं विकास का मूल स्त्रोत नारी को समाज में समान अवसर मिलने चाहिए।

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

धर्म के अनावश्यक हस्ताक्षेप व्दारा उसकी आत्मोन्नति में बाधा डालने वाले तत्वों का निर्मूलन अनिवार्य बन गया है।"[2] कठीन बंधनों को और वञनाओं को सहते हुए भी स्त्री ने अपने कर्तव्य का पालन करके बेटी, बहन, बहु और मॉं के रिश्तों को निभाने के साथ–साथ समाज में अपनी अलग पहचान बनाई है। महात्मा ज्योतिबा फुले और उनकी सहधर्मी सावित्रीबाई फुले और अनेक युगपुरुषों ने स्त्री–शिक्षा और अधिकार को लेकर विधायक ओर रचनात्मक कार्य किया है। कालांतर में भारतीय समाजसुधारकों ने भी स्त्री उद्धार के लिए विधायक कार्य किया है। उन्नीसवीं शती के उत्तरार्ध में स्त्री को लेकर दुनियाँ भर में चिंतन–मनन का प्रारंभ हुआ है। भारत के अतिरिक्त पश्चिम में भी कार्ल मार्क्स से स्त्री चिंतन की परंपरा दिखाई देती है। बीसवीं शती की अंतिम दशकों और इक्कीसवीं सदी के आरंभ में स्त्रियों के प्रश्नों को लेकर विश्वभर में बुद्धिजीवियों, समाजसुधारकों, राजनीतिज्ञों तथा साहित्य सृजनकारों में चर्चा जोरों से शुरु हो गई। विश्वभर में महिला–दिन, मानवाधिकार, स्त्री–समानता, स्त्री–हक्क और स्त्री–सुरक्षा को लेकर गंभीरता से विचार किया जाने लगा। सृष्टि के निर्माण में पुरुष और नारी इन दोनों का मूल्य है, आवश्यकता है इसे समझकर जीवन का संचालन करने की।

आधुनिकयुग की स्थितियों ने नारी में नई चेतना का संचार किया, उन्हें जागृत किया है। वे समाज में समता, बंधुत्व और समानता के कारण अपने अधिकारों के प्रति सचेत हुई है। वर्तमानकाल आर्थिक संक्रमण का काल है, यह अपनी गति से प्रवाहित हो रहा है। जब भी आर्थिक स्थितियाँ बदलती है तो मानवी जीवन की सारी धारणाएँ प्रभावित होती है। इस स्थिति में भारतीय संस्कृति और सभ्यता की परीक्षा होना स्वाभाविक है। मानवी जीवन की वह परंपरागत धारणाएँ ही आज टीक पाएगी, जो कालानुरुप अपने आपको ढालने की क्षमता रखते हैं। **भारतीय स्त्रीवाद पारिवारिक रिश्तों को निभाकर चलनेवाला वाद है, परंतु आर्थिक संक्रमण के कारण इस धारणा में भी परिवर्तन हो रहा है। इस स्थिति में भारतीय नारी के जीवन को समझना आवश्यक हो जाता है।**

हिंदी साहित्य में स्त्री–विमर्श की परंपरा प्राचीन न होकर आधुनिकयुग से ही आरंभ होती है। संतो के प्रयासों के बाद मैथिलीशरण गुप्त, प्रेमचंद, फणिश्वरनाथ रेणू, जयशंकर प्रसाद, निराला, आदि साहित्यकारों ने स्त्री उद्धार के लिए अपनी कलम चलाई हैं। मैथिलीशरण गुप्त ने स्त्रियों के अधिकार के लिए गुहार लगाई है। इन्होंने स्त्री–संवेदना और उसकी उपेक्षितता को उजागर करते हुए 'रामकथा' को नए सिरे से रचते हुए 'साकेत' महाकाव्य में लक्ष्मण की पत्नी उर्मिला को नायिका की हक्कदार बनाकर कैकयी को भी क्षमा का पात्र बनाया हैं। नारी वेदना और पीड़ा की अभिव्यक्ति मैथिलीशरण गुप्त के काव्य में हुई है। लेकिन आज के साहित्यकारों के लिए स्त्री 'अबला' न होकर 'सबला' बन गई हैं। इसी समय स्त्री विषय को लेकर कथा साहित्य में स्त्री नए अंदाज में अभिव्यक्त हो रही है। "आधुनिककाल में कथा साहित्य जगत में बंग महिला (राजबाला घोष) की 'दुलाईवाली' कहानी से नारी विषयक चिंतन माना गया है। इन्होंने अनेक बंगला कहानियों का हिंदी में अनुवाद किया, जिसमें स्त्री के जीवन को रेखांकित करने का प्रयास किया है।"[3] हिंदी कथा साहित्य में उषा देवी मिश्रा, श्रीमती रजनी पन्निकर, शिवानी, मन्नु भंडारी, मालती जोशी, कृष्णा सोबती, उषा प्रियवंदा, महेरुनिसा परवेज़, शशिप्रभा शास्त्री, सुधा अरोडा, ममता कालिया, मृणाल पाण्डेय, राजी सेठ, प्रभा खेतान, मैत्रेयी पुष्पा, कुसुम कुमार आदि कथाकारों ने आधुनिक महिला के मानसिकता के साथ–साथ सामाजिक समस्याओं का चित्रण भी प्रभावात्मक रुप से किया हैं। श्रीमती रजनी पन्निकर : इन्होंने स्त्री को केंद्र में रखकर अपनी कथाओं को बूना है। जिसमें 'ढोकर', 'पानी की दीवार'(1954), 'मोम के मोती','प्यासे बादल'(1955), 'जोडे की धूप', 'काली लड़की', 'महानगर की मीता'(1958),'बदते रंग'(1969) आदि कथा साहित्य की रचना करके हिंदी साहित्य को नया आयाम दिया है। श्रीमती मन्नु भंडारी : स्वतंत्रता के बाद में श्रीमती मन्नु भंडारी का स्वर नारी चेतना को लेकर मुखरित हुआ है। इनकी कहानियों में नारी के कोमल भावनाओं का चित्रण हुआ है। 'आपका बंटी'(1971) और 'महाभोज'(1979) उपन्यास में नारी के सुकुमार भावों के चित्रण के साथ पुरुषों की 'पुरुषी मानसिकता' का वर्णन किया है। कृष्णा सोबती ने महिला शोषण के विरुद्ध अपनी

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

आवाज बुलंद की है। 'डार से बिछड़ी' (1958), 'मित्रों मरजानी' आदि उपन्यास कृतियों में अधिकार के लिए संघर्ष करती स्त्री का वर्णन किया है। मित्रों मरजानी उपन्यास की नारी पात्र प्रथा–परंपराओं का विरोध करती है। मित्रो का चरित्र बहुआयामी है, वह हर उस परंपरा को तोड़ना चाहती है, जिसमें नारी का शोषण हो रहा है। मालती जोशी : 'पाषाण युग' (1978), 'मध्यान्तर सहचारिणी'(1979), 'एक घर सपनों का', 'समर्पण सुख' (1979), 'विश्वास गाथा'(1982) आदि उपन्यासों में बदलते हुए युग का चित्रण किया है। जिसमें आस्था, नैतिकता, मानवीमूल्य, रीति–रिवाज, परंपरा का निर्वाह करते हुए नारी की भूमिका को विशद किया गया है। निरुपमा सेवती के कथा साहित्य में अस्मिता की तलाश करती नारी का चित्रण हुआ है। उषा प्रियवंदा उन लेखिकाओं में है जो विदेश में रहकर भी भारतीय नारी के प्रति सचेत होकर अंतचेतना को उजागर किया है। इनके साहित्य में नारी मन का मनोवैज्ञानिक चित्रण हुआ है। 'रुकोगी नहीं राधिका'(1967), 'पचपन खंम्बे लाल दीवारें'(1979), शेषयात्रा आदि उपन्यासों में सामाजिक, आर्थिक विवशताओं से जन्मी मानसिकता का मार्मिक चित्रण हुआ है। मैत्रेयी पुष्पा : स्त्री विषय और वेदना को लेकर सबसे चर्चित महिला कथाकार मैत्रेयी पुष्पा का उदय होना स्त्री–विमर्श का आगे का पायदान कहा जा सकता है। मैत्रेयी ने अपनी कहानियों एवं उपन्यासों में लोक–चरित्रों के माध्यम से स्त्री जीवन के सामाजिक बिम्बों को उभारा हैं। उनके कहानी संग्रह में 'चिन्हार', 'ललमनियाँ' और 'गोमा हसती है' तो उपन्यास में 'बेतवा बहती रही', 'इदन्नम', 'चाक', 'झूलानट', 'अल्मा कबूतरी', 'विजन', 'अगनपाखी', आदि कथा साहित्य में स्त्री का जीवन उभरा है। मैत्रेयी एक अच्छी बेटी, सदगृहणी, अच्छी पत्नी, माँ, सास, नानी आदि रिश्तों को निभानेवाली भारतीय महिला है। इसलिए यह भी सत्य है कि वह विवाह संस्था के विरूध्द खडी नहीं होती लेकिन विवाह संस्था के पुरूषवादी विचारों को चुनौती देती हुई दिखाई देती है। इस संबंध में प्रसिध्द आलोचक डॉ.विजय महादुर सिंह का मत है कि, "मैत्रेयी जी की जो तर्क पध्दति है, उसकी आधार बातें उसी विवाह शास्त्र (विधान) से चलकर आती है, जिसकी सप्तपदी में दोनों को बराबर के अधिकार दिए गए हैं। मैत्रेयी का तर्क है कि फिर भी अगर पुरूष उपपत्नी रखता है, रखेल रखता है और वैश्या गमन करता है तो उसे भी वह दंड दिए जाने चाहिए जो इन स्थितियों में स्त्री को दिए जाते हैं। अगर पुरूष दंडनीय नहीं है तो फिर स्त्री कैसे अपराधिनी और दंडनीय हुई? मैत्रेयी का यह यक्ष प्रश्न हैं, इसका जवाब सामाजिक आदालतों को देना हैं।"[4] यहाँ मैत्रेयी स्त्री–पुरूष समानता की दुहार लगाती हुई दिखाई देती है। नसिरा शर्मा , ममता कालिय, मेहरूनिसा परवेज, शशिप्रभा शास्त्री, सुधा अरोडा, राजी सेठ, मृणाल पाण्डेय, प्रभा खेतान, कृष्णा अग्निहोत्री, निर्मला जैन, कुसुम कुमार इस दौर की सशक्त महिला कथाकार है और स्त्री–अस्मिता, अधिकार को लेकर निरंतर लिख रही है और नारी चेतना को जागृत कर रही है। इन सभी स्त्री कथाकारों में गौरापंत शिवानी का स्थान अनन्यसाधारण है।

शिवानी : आधुनिक काल की सशक्त महिला कथाकार के रुप में शिवानी का महत्व अनन्यसाधारण है। शिवानी ने अपने साहित्य में व्यक्ति और समष्टि के अंतसंघर्ष को समेटा है। शिवानी के साहित्य में भावूकता और यथार्थवाद का समन्वय मिलता है। 'मायापुरी'(1961) यह शिवानी का प्रथम उपन्यास है। वैभव की नगरी में व्यथित हृदयों की गाथा है मायापुरी उपन्यास। कथा के प्रारंभ में ही कथाकार ने चरित्रों का मनोवैज्ञानिक चित्रण किया है। सहृवयता, मैत्रीभाव, नम्रता, आज्ञाकारिता, कायरता, महत्वकांक्षा आदि मानसिकता का चित्रण किया है। जिसमें स्त्री पात्रों का उद्धार हुआ है। 'चौदह फेरे'(1972) कुमाऊँ अंचल के समाज में पुरानी और नई विचारधाराओं का संघर्ष इस उपन्यास में मनोवैज्ञानिक एवं जीवंत रुप से किया गया है। यह उपन्यास बंधनकारी परम्पराओं से मुक्ति की गाथा है। इस उपन्यास की कथा और पात्रों के माध्यम से शिवानी ने नारी मुक्ति के लिए प्रय), 'श्मशान चम्पा'(1972), 'कैंजा'(1973), 'रतिविलाप'(1974), 'सुरंगमा'(1978), 'किशुनली का ढांट'(1979), 'कृष्णवेणी'(1981), 'चल खुसरो घर अपने'(1982), 'विवर्त्त'(1988), "पूतोंवाली'(1986), रा किया है। 'कृष्णकली", 'भैरवी'(1969), 'विषकन्या'(1970), 'करिए छिमा'(), 1971'उपप्रेती'(1988), 'कस्तुरीमृग'(1988),

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

'कालिन्दी' (1991), 'स्वयं सिद्धा'(1994), 'गैंडा'(1994), 'अतिथि'(1995), 'माणिक'(1995आदि प्ररिद्ध रचनाओं में स्त्री के भावविश्व को समेटा हैं।

कथा लेखिका शिवानी जी के उपन्यास के साथ-साथ कहानियां भी समय-समय पर विभिन्न संकलनों के व्दारा प्रकाशित होती रही हैं। 'पुष्पहार'(1969), 'करिए छिमा'(1971), 'लाल हवेली'(1973), 'मेरी प्रिय कहानियां'(1973), आदि प्रमुख कहानी संग्रह है। इन कहानियों में लाल हवेली, रथ्या, पुष्पहार, मेरी प्रिय कहानियां, उपहार, टोला, क्यों आदि प्रमुख एवं प्ररिद्ध कहानियां है। इन कहानियों में शिवानी ने स्त्री जीवन को रेखांकित करने का सफल प्रयास किया है। 'लाल हवेली' शिवानी की हृदय को स्पर्श करने वाली कहानी है। शिवानी यह कहानी में भारत-पाकिस्तान के बँटवारे के समय हुए रक्तपात से सनी युद्ध की विभीषिका में मानवता के स्वर सुनाती है। 'अपराधिनी' कहानियों में शिवानी ने स्त्री की व्यथा को, पीड़ा को, उनकी संवेदनाओं को वाणी देने का प्रयास किया है। इन कहानियों की नारी पात्र ज़ीवन में अपराध क्यों करती है, उसके पीछे की भयानकता को उजागर करके यथार्थ चित्रण किया है। यह कहानियां नारी जीवन की पीड़ा को अभिव्यक्त करती हैं। 'बिन्नू' कहानी की नायिका बिन्नू जो सुंगध इत्यादि बेंचकर अपनी आजीविका चलाती है। बिन्नू का जीवन कहानी का केंद्रबिंदू है। इन कहानियों के माध्यम से शिवानी ने समाज में व्याप्त नारी वेदना, उनकी पीड़ा, करुणा, आत्मसर्पन का भाव, समाज की मानसिकता, पुरुष की मानसिकता, भोगवादी दृष्टि आदि का यथार्थ वर्णन किया है। इन नारी पात्रों के माध्यम से शिवानी ने पुरुष प्रधान संस्कृति से ग्रस्त नारी पात्रों का चित्रण किया है। शिवानी ने जो नारी पात्रों की रचना की है वह अप्रतिम है, इस संदर्भ में डॉ.नीतू शर्मा कहती है कि "इसमें कोई संदेह नहीं कि शिवानी अपने समय की एक ईमानदार और सफल तथा सर्वाधिक लोकप्रिय कथा लेखिका हैं। विशेषतः नारी-जीवन के नये-नये परिदृश्यों को अंकित करने में और महानगरीय सभ्यता के बीच जीवन की विवश स्थितियों को रुपायित करने में शिवानी का योगदान आधुनिक साहित्य में अप्रतिम है"[5] अतः शिवानी के कथा साहित्य में स्त्री का वह रुप चित्रित है जिसके आकलन से समकालीन जीवन बोध प्रतीत होता है। 'मसिहा' कहानी में शिवानी ने स्त्री के छोटे-छोटे भावों का बखुबी निर्वाह किया है। यथा "अपने सौंदर्य की प्रशंसा समझने के लिए नारी को कभी भाषा समझने की आवश्यकता नहीं होती। सब समझकर परी लजा कर बाहर भाग गयी। तीन महीनों में पहली बार वॅरेसी को लजाती, तीर सी छीटक गयी परी का सौंदर्य सचमुच स्वर्गीय लगा।"[6]

निष्कर्ष :

समकालीन समय में देश में अनेक समस्याओं के साथ-साथ नारी सुरक्षा तथा स्त्री अधिकार यह प्रश्न यक्ष प्रश्न बना हुआ है। नारी समानता, स्वतंत्रता और अधिकार को लेकर देश और दुनियां में अनेक साहित्यकारों ने तथा बुद्धिजीवियों ने दुहार लगाई है। इसमें हिन्दी कथा साहित्य भी पीछे नहीं है। हिंदी साहित्य में विभिन्न युगों में नारी की स्थिती को देखने से यह ज्ञात होता है कि समाज जीवन में नारी की स्थिति में उतार चढ़ाव आते रहे हैं। इसमें कोई संदेह नहीं है कि हर युग में नारी अपने आप को सिद्ध किया है और वह अपनी हर भूमिका का निर्वाह करती आ रही है। आवश्यकता है समाज को अपनी मानसिकता बदलने की। आधुनिककाल की स्त्री ने अपने आप को पूरी तरह से बदल दिया हैं। वह हर क्षेत्र में अपने अस्तित्व की पहचान युग को करा रही हैं। साहित्य के क्षेत्र में स्त्री रचनाकार की उपस्थिति आज के साहित्य में दिशा परिवर्तन की भूमिका निभा रही हैं। बीसवीं शताब्दी के अंतिम दशकों के अधिकांश मुख्य उपन्यास स्त्री-लेखक व्दारा लिखे गए है। समकालीन यथार्थ से रू-ब-रु हो रही विचारोत्तेजक और प्रभावशाली प्रयोगधर्मी रचनाएँ महिला उपन्यासकारों की देन है। कहा जा सकता है कि पिछले तीन दशकों से साहित्य में स्त्री-व्यक्ति स्वातंत्रता के विचारों ने जोर पकड़ा है। इसमें कोई संदेह नहीं कि, आर्थिक जगत में स्त्री के स्वनिर्भर होने से समाज में तेजी से परिवर्तन हो रहा है, इसलिए समाज में नयी अवधारणाओं का जन्म हो रहा है। अधिकांश साहित्यकार अपने साहित्य में स्त्री के अधिकार, उसकी दयनीय आवस्था, स्त्री का त्याग, समर्पन और प्रेम के भाव को लेकर चिंताग्रस्त हैं।

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad To.Mukhed.Dist.Nanded

आज के महिला कथाकारों में सामान्यः वह स्त्री चित्रित है, जो अपने अधिकार और सम्मान के लिए दया की पात्र न बनकर पुरूष के साथ खड़ी होकर अपने अधिकार के लिए प्रतिरोध कंर रही हैं। वह पुरूष प्रधान संस्कृति से टक्कर लेकर अपनी राह खोज रही हैं। इन कथाकारों में शिवानी का कथा साहित्य बेजोड़ है। शिवांनी ने अपने साहित्य में संपूर्ण नारी जीवन का चित्रण मनोहरी रुप में किया है। केवल नारी जीवन का चित्रण ही नहीं बल्कि शिवानी के नारी पात्र अपने अधिकारों प्राप्त करने के लिए संघर्ष कर रही है। रुढ़ी– परंपराओं का त्याग कर क्रांति की मशाल लेकर खड़ी है।

संदर्भ संकेत :

1. डॉ.सुर्यनारायण रणसुभे, आधुनिक हिन्दी साहित्य का इतिहास, पृ.266।
2. डॉ.मैत्री सिंह, शिवानी और स्त्री का सामाजिक संघर्ष, अन्नपूर्णा प्रकाशन, कानपुर, संस्करण 2014, पृ.131।
3. समकालीन कथा साहित्य में नारी चित्रण, इंटरनेशल जर्नल अप्लाईड रिसर्च–2017।
4. डॉ.विजय बहादुर सिंह, मैत्रेयी पुष्पा स्त्री होने की कथा, किताबघर प्रकाशन, नयी दिल्ली, संस्करण–2011,पृ.7।
5. डॉ.नीतू शर्मा, शिवानी के साहित्य में सौंदर्य विधान, भारत बुक सेंटर, लखनऊ, संस्करण–2011, पृ.सं.134।
6. शिवानी, लाल हवेली, कहानी संग्रह, विश्वविद्यालय, प्रकाशन, वाराणसी, संस्करण–1996, पृ.सं.25।
7. संपादक सत्यवृत, समकालीन साहित्य समाचार(पत्रिका) अक्तूबर–2012।

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

2018-19.

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

VISION RESEARCH REVIEW

PEER REVIEW COMMITTEE

Michael Strayss (International Relation & Diplomacy)
Dr. E. Sivanagi Reddy (Archaeology)
Dr. Sachin Napate (Management)
Dr. S.R. Chavan (Commerce)
Dr. Deeplip S. Arjune (Economics)
Dr. G. V. Menkudale (Dairy Science)
Dr. Balaji G. Kamble (Economics)
Dr. Allabaksha Jamadar (Hindi)
Dr. Rajendra Dhane (Economics)
Dr. Rajendra Ganapure (Economics)
Dr.Vijay R. Gawhale (Commerce)
Dr. Goroba Khurpe (Education)
Dr. Prashant Mote (English)
Dr. P. N. Deshmukh (Physical Education)
A . J. Barakade (Geography)
Dr.Shyam Khandare (Sociology)
Kishor G. Ghavane (History)
Verena Blechinger Talcott (Archaeology)
Dr. Raja Reddy (Medicine)
Dr. Murlidhar Lahade (Hindi)
Dr. B. K. Shinde (Economics)
Johrabhai B. Patel (Hindi)
Dr. Kumudini R. Dhore (Home Science)
Dr. Nilam Chhangani (Economics)
Dr. Rajendra R. Gawhale (Economics)
Dr. Gopal Pawar (Mathematics)
Dr. Balaji Ghavale (Pali)
Dr. P.N. Deshmukh (Physical Education)
Dr. Kailash Sonwane (Political Science)
Veeraprasad (Political Science)
Dr.S. R. Patil (Economics)
Dr. Premchand Sirsat (Zoology)
Dr. B.V. Bhosale (Sociology)
Dr. Imran Ahmad Khan (Social Work)

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	India : Strategic Challenges and Responses **R. B. Baviskar**	1
2	Size of land holding, Inflation and Its Causes in India **Dr. Rajarshi Jadhav**	9
3	LIS Education in India: Special Reference to Distance Education Mode and Major Challenges **Dr. M. M. Sayyed**	15
4	Agriculitoral Land Utilization - Ahmedpur Taluka **Dr. K. R. Kande**	23
5	Spatial Distribution of Market Centers in Nanded District : A Geographical Study **S. J. Chate**	27
6	Anna Hazare: The Face of New Gandhigiri **Dr. Anil Reddy**	32
7	डॉ. शंकर शेष के प्रमुख नाटकों की भाषा पर अध्ययन **डॉ. बस्वराज शिवाजीराव धोतरे**	37
8	नरेंद्र मोहन के नाटकों में व्यक्त सामाजिक संवेदना के विविध आयाम **जी. जी. शेख**	43
9	महाराष्ट्रात कृषी पर्यटन व्यवसायातून ग्रामीण विकासाचे मार्ग शोधणे **डॉ. कुसुम बाबुराव ढोणे**	47
10	दलित साहित्याची चळवळ आणि दलित स्वकथने **डॉ. जितेंद्र कोकणे**	52
11	आरक्षण धोरण आणि सामाजिक न्याय **डॉ. सविता ज्ञानेश्वर कावरे**	57

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad To.Mukhed.Dist.Nanded

Issue : XVI, Vol. III
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 4.00
ISSN 2250-169X
Dec. 2018 To May 2019 43

8

नरेंद्र मोहन के नाटकों में व्यक्त सामाजिक संवेदना के विविध आयाम

जी. जी. शेख
हिन्दी विभाग,
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय,
मुक्रमाबाद, जि. नांदेड

Research Paper - Hindi

साहित्य समाज का दर्पण। पूरा समाज उसमें समाया हुआ है। व्यक्ति चाहे वह आम हो या विशेष वह समाज की इकाई हैं। समाज गतिविधियों का प्रभाव उसके मन – मस्तिष्क पर अनिवार्य रुप में होता हैं। सामाजिक इकाइयों के परस्पर संबंध ही समाज की अवधारणा को साकार करते हैं।

स्वातंत्र्योत्तर भारत की बदलती स्थितियों में पूर्व–स्थापित मूल्यों को नकारा गया हैं। स्थापित मूल्यों के स्थान पर नवीन मूल्यों की स्थापना न होने से सामाजिक विघटन की स्थितियाँ बनी है। औद्योगीकरण के कारण पारिवारिक विघटन को बढावा दिया है। इन सभी सामाजिक संवेदना को नरेंद्र मोहन अपने नाटकों में स्पष्ट किया है।

नरेंद्र मोहन के नाटकों में व्यक्त सामाजिक संवेदना:

स्वातंत्र्यता के पूर्व सामाजिक और धार्मिक आन्दोलनों के माध्यम से सामाजिक कुरीतियों, मानसिक जडता, धार्मिक आडम्बरों, अंध–विश्वासों एवं बौध्दिक निश्क्रियता में जकडे भारतीय समाज को मुक्त कराने का प्रयास हुआ है। फिर भी समाज में साम्प्रदायिकता, जातीयता, अस्पृश्यता, अंध–विश्वास आदि समस्याओं ने किसी रुप में समाज में बनी रही है। इन्ही समस्याओं को लेकर नरेंद्र मोहनजी ने 'कहै कबीर सुनो भाई साधो', 'अभंग गाथा', 'कलंदर', 'नो मैंस लैंड, 'सींगधारी आदि नाटकों में इसका चित्रण किया है। डॉ. नरेंद्र मोहन के नाटकों में व्यक्त सामाजिक समस्याएँ विविध आयामों में व्यक्त हुई है, कुछ प्रमुख आयामों का विवेचन कुछ इस प्रकार किया जा रहा है।

वर्णव्यवस्था के आधार पर शोषण:

भारतीय समाज में वर्ण व्यवस्था का साम्राज्य रहा है। वह आज भी इसी वर्ण–व्यवस्था के आधार पर समाज का शोषण की नींव बन रही है। डॉ. नरेंद्र माहन ने अपने नाटक 'कहै कबीर सुनो भाई साधो' तथा 'अभंग गाथा' में केवल अस्पृश्यता के कारण होते जा रहे अत्याचार

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

और उत्पीडन का संदर्भ आकोशपूर्ण ढंग से उभारा गया है। डॉ. नरेंद्र मोहन कहते है "अरे तकलीफ का इतिहास तुम खोज रहे हो। हमें तो तकलीफ दिनरात कचोटती रहती है। जानते हो हम सैकडों वर्षों से सभी तरह पिटते चले आ रहे हैं। क्या कसूर है हमारा? यही न कि हम नीच जात हैं। चमार है।" डॉ. नरेंद्र मोहन ने 'अभंग गाथा' में तुकाराम को वर्ण व्यवस्था का विरोध करते हैं।

अस्पृश्यता एवं जातीय विषमता:

डॉ. नरेंद्र मोहन ने 'कहे कबीर सुनो भाई साधो' तथा 'अभंग गाथा' में अस्पृश्यता एवं जातीय विषमता का यथार्थ चित्रण करते है। जातीय विषमता, धर्माडम्बरों के प्रति विद्रोह, कबीर के व्यक्तित्व में तथा धर्म के नाम पर षुद्र लोगों पर अत्याचार इसका डटकर विरोध करते है।

निर्मम सामंती सभ्यता से आकांत जनचेतना:

डॉ. नरेंद्र मोहन ने सामंती सभ्यता, जमींदारी तथा जमींदार के खेतों में मजदुरी करनेवाले हजारों किसान की समस्या का चित्रण 'अभंग गाथा', कहै कबीर सुनो भाई साधो, सींगधारी, कलंदर' आदि नाटकों में किया है। नो मैंस लॅण्ड के अंतर्गत भी जमींदारी शोषण की समस्या को उठाया है। 'कहे कबीर सुनो भाई साधो' बोधन तथा अभंग गाथा में तुकाराम, नो मैंस लॅण्ड में परमिन्दर, कलंदर में सीदीमौला, सींगधारी में प्यारेलाल आदि पात्रों के द्वारा जमींदार तथा उसके कारिंदे के आम आदमी पर होने वाले अन्याय, अत्याचार, शोषण के विरोध में उठते है। जमींदार के शोषण का भयावह रुप नरेंद्र मोहन ने अपने नाटकों में व्यक्त किया है। यह अन्याय और शोषण तब तक जारी रहेगा जव तक इसे सत्ताधारियों का समर्थन तथा संरक्षण रहेगा।

धार्मिक पाखण्डों और मिथ्याडंबरों का विरोध:

डॉ. नरेंद्र मोहन अपने नाटकों में भारतीय समाज में होनेवाले धार्मिक पाखण्ड, अंधविश्वासों, मिथ्याचारों का कडा विरोध किये है। उनके नाटक 'कलदंर' में पाखण्डों तथा मिथ्याचेतना का विरोध किया है। 'कहै कबीर सुनो भाई साधो' में सामाजिक पाखण्ड, मिथ्याचार, समाज में धर्म के नाम पर होनेवाले शोषण का विरोध कबीर के माध्यम से किया है। 'अभंग गाथा' में पाखण्ड तथा धर्म के नामपर होनेवाले झूठे कर्मकाण्डों का विरोध किया है। नाटककार नरेंद्र मोहन ने अतीत के माध्यम से वर्तमान समस्याओं को उठाया है तथा तुकाराम, कबीर जैसे महान सन्तों की प्रखरवाणी के सामने पाखण्डी की जुबान बंद करायी है।

जातिवाद तथा साम्प्रदायिकता का नग्न चित्रण:

नरेंद्र मोहन ने आज की गंभीर समस्या जातिवाद और जाति के नाम पर होनेवाले साम्प्रदायिकता की समस्याओं को उठाया है। नो मैंस लॅण्ड में साम्प्रदायिक तथा जातिवाद के

नाम पर स्त्रियों पर बलात्कार, नवजवान लडकियों पर अन्याय–अत्याचार तथा साम्प्रदायिक ताकते आम जनतापर किस प्रकार अत्याचार किये है तथा आज भी भारत में इसी प्रकार के जातिके नाम पर दंगे फसाद होते है। इसका यथार्थ चित्रण हुआ है। अभंग गाथा में ब्राम्हण तथा शूद्रों में दंगा फसाद हिन्दू मुसलमान में हिंसा, कहै कबीर सुनो भाई साधो में उच्च–नीच भेद, अस्पृश्यता के नाम पर दंगे फसाद का यथार्थ चित्रण किया है। नाटककार ने अपने नाटकों में जातिवाद तथा सामप्रदायिकता को मूल विषय बनाकर उसमें निहित स्वार्थी लोगों का असली चेहरा समाज के सामने लाया है।

पारिवारिक समस्या:

परिवार समाज की महत्वपूर्ण इकाई है। भारतीय समाज व्यवस्था में परिवार को उच्चतम तथा आदर्श स्थान है। नरेंद्र मोहन ने परिवार के अन्तर्गत होनेवाले बदलाव और संघर्ष के कारण आज का परिवार टूटता, संयुंक्त परिवार का विघटन तथा घर के अन्तर्गत सास–बहू संबंध, पिता–पुत्र संबंध, भाई–भाई संबंध, विवाह समस्या, आदि विशयों को लेकर नाटकों मे उद्घाटित किया है। प्रमुख रुपसे पारिवारिक विघटन को लेकर तथा अनमेल विवाह, पिता पुत्र संघर्श भाई–भाई में स्वार्थवश होनेवाले संघर्ष को नाटककार ने अभिव्यक्त किया है। 'अभंग गाथा' नाटक में नरेंद्र मोहन ने पारिवारिक विघटन तुकारम तथा उनके भाई कान्हजी का संघर्श के द्वारा तथा कहै कबीर सुनो भाई साधो तथा अभंग गाथा में पारिवारिक कलह तथा उससे उत्पन्न होनेवाले तनाव को स्पश्ट किया है। कलंदर में अनमेल विवाह की समस्या को ताजुद्दीन और शबनम के द्वारा प्रस्तुत किये है।

निष्कर्षत:

कहा जा सकता है कि नाटककार नरेंद्र मोहन ने अपने नाटक 'कहै कबीर सुनो भाई साधो, कलंदर, अभंग–गाथा, सींगधारी, नो मैंस लॅण्ड' आदि नाटक के माध्यम से सामाजिक समस्यओं का चित्रण किया है। समाज में दिन–प्रतिदिन होनेवाले मानवीय संबंधों का चित्रण किया है। समाज में होनेवाले अन्याय, शोषण, अस्पृश्यता, पुंजिपूतियों का राक्षसी शोषण, आतंकवाद आदि सामाजिक समस्या का परिपुर्ण चित्राण प्रस्तुत किया है। उसी प्रकार समाज का महत्वपुर्ण अंग परिवार को भी नरेंद्र मोहन ने अपनी दृष्टी से देखा है। और उसमें व्याप्त स्वार्थता, पारिवारिक कलह, संयुक्त परिवार का बढता विघटन, विवाह समस्या, वर्णव्यवस्था, अस्पृश्यता एवं जातीय विशमता, धार्मिक पाखण्ड, मिथ्याचारों, सामंती समस्या, जातिवाद तथा साम्प्रदायिकता, अन्याय एवं शोषण की समस्या का यथार्थ चित्रण किया है। अंत में कहा जा सकता है कि समाज में निहित अमानवीयता का पर्दाफाश कर समाज को एक नयी दृष्टि दी है।

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

संदर्भ संकेत :-

1. कहै कबीर सुनोभाई साधो – नरेंद्र मोहन
2. अभंग गाथा – नरेंद्र मोहन
3. कलंदर – नरेंद्र मोहन
4. सींगधारी – नरेंद्र मोहन
5. नो मैंस लैण्ड – नरेंद्र मोहन
6. स्वातंत्र्योत्तर हिंदी उपन्यास की – डॉ. स्वर्णमाला सामाजिक पृष्ठभुमि
7. स्वातंत्र्योत्तर हिंदी नाटक समस्या – दिनेशचंद्र शर्मा समाधान
8. सृजन के आई ने में नरेंद्र मोहन – सुभाश चौधरी

Impact Factor-6.261

ISSN-2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2019

SPECIAL ISSUE

इक्कीसवीं सदी का हिंदी साहित्य : संवेदना के स्वर

Guest Editor
Dr.Archana Pardeshi
Dr.Rameshwar Bangad
Dr.Avinash Jadhav

Chief Editor
Dr.Dhanraj T.Dhangar
Assist.Prof.(Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College, Yeola,
Dist.Nashik (M.S.)

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

16	'अल्मा कबूतरी' उपन्यास में आदिवासी विमर्श – डॉ. व्यंकट किशनराव पाटील	62
17	नारी का बदला हुआ रुप : एक विवेचन – प्रा.डॉ.एस.एस.कदम	64
18	इक्कीसवीं सदी के काव्य में स्त्री और संवेदना – डॉ.उर्मिला भिकाजीराव शिंदे	69
19	नालासोपारा में चित्रित थर्ड जेंडर की मर्मान्तक पीड़ा – डॉ चांदणी लक्ष्मण पंचांगे	71
20	संजीव के कथा साहित्य में आदिवासी विमर्श – प्रा. डॉ. पवार राजाभाऊ श्रीहरी	73
21	'21 वीं सदीं की हिन्दी कहानियों में स्त्री की वदलती दिशा'' – डॉ.दीपा राग	76
22	दलित चेतना – डॉ. विलास कांवळे	78
23	प्रवासी कहानी साहित्य में स्त्री–पुरुष संबंध : तेजेंद्र शर्मा की कलम से – सहा.प्रा. अमर आनंद आलदे	80
24	'संजीव के उपन्यासों में आदिवासी जीवन' -प्रा. जाधव जे.बी.	85
25	वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में उदय प्रकाश का साहित्य – प्रा.युवराज राजाराम मुळये	88
26	जहीर कुरेशी की ग़ज़लों में मानविय संवेदना के स्वर –प्रा. भेंडेकर एन.एस.	93
27	इक्कीसवीं सदी में आदिवासी कविताओं में कवयित्रियों – प्रा.कांबळे एस.एस.	96
28	आज भी खरे हैं तालाब एक प्रेरणास्त्रोत – प्रा.महेश नाना भोपळे	99
29	संजीव – के "खोज" कथा संग्रह में – संवेदना. –प्रा. अविनाश बी. अहिरे	105
30	डॉ. सी.बी. भारती की कविताओं में दलित जीवन का चित्रण – प्रा. शिंदे संतोष	109
31	इक्कीसवीं सदी की हिंदी कहानियों में स्त्रियाँ – प्रा. शेख साबेर	112
32	दूधनाथसिंह के 'आखिरी कलाम' उपन्यासों में व्यक्त समस्याएं – नदाफ अजद्दोरीन	116
33	सुषिला टाकभौर की कविता : संवेदना के स्वर – मन्नाडे रमा धनराज	118
34	नासिरा शर्मा कृत उपन्यास 'अक्षयवट' में व्यक्त सामाजिक – वानखेडे विलास कोंडीवा	122
35	इक्कीसवीं सदी के कथा साहित्य पर शिवानी की स्त्री –प्रा. शेख गणी गफुरसाहेब	125
36	मिथिलेश्वर के कहानी में नारी विमर्श – किशोर श्रीमंत ओहोळ	128
37	इक्कीसवीं सदी के महिला उपन्यासकारों के उपन्यासों – श्रीहरी पंढरीनाथ गुट्टे	130

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue -2- इक्कीसवीं सदी का हिंदी साहित्य : संवेदना के स्वर
ISSN : 2348-7143
February-2019

इक्कीसवीं सदी के कथा साहित्य पर शिवानी की स्त्री–संवेदना का प्रभाव

प्रा. शेख गणी गफुरसाहेब,
हिंदी विभाग,
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद, ता.मुखेड, जि.नांदेड

किसी भी युग के साहित्य को पूर्ववर्ती साहित्य हमेशा प्रभावित करता आया है। मनुष्य की आदिम वृत्ति यही है कि वे एक दूसरे से प्रभावित हुई है। हिंदी साहित्य में अनेक प्रसंग एवं घटनाएँ तथा विचार दृष्टिगोचर होते हैं जो परवर्ती साहित्य में दिखाई देते है। संत कबीरदास की वाणी में तथा विचारों पर पूर्ववर्ती नाथ साहित्य का प्रभाव स्पष्ट रुप से दिखाई देता है। उनकी हठयोग साधना नाथ पंथियों की हठयोग से उत्पन्न हुई है। हिन्दी साहित्य के इतिहास में किसी भी कालखंड के साहित्य का सूक्ष्म अध्ययन करने से यह ज्ञात होता है कि उसके पूर्ववर्ती साहित्य ने हमेशा प्रभावित किया है। इक्कीसवीं सदी में जो साहित्य निर्माण हो रहा है वे अपने काल एवं समय की माँग का साहित्य है। कथा साहित्य में जो पृष्ठभूमि प्रेमचंद, रेणु, आदि कथाकारों ने रची थी उसी राह पर इक्कीसवीं सदी के कथाकार चल रहे हैं इसमें कोई संदेह नहीं है। बीसवीं सदी के उत्तरार्ध में जिन महिला कथाकारों का योगदान रहा है उसमें शिवानी का महत्व अनन्यसाधारण है।

आरंभिक महिला कथाकारों में बंग महिला (राजबाला घोष) की 'दुलाईवाली' कहानी से नारी विषयक लेखन माना गया है। इन्होंने अनेक बंगला कहानियों का हिंदी में अनुवाद किया, जिसमें स्त्री के जीवन को रेखांकित करने का प्रयास किया है।'[1] हिंदी कथा साहित्य में उषा देवी मिश्रा, श्रीमती रजनी पन्निकर, शिवानी, मन्नु भंडारी, मालती जोशी, कृष्णा सोबती, उषा प्रियवंदा, मेहरुन्निसा परवेज़, शशिप्रभा शास्त्री, सुधा अरोड़ा, नसिरा शर्मा, ममता कालिया, मृणाल पाण्डेय, राजी सेठ, प्रभा खेतान, मैत्रेयी पुष्पा, कृष्णा अग्निहोत्री, कमला जैन, कुसुम कुमार आदि कथाकारों ने आधुनिक महिला के मानसिकता के साथ–साथ सामाजिक समस्याओं का चित्रण भी प्रभावात्मक रुप से किया हैं। स्त्री–अस्मिता, अधिकार को लेकर निरंतर लिख रही और नारी चेतना को जागृत कर रही है।

आधुनिक काल की सशक्त महिला कथाकार के रुप में शिवानी को जाना जाता है। शिवानी ने अपने साहित्य में व्यक्ति और समष्टि के अंतसंघर्ष को समेटा है। इन्होंने 'मायापुरी'(1961), 'भैरवी'(1969), 'विषकन्या', (1970) 'चौदह फेरे', (1972) 'श्मशान चम्पा', (1972) 'कैंजा', (1973) 'रतिविलाप', (1974) 'सुरंगमा', (1978) 'किशुनली का ढांट', (1979) 'कृष्णवेणी', (1981) 'चल खुसरो घर अपने', (1982) 'विवर्त्त', (1988) 'पूतोंवाली', (1986) 'उपप्रेती', (1988) 'कस्तुरीमृग', (1988) 'कालिन्दी', (1991) 'स्वयं सिद्धा', (1994) 'गैंडा' (1994) 'अतिथि', (1995) 'माणिक', (1995) आदि प्रसिद्ध कथासाहित्य (उपन्यास, लघु उपन्यास) में नारी के भावविश्व को समेटा हैं। कथा लेखिका शिवानी जी के उपन्यास के साथ–साथ कहानियां भी समय–समय पर विभिन्न संकलनों के व्दारा प्रकाशित होती रही हैं। 'लाटी' 'क्यों', 'टोला', पुष्पहार', (1969) 'करिए छिमा', (1971) 'लाल हवेली', (1973) 'मेरी प्रिय कहानियाँ', (1973) आदि प्रमुख कहानी संग्रह है। इन कहानियों में 'लाल हवेली', 'रथ्या', 'पुष्पहार', 'मेरी प्रिय कहानियां', 'उपहार', 'टोला', आदि प्रमुख एवं प्रसिद्ध कहानियाँ है।

आधुनिकयुग की स्थितियों ने नारी में नई चेतना का संचार किया, उन्हें जागृत किया है। वे समाज में समता, बंधुत्व और समानता के कारण अपने अधिकारों के प्रति सचेत हुई है। वर्तमानकाल आर्थिक संक्रमण का काल है, यह अपनी गति से प्रवाहित हो रहा है। जब भी आर्थिक स्थितियाँ बदलती है तो मानवी जीवन की सारी धारणाएँ प्रभावित होती है। इस स्थिति में भारतीय संस्कृति और सभ्यता की परीक्षा होना स्वाभाविक है। मानवी जीवन की वह परंपरागत धारणाएँ ही आज टीक पाएगी, जो कालानुरुप अपने आपको ढालने की क्षमता रखते हैं। भारतीय स्त्रीवाद पारिवारिक रिश्तों को निभाकर चलनेवाला वाद है, परंतु आर्थिक संकमण के कारण इस धारणा में भी परिवर्तन हो रहा है। इस स्थिति में भारतीय नारी के जीवन को समझना आवश्यक हो जाता है। इक्कीसवीं सदी के कथा साहित्य में स्त्री नए अंदाज में अभिव्यक्त हो रही है।

शिवानी की कहानियों के विषय में विविधता है। इनकी कहानियों के विषयवस्तु ने जीवन के प्रत्येक पहलू को छुआ है, फिर भी इनकी अधिकांश कहानियाँ नारी को केंद्र में रखी हुई है। इन्होने जिन नारी

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavid
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue -2- इक्कीसवीं सदी का हिंदी साहित्य : संवेदना के स्वर
ISSN : 2348-7143
February-2019

पात्रों का सृजन किया है वह नारी कहीं पर ग्रामीन, नगर तो कहीं महानगरों से आती है। इसलिए विषय की दृष्टि से विविधता है। इनके नारी पात्र जिस भूमि से आते है वहाँ वे धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक तथा राजनीतिक विवषताओं से घिरी है। इनका अधिकांश जीवन किसी छटपटाहट भरा अस्थिर है, जो पिंजरे में बंद पंछी की तरह हर समय खुले आसमान में उड़ने के लिए बेताब है। इन कहानियों में शिवानी ने संपूर्ण स्त्री जीवन को रेखांकित करने का सफल प्रयास किया है। शिवानी अपने कहानियों में जिस नारी पात्रों का चित्रण किया है उसके संबंध में डॉ.सुषमा पुरवार कहती है कि "नारी ने पुरुष के समान नारी को सिर्फ उच्च सिंहासन पर आरुढ़ करके देवी समझकर उसकी पूजा नहीं की अर्थात सिर्फ उनके कार्य को महिमान्वित नहीं किया और न ही नकली रुप में नारी को पीड़ित और शोषित दर्शाया, बल्कि उन्होंने नारी की स्थिति को सच्चाईयों व्दारा ही उजागर किया। नारी ने 'नारी' की मनःस्थिति को जिस विशिष्टता से पहचाना और जिस सुघड़ता से उसकी अभिव्यक्ति दी है वह बड़े ही गौरव की बात है"।[2]

'लाल हवेली' शिवानी की हृदय को स्पर्श करने वाली कहानी है। शिवानी यह कहानी में भारत–पाकिस्तान के बँटवारे के समय हुए रक्तपात से सनी युद्ध की विभीषिका में मानवता के स्वर सुनाती है। कहानी की नारीपात्र ताहिरा की मनःस्थिति का सूक्ष्म चित्रण शिवानी ने किया है। ताहिरा जब लाल हवेली को देखकर अपने बीते हुए अतित को याद करती है, यह वह अवस्था जहाँ ताहिराक का मन स्तब्ध हो जाता है। शिवानी ने ताहिरा का सुधा के रुप में बहुत ही सुंदर ढंग से मनोविश्लेषण किया है। यथा "झटपट बुर्का ओढ़ वह बाहर निकल आयी, पैरों में बिजली–की गति आ गयी पर हवेली के पास आकर वह पसिना–पसिना हो गयी"।[3] इस तरह लाल हवेली की नारी पात्र जो भावूक है, अपने अतित के प्रति सोंचती है, यहा पर वह विवश है, नियती ने उसके साथ बहुत ही दर्दनाक खेल खेला था वह चाहकर भी अपने अतित से जुड़ न सकी। ताहिरा एक ऐसी पहेली में उलझ गई जिसका कोई हल नहीं था। बस उसे वह अपने मन में दबा कर चली जाती है। शिवानी की 'शिवी' कहानी भारतीय समाज व्यवस्था को रेखांकित करते हुए नारी की दयनीय अवस्था का वर्णन करती है। इस कहानी की पात्र शिवप्रिया ऊर्फ शिवी जो अनाथ है, उसका बचपन मामा के पास गुज़रा जो अल्मोडा के श्मशान स्थित विश्वनाथ मंदिर के पुजारी थे और अंतिम संस्कार की विधी करते थे। शिवी आए दिन रोज जलती चिताओं को देखकर बड़ी होती है। शिवानी ने शिवी का बाल वर्णन बहुत ही सुंदर ढंग से किया है। शिवी को उसके मामा उनकी मौसेरी बहन जो नैनीताल में रहती थी उनके पास छोड़ जाते है। वहाँ की दयनीय आवस्था को देखकर शिवी बड़ी होती है। शिवी न चाहकर भी वेशा व्यवसाय के माहोल में चली जाती है। शिवी के चाहनेवाले वहाँ बहुत अधिक होते हैं पर शिवी धरणीधर नामक युवक से प्रेम करती है। धरणीधर यह युवक समाज में प्रतिष्ठित रुद्रदेव का एकलौता पुत्र रहता है। धरणीधर भी शिवी से बहुत प्रेम करता है, उसे अपनी जीवन साथी बनाना चाहता है, पर उसके पिता इन दोनों के प्रेम के बीच दीवार बनकर खड़े हो जाते है। वह अपने बेटे के रास्ते से शिवी को हटाने के लिए हर हथकंडे अपनाते और सफल भी हो जाते। धरणीधर का विवाह वह अपने बराबरी और बिरादरी के धनवान व्यक्ति की लड़की से करा देते है। शिवानी ने इस कहानी में शिवी पर समाज व्यवस्था व्दारा हो रहे अत्याचार का सहज सरल वर्णन किया है। कहानी के अंत में जब रुद्रदेव शिवी को देखते है तो हैरान हो जाते है क्योंकि शिवी की जो लड़की है उसकी आँखे नीली होती जो रुद्रदेव के खानदान की पहचान है। इस कहानी में शिवी के बाल्य जीवन से लेकर माँ बनने तक का सफर है, जो हर मोड पर स्त्री विवशता और उसके मनःस्थिति को रेखांकित करती है।

'अपराधिनी' कहानियों में शिवानी ने स्त्री की व्यथा को,' पीड़ा को, उनकी संवेदनाओं को वाणी देने का प्रयास किया है। इन कहानियों की नारी पात्र जीवन में अपराध क्यों करती है, उसके पीछे की भयानकता को उजागर करके यथार्थ चित्रण किया है। यह कहानियां नारी जीवन की पीड़ा को अभिव्यक्त करती हैं। 'बिन्नू' कहानी की नायिका बिन्नू जो सुंगध इत्यादि बेचकर अपनी आजीविका चलाती है। बिन्नू का जीवन कहानी का केंद्रबिंदू है। इन कहानियों के माध्यम से शिवानी ने समाज में व्याप्त नारी वेदना, उनकी पीड़ा, करुणा, आत्मसमर्पण का भाव, समाज की मानसिकता, पुरुष की मानसिकता, भोगवादी दृष्टि आदि का यथार्थ वर्णन किया है। इन नारी पात्रों के माध्यम से शिवानी ने पुरुष प्रधान संस्कृति से ग्रस्त नारी पात्रों का चित्रण किया है। शिवानी के नारी पात्र और उसकी विविधता को रेखांकित करते हुए डॉ.उमा शुक्ल कहती है कि "शिवानी ने नारी के लगभग सभी रुपों को उजागर किया है। उनकी रचना प्रक्रिया लोक से हटकर किसी अलग किस्म की और मन को छू लेने वाली मानवीय दृष्टि की अँगुली पकड़ अपने पाठकों के मन में उतर जाने वाली है।"[4] निसंदेह शिवानी जीने अपनी कहानियों में नारी के विविध रुपों का

यथार्थ वर्णन किया है। नारी के मनःस्थिति का जो वर्णन शिवानी की कहानियों में मिलता है उस तरह का वर्णन अन्यत्र दुर्लभ है।

वर्तमानयुग में स्त्री समानता, अधिकार को लेकर बहुत अधिक साहित्य निर्मित हो रहा है किन्तु शिवानी उस दौर की लेखिका है, जिस दौर में नारी के अधिकार और समानता को लेकर लेखन कार्य नगन्य था। हिंदी कथा साहित्य में शिवानी के योगदान को हमेशा याद किया जाएगा। शिवानी ने अपनी कहानियों में जिन स्त्री पात्रों का वर्णन किया है वह विविधताओं से भरी है। शिवानी के स्त्री पात्र 'भारतीय स्त्री' का प्रतिनिधित्व करनेवाले हैं। इनके स्त्री पात्र नगर से भी आते हैं और ग्रामीण से भी। उनमें आधुनिकता भी है और परंपरा का निर्वाह करनेवाली परंपरागत स्त्री भी है। वे परंपरओं के बंधन में बंधकर रहती है पर उन परंपरओं को तोड़ना चाहती है, जो उसका शोषण करते हैं। शिवानी ने नारी सम्मान, सुरक्षा और अधिकार को लेकर आनेवाले साहित्यकारों के लिए नींव रखी है। इक्कीसवीं सदी में जो महिला कथाकार स्त्रीवाद को लेकर सृजन कर रहें है उसमें प्रखरता अधिक है किन्तु इसकी पृष्ठभूमि शिवानी के कथा साहित्य में उभरकर आयी थी। भारतीय स्त्रीवाद पारिवारिक रिश्तों को निभाकर चलनेवाला वाद है यह इसकी विशेषता है। शिवानी ने भी उसी विचारों का बीज अपने कथा साहित्य में उपन्यास एवं कहानी के माध्यम से बोया था, जिसका विशाल वृक्ष बीसवीं सदी का उत्तरार्ध और इक्कीसवीं सदी के प्रारंभिक दौर में देखने को मिलता है।

संदर्भ संकेत :

1. समकालीन कथा साहित्य में नारी चित्रण, इंटरनेशल जर्नल अप्लाईड रिसर्च–2017।
2. डॉ.सुषमा पुरवार, शिवानी के उपन्यासों के पात्र, आराधना ब्रदर्स, कानपुर, संस्करण 2010, पृ. 57।
3. शिवानी, लाल हवेली, (लाल हवेली–कहानीसंग्रह) विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, संस्करण–1996 पृ.सं. 07।
4. डॉ. ज्योत्स्ना शर्मा, शिवानी का हिंदी साहित्यः सामाजिक परिप्रेक्ष्य में, अन्नपूर्णा प्रकाशन, कानपुर, संस्करण–1994 भूमिका से।

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

१	बदलते हवामान एक आव्हान प्रा.डॉ. तोळमारे एस.एस.	१३
२.	जागतीक तापमान वृध्दी: एक भौगोलिक अवलोकन प्रा डॉ. जनार्धन केशवराव वाघमारे	२०
३.	सातारा जिल्ह्यातील हवामान बदल व कृषी भूमी बदलांचा भौगोलिकअभ्यास डॉ. दशरथ किसन बंदुके	२५
४.	सोलापूर जिल्ह्यातील गहू पीक केंद्रीकरण : भौगोलिक विश्लेषण प्रा. डॉ. लोंढे सी. बी.	३३
५.	उदगीर तालुक्यातील ग्रामीण वस्तीतील सेवा केंद्राचा चिकित्सक अभ्यास डॉ.अशोक उमराव नागरगोजे , डॉ.मुकेश जयकुमार कुलकर्णी	३८
६.	केरळ पूर- नैसर्गीक कि मानव निर्मीत आपत्ती प्रा. डॉ. दैवशाला शिवाजी नागदे , प्रा. भोयर देविदास निळकंठ	४४
७.	बीदर जिल्ह्यातील ग्राम-नगर केंद्र प्रा.डॉ. सय्यद मौलाना महेताब	४९
८.	अहमदपूर तालुक्यातील ज्वारी पिकाच्या उत्पादकतेचा भौगोलिक अभ्यास (सन -२००८ ते २०१३) प्रा. डॉ. राठोड सुनिल थोंडिराम, प्रा. डॉ. मुळे अंबादास मारोतीराव	५४
9.	हवामान बदल आणि मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांची आत्महत्या :एक भौगोलीक अभ्यास. डॉ. व्हि आर राठोड भूगोल , डॉ. व्हि के चव्हाण , डॉ. कराळे एन वी	६१
१०.	शाश्वत विकासातील धोक्याचे व्यवस्थापन प्राचार्य डॉ. अरुण दळवे , प्रा. डॉ. सखाराम डी. वाघमारे	६७
११.	सेंद्रीय शेती काळाची गरज डॉ.डी.एन माने	७४
१२.	हवामान बदलाचा भारतीय शेतीवरील परिणाम डॉ.नागनाथ माधवराव फड	७९

१३.	माळशिरस तालुक्यातील भूमी उपयोजनाचे बदलते स्वरूप : एक भौगोलिक अभ्यास प्रा.डॉ.बी.एन.नागलगावे, प्रा.डॉ.एम.पी. मानकरी	८४
१४.	परभणी जिल्ह्यातील पिक संयोगातील बदल प्रा.डॉ.पाटील बी.टी., प्रा.डॉ.गोंड एन.एस.	८८
१५.	मध्य प्रदेश की कृषि पर जलवायु का प्रभाव" एक अध्ययन १९६१–२०११ डॉ.आर.आर.आर्य	९२
16.	हवामान बदलाचा मराठवाड्यातील कापुस लागवड क्षेत्रावरील परिणाम एक भौगोलिक अभ्यास प्रा डॉ. भागवत ना. पस्तापुरे	१०३
१७.	बिदर जिल्ह्यातील साक्षरतेचा चिकित्सक अभ्यास डॉ. कळसकर सूर्यकांत नागनाथ, श्री. राठोड बालाजी रतन	११२
१८.	किनवट तालुक्यातील आदिवासी जमातीच्या समस्या डॉ. एन.के.वाघमारे	११७
१९.	कृषि विकासासाठी जल व्यवस्थापन करणे काळाची गरज : एक चिकित्सा डॉ. संजीव एच. कोळपे	१२४
२०.	नांदेड जिल्ह्यातील आठवडी बाजार सेवा : एक भौगोलिक अभ्यास गायकवाड श्रीहरी रामराव, डॉ.सदानंद गोने, डॉ. सोमनाथ संभाजी, लांडगे	१३३
२१.	भारतातील निर्वनीकरण : भारतातील निर्वनीकरणाचे भौगोलिक विश्लेषण प्रा.डॉ. छाया बळीराम टोंगळे	१३७
22.	रायगड जिल्ह्यातील ग्रामीण वस्त्यांचा भौगोलिक अभ्यास" प्रा. सर्जेराव आनंदराव पाटील , डॉ. भगवान प्रभाकरराव शेंडगे	१४६
२३.	रासायनिक खते व किटकनाशके वापराबाबत शेतकऱ्यांच्या नोंदीचा चिकीत्सक अभ्यास	१५२

Swami Vivekanand Mahavidyalaya Mukramabad Tq.Mukhed Dist Nanded
PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist Nanded

मानवी क्रियामुळे आज ज्यास्त प्रमाणात परिणामकारक ठरत आहेत त्यासाठी अशा आपत्तीचे व्यवस्थापन करणे गरजेचे आहे.

१. भौगोलिक दृष्ट्या संपूर्ण प्रदेशाचा अभ्यास करुन त्या ठिकाणचे हवामान, मृदासंधारण, जंगलप्रदेश इत्यादींचा विचार करुन पूरप्रदेश निश्चित करावेत.
२. मोठ्या नदयांना अनेक बांध घालावेत म्हणजे पूरावर नियंत्रण ठेवता येईल.
३. मोठे तलाव, धरण यांचे पाणी विसर्ग नियोजन योग्य पध्दतीचे असावे.
४. नदंयाच्या किनारीभागातील वृक्षांची तोड होणार नाही याची काळजी घ्यावी.
५. नदयावरील धरणावर व मोठ्या बंधाऱ्यावर संरक्षण विषयक यंत्रणा जागृत ठेवावी.
६. पुराच्या वेळी केंद्रसरकार व राज्य सरकार यांच्यामध्ये समन्वय राहील याची व्यवस्था करावी.
७. पूरग्रस्ताना वाचविण्यासाठी, अन्नधान्य पोहचविण्यासाठी तसेच वैदयकीय सेवा पुरवण्यासाठी हेलीकॅप्टरची व्यवस्था असावी.

संदर्भः-

१. टाईमलाईन- इंडियन एक्सप्रेस- १ सप्टे. २०१८
२. राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन- २२ ऑगस्ट २०१८
३. बिझनेस स्टैंडर्ड इंडिया- १८ ऑगस्ट २०१८
४. बी.बी.सी. न्यूज- १६ ऑगस्ट २०१८
५. प्राकृतिक आपदाओं कि विभिनता एवं मानवीय प्रबंधन का मनोविज्ञान- डॉ. आनंद कुमार खरे, डॉ. वीरेंद्र सिंह यादव

७.

बीदर जिल्ह्यातील ग्राम-नगर केंद्र

प्रा.डॉ. सय्यद मौलाना महेताब
(भुगोल विभाग प्रमुख, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुखमावाद.)

१. प्रस्तावना :-

"सर्वसामान्यपणे मोठ्या ग्रामीण वसाहतीकडून द्वितीय आणि तृतीय आर्थिक व्यवसायांच्या सेवा सुविधा वसाहतीतील लोकांना आणि असमंतातील प्रभाव क्षेत्रातील ग्रामीण वस्तींना पुरविल्या जातात. अशा ग्रामीण वसाहतीला ग्राम-नगर सेवा केंद्र असे म्हणतात." प्रादेशिक विकासाच्या दृष्टिकोनातून ग्राम नगर सेवा केंद्राला विशेष महत्त्व प्राप्त झालेले दिसते. या केंद्रामध्ये व्यावसायिक मोठ्या संख्येने असल्यामुळे व्यवसायामध्ये मोठ्या प्रमाणात सुधारणा झाली असल्याचे आढळते. या केंद्राकडून त्याच्या प्रभाव क्षेत्रातील ग्रामीण वसाहतींना सेवा सुविधा पुरविण्याचे कार्य केले जाते. (मंडल, १९७८).

शहरी खेडे (डिकिनसन, १९३२), उपनगर (स्मेल, १९४४), ग्राम-नगर समाज (गलपीन, १९४५) आणि ग्राम नगर वस्ती (सिंग १९६०), अशा प्रकारे अनेक भूगोल तज्ञांनी 'ग्राम नगर केंद्राची' संकल्पना स्पष्ट केलेली आहे. "ग्रामीण व नागरी वसाहती पेक्षा ग्राम-नगर केंद्राची वैशिष्ट्ये भिन्न असतात. ग्राम-नगर केंद्रामध्ये सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक कार्यांबाबत एकसुत्रीपणा आलेला असतो" (सिंग, १९६०).

बिदर जिल्हा राज्याचा The crown of Karnataka (कर्नाटक राज्याचे मुकुट किंवा माथा) म्हणून ओळखला जातो. भौगोलिकदृष्ट्या जिल्ह्याचे स्थान राज्याच्या अतिउत्तरेकडे असून जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार १७° ३५′ उत्तर ते १८° २५′ उत्तर अक्षवृत्त आणि रेखावृत्तीय विस्तार ७६° ४२′ पूर्व ते ७७° ३९′ पूर्व रेखावृत्ताच्या दरम्यान आहे. जिल्ह्यास सहा जिल्ह्यांच्या सीमा लाभलेल्या असून जिल्ह्याच्या पूर्वेस मेदक, उत्तर पूर्वेस निझामाबाद या आंध्रप्रदेशाच्या सीमा आहेत. उत्तरेस नांदेड, उत्तर पश्चिमेस लातूर तर पश्चिमेस उस्मानाबाद या महाराष्ट्रातील तीन जिल्ह्यांच्या सीमा आहेत. दक्षिणेस कर्नाटकातील गुलबर्गा जिल्ह्याची सीमा पसरलेली आहे. बीदर जिल्हा प्राकृतिकदृष्ट्या भारतातील दख्खन पठारावरील बालाघाट डोंगर रांगामध्ये पूर्व कडावर वसलेला आहे. जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ प्रामुख्याने ५४५८.१ चौ. कि. मी. असून राज्याच्या एकूण क्षेत्राच्या २.८४ टक्के आहे. जिल्ह्यातील एकूण भौगोलिक क्षेत्र

Swami Vivekanand Mahavidyalaya Mukhed Tq.Mukhed Dist.Nanded

५२९४.१७ चौ.कि.मी. ग्रामीण क्षेत्र असून ते जिल्ह्याच्या ९६.९८ टक्के आहे. तर एकूण क्षेत्राच्या १६४.७३ चौ.कि.मी. क्षेत्र शहरी असून ते जिल्ह्याच्या ३.०२ टक्के आहे.

बीज संज्ञा :

ग्रामीण वसाहतीतील लोकसंख्येनुसार जिल्ह्यातील ग्राम-नगर केंद्रांची संख्या व त्यानुसार तालुकानिहाय ग्राम-नगर केंद्रांची श्रेणी.

२. अभ्यास क्षेत्र :-

कर्नाटक राज्यातील चार प्रशासकीय विभागापैकी गुलबर्गा विभागात बीदर जिल्ह्याचा समावेश होतो. जिल्ह्यात दोन प्रशासकिय विभाग असून औराद, भालकी, बसवकल्याण, बीदर व हुमनाबाद या पाच तालुक्यांचा समावेश होतो.

३. उद्दीष्टे :-

पेपर शोधनिबंधाद्वारे बीदर जिल्ह्यातील तालुकानिहाय ग्राम-नगर केंद्रांचा शोध घेऊन ग्राम-नगर केंद्रांच्या सेवा उच्चतम, उच्च, मध्यम की निम्न आहेत याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

४. तथ्यसंकलन व अभ्यास पद्धती :-

अभ्यास क्षेत्रातील ज्या ग्रामीण वसाहतींची लोकसंख्या ५००० आणि त्यापेक्षा जास्त आहे. अशा ग्रामीण वसाहतींचा समावेश ग्राम-नगर केंद्राच्या गटात केला आहे. बीदर जिल्ह्यात एकूण ग्रामीण वसाहतीपैकी ३४ ग्रामीण वसाहतीमध्ये ग्राम-नगर केंद्राची वैशिष्ट्ये आढळतात. ग्राम-नगर केंद्राची श्रेणी निश्चित करण्यासाठी आर. बी मंडल यांच्या पुढील सुत्राद्वारे ग्राम-नगर निर्देशांक काढलेला आहे.

ग्राम नगर केंद्राची सुची = $\sqrt{PC \times \frac{tw \times 100}{TW}}$

१) Pc = केंद्राची एकूण लोकसंख्या.

२) tw = केंद्रातील तृतीय व्यवसायात गुंतलेली लोकसंख्या.

३) TW = केंद्रातील एकूण व्यवसायिक लोकसंख्या.

ग्राम-नगर केंद्राचे प्रथम, द्वितीय, तृतीय आणि चतुर्थ क्रमाच्या श्रेणी मध्ये विभाजन करण्यासाठी माध्य आणि प्रमाण विचलन या सांख्यिकी पध्दतीचा वापर केलेला आहे. बीदर जिल्ह्यातील ग्राम-नगर केंद्राचा अभ्यास करून श्रेणी निश्चित करण्यासाठी ग्राम-नगर दर्शक मूल्य काढले असता ते १७.५५ ते ३५.३७ या दरम्यान आलेले आहे. ग्राम नगर निर्देशांकाचे माध्य २३.५८ आणि प्रमाण विचलन ०४.०१ एवढे आलेले आहे. या आधारे ग्राम-नगर केंद्राच्या श्रेणीचे चार गटामध्ये वर्गीकरण केले आहे.

सारणी क्र. १

ग्राम-नगर केंद्राची क्रमवारी (श्रेणी) (२०११)

अ.क्र.	ग्राम-नगर निर्देशांकाची श्रेणी	श्रेणी निश्चितीचे वर्गांतर	ग्राम-नगर केंद्राची संख्या	ग्राम-नगर केंद्राची श्रेणी
१	माध्य अधिक १ प्रमाण विचलन ते माध्य अधिक २ प्रमाण विचलन	२७.५९ ते ३१.६० / उच्चतम सेवा केंद्र	०५	प्रथम क्रम
२	माध्य ते माध्य अधिक १ प्रमाण विचलन	२३.५८ ते २७.५९ / उच्च सेवा केंद्र	११	द्वितीय क्रम
३	माध्य वजा एक प्रमाण विचलन ते माध्य	१९.५७ ते २३.५८ / मध्यम सेवा केंद्र	१३	तृतीय क्रम
४	१ प्रमाण विचलन ते माध्य वजा १ प्रमाण विचलन	०४.०१ ते १९.५७ / निम्न सेवा केंद्र	०५	चतुर्थ क्रम.
जिल्हा एकूण			३४	

स्रोत :- अधिकृत माहितीच्या आधारे संकलित.

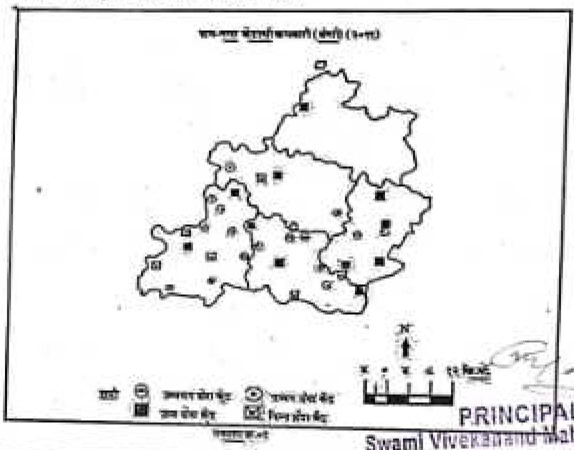

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukhed Ta.Mukhed Dist.Nanded

१. उच्चतम सेवा केंद्र :

अभ्यास क्षेत्रामध्ये ग्राम-नगर प्रथम क्रम अर्थात उच्चतम सेवा केंद्राची संख्या ०५ एवढी असून उच्चतम सेवा केंद्र असलेल्या वसाहतीमध्ये बस्वकल्याण, बीदर व हुमनाबाद तालुक्यातील वसाहतीचा समावेश होतो. बस्वकल्याण तालुक्यातील राजेश्वर या ग्राम नगर केंद्राची लोकसंख्या २०११ च्या जनगणनेनुसार १६३४९, बीदर तालुक्यातील कमठाणा या ग्राम नगर केंद्राची लोकसंख्या ११९७९, तसेच हुमनाबाद तालुक्यातील हळ्ळीखेड, मानेखळ्ळी व दुबलगुंडी या ग्राम-नगर केंद्राची लोकसंख्या अनुक्रमे २०१६३, १२०३९ व १०१३३ एवढी आहे.

२. उच्च सेवा केंद्र :

द्वितीय क्रम श्रेणीमध्ये अभ्यास क्षेत्रातील ११ ग्रामीण वसाहतीचा समावेश होतो. यात बीदर तालुक्यातील अमलापूर, बगदाळ, मानहळ्ळी व जनवाडा या ०४ ग्रामीण वसाहती, हुमनाबाद तालुक्यातील घाटबोराळ, हुडगी व बिमलखेडा या ०३, तसेच बस्वकल्याण तालुक्यातील हुलसूर व मंठाळ आणि औराद तालुक्यातील मुर्की व भालकी तालुक्यातील धन्नूरा या ग्रामीण वसाहतीचा समावेश होतो.

३. मध्यम सेवा केंद्र :

तृतीय क्रम श्रेणी मध्ये अभ्यास क्षेत्रातील १३ ग्रामीण वसाहतीचा समावेश होत असून बस्वकल्याण तालुक्यातील मिरखल, बेलुरा, परतापूर, नारायणपूर, कोहिनूर व मुडबी या ०६ ग्रामीण वसाहतीचा समावेश होतो. याशिवाय हुमनाबाद तालुक्यातील मांगलगी, कनकटा व निरणा आणि भालकी तालुक्यातील मेहकर, खाटकचिंचोली व धानुरा अशा प्रत्येकी ०३ ग्रामीण वसाहतीचा समावेश होतो. बीदर तालुक्यातील फक्त चित्ता या ग्रामीण वसाहतीचा समावेश तृतीय क्रम श्रेणीमध्ये होतो.

४. निम्न सेवा केंद्र :

अभ्यास क्षेत्रातील ०५ग्रामीण वसाहतीचा समावेश चतुर्थ क्रम श्रेणीमध्ये होत असून बस्वकल्याण तालुक्यातील उजळम, मोरखंडी व येरंडी, भालकी तालुक्यातील सायेगाव तर हुमनाबाद तालुक्यातील कोडंपल या ग्रामीण वसाहतीचा समावेश होतो. नकाशामध्ये ग्रामीण सेवा केंद्राचे वितरण दर्शविले आहे.

समारोप :-

जिल्ह्यातील तालुकानिहाय ग्राम-नगर केंद्राचा विचार करता असे दिसते की, बस्वकल्याण तालुक्यात सर्वात जास्त १२ ग्राम-नगर केंद्रे असून सर्वात कमी औराद तालुक्यात फक्त ०१ ग्राम-नगर केंद्र आहे. याशिवाय हुमनाबाद तालुक्यात १०, बीदर तालुक्यात ०६ व भालकी तालुक्यात ०५ ग्राम-नगर केंद्र आहेत.

ग्राम-नगर केंद्राचा विकास हा प्रामुख्याने अभ्यास क्षेत्रातील वाहतूक, दळणवळण, शिक्षण, आरोग्य, बाजाराची सुविधा बँक, वैद्यकीय सुविधा व व्यापारी बाजारपेठ इत्यादी सेवा कार्यांमुळे झाल्याचे आढळते.

संदर्भ ग्रंथ :

१. Cencus of India (2011): District Cencus Hand Book Bidar Derector of Cencus Operatioings, Karnataka Banglore.
२. Chandra M. M. and Gopal Krishan (1977): The System of Service Centres in the outer Himalayas. Published in Man, Culture and Settlement, (edited by) Robert C., Singh K. N. and Rana P. B., New Delhi. Pp. 277-286.
३. Mandal, R. B. (1978): Introduction to Rural Settlement, New Delhi: Concept Publishing Co. pp. 249-269.
४. अहीरराव, वा.र (१९९७) : अधिवास भूविज्ञान, निराली प्रकाशन पुणे.
५. सामाजिक व आर्थिक समालोचन - बीदर जिल्हा, २०११-१२.

Swami Vivekanand Mahavidyalaya Mukramabad Dist.Nanded

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Issue : XVI, Vol. III
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 4.00
ISSN 2250-169X
Dec. 2018 To May 2019

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	India : Strategic Challenges and Responses **R. B. Baviskar**	1
2	Size of land holding, Inflation and Its Causes in India **Dr. Rajarshi Jadhav**	9
3	LIS Education in India: Special Reference to Distance Education Mode and Major Challenges **Dr. M. M. Sayyed**	15
4	Agriculitoral Land Utilization - Ahmedpur Taluka **Dr. K. R. Kande**	23
5	Spatial Distribution of Market Centers in Nanded District : A Geographical Study **S. J. Chate**	27
6	Anna Hazare: The Face of New Gandhigiri **Dr. Anil Reddy**	32
7	डॉ. शंकर शेष के प्रमुख नाटकों की भाषा पर अध्ययन **डॉ. बस्वराज शिवाजीराव धोतरे**	37
8	नरेंद्र मोहन के नाटकों में व्यक्त सामाजिक संवेदना के विविध आयाम **जी. जी. शेख**	43
9	महाराष्ट्रात कृषी पर्यटन व्यवसायातून ग्रामीण विकासाचे मार्ग शोधणे **डॉ. कुसुम बाबुराव ढोणे**	47
10	दलित साहित्याची चळवळ आणि दलित स्वकथने **डॉ. जितेंद्र कोकणे**	52
11	आरक्षण धोरण आणि सामाजिक न्याय **डॉ. सविता ज्ञानेश्वर कावरे**	57

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Issue : XVI, Vol. III
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 4.00
ISSN 2250-169X
Dec. 2018 To May 2019

3

LIS Education in India: Special Reference to Distance Education Mode and Major Challenges

Dr. M. M. Sayyed
Head, Dept. of Geography,
Swami Vivekanand Mahavidyalaya,
Mukramabad, Dist. Nanded

Research Paper - Geography

ABSTRACT

The paper provides an overview of library and Information Science (LIS) education today in Indian and traces the emergence of LIS education in India before independence. It describes the current status, the different pattern, and level of LIS education. It emphasizes the need for having a national level accreditation body maintains standards in LIS Education. LIS professionals have to play a vital role in the process of information organization, retrieval, repackaging, and its communication. Now the designation of jobs has been changed to Web Manager, E-Publisher, Knowledge Manager, Information Manager/Officer, Internet searcher etc. To survive in this changed world, LIS professionals must be well educated, highly qualified, and professionally competent with different skills

Keywords : - LIS education, Distance Mode

Introduction :

LIS professionals have to play a vital role in the process of information organization, retrieval, repackaging, and its communication. Every stage of societal development requires an educational system that can adequately reflect its needs and demands. The Information technology revolution has already taken its root in India and this has profound implication for the information professionals. Today modern librarianship is a profession with a diversity

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Swami Vivekanand Mahavidyalaya Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

of opportunities and challenges. In India LIS courses are offered at different levels through regular and distance mode. Now e-learning has emerged as the most important method of distance education by adopting new IT based style of teaching.

HISTORY OF LIBRARY EDUCATION IN INDIA:

There is a reference to in-service training in universities set up during the later part of the 19th century (Neelmeghan, 1974). However, the credit for starting a formal course of library education in India goes to William Alonson Borden and Asa Don Dickinson, students of the great librarian Melwil Dewey. Borden began a training course in 1911 at the Central Library, Baroda in and Dickenson at Punjab University in 1915. The training school at Punjab University was considered to be the second known library school in the world; the first aquainted school is Ranganathan Columbia School. Dickenson was probably the first to use the term 'Library Science' for his training course in place of 'Librarianship' (Konnur, 1986). Dr. S.R. - the father of Indian library science - who also worked sincerely for the spread of Library and Information Science education in India, by his efforts, universities and library associations started setting up library schools.

LIS EDUCATION IN INDIA:

The objectives of the LIS courses are to provide a balanced training, integrating theory with practical exercises, and to cover all aspects of professional work with equal emphasis embracing new frontiers of librarianship. These new frontiers are mainly Information Storage and Retrieval, Information Technology, Information Management and Knowledge Management. The University Grants Commission (UGC) Model Curriculum Report, 2001 lists six levels of courses in Library and Information science education in India, starting from Certificate, Diploma, Bachelor (BLISc), P.G Diploma, Masters (MLISc) to M.Phil and PhD.

LIBRARY AND INFORMATION SCIENCE IN DISTANCE MODE:

Distance education has been defined in a variety of ways. The United States Distance Learning Association defines it as: Distance Education (Learning)- "education program whereby students may complete all or part of an educational program in a geographical location apart from the institution hosting the program; the final award given is equivalent in standard and content to an award program completed on campus" (United

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

made compelling and interesting with multimedia, and the trainee can be given multiple learning paths depending on his or her needs," (Bandhuni, 2005)

MAJOR CHALLENGES:

Many challenges exist before LIS professionals to march further to meet the present and future situations and bring in quality both in teaching and practice. The ultimate aim of any course including LIS is to make job seekers enrolled in the system employable and marketable. The universities that have correspondence courses in LIS are not producing such candidates who have the required skills. In the present situation, most of the open universities have no limit in intake of students thus producing a large group of people having higher degrees with a good percentage, but that is useless and unproductive in the field of professional work which leads to an unemployment problem.

Following are other challenges and issues that the LIS education system is facing nowadays:

1) Lack of finance:

The major challenge in improving the LIS education is the lack of finance. It is not possible to make any resource available without appropriate financial support. The agencies issuing grants like UGC, university authorities and other bodies don't support LIS schools needing special grants for infrastructure, faculty and other necessary items.

2) Inadequate Infrastructure:

Generally in most of the universities, study centers are conducting LIS education in India, which are not adequately established with well-furnished computer laboratory and library facilities because the administration does not feel any need to provide computer lab facilities, library facilities, communication equipments, other information science components, and necessary infrastructures required for LIS departments.

3) Lack of Knowledge and Training:

One of the main constraints of e-learning systems is that students need to know how to use the particular information technology. Much more attention will be required in the future web based training that will be delivered over the internet using the non propriety www server and client technology. Despite the increase in the number of institutions offering distance programs, little is known about the teaching practices that contribute to effective online course design and delivery.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

sessions and video conferencing on a regular basis.

SUGGESTIONS:

1 Admissions should be done through admission tests or based on good academic record. Duration of the contact classes, especially practical hours should be increased and attendance should be made compulsory.

2 . The syllabus at all levels should be updated. It is strongly felt that the course duration at Masters level should be of four semesters. Dissertation/project work should be in the third semester and practical training/work experience should given in the fourth semester.

3 All library schools, who impart correspondence programs, should have a permanent faculty. The availability of high caliber permanent teachers should be made a precondition for starting courses in LIS.

4 India urgently needs an educational reform towards open, flexible, student-centered learning, moving away from imparting bookish knowledge to inculcating skills in self-study, creativity, vocational efficiency, and self-reliance. The teaching style must be innovative to face the changing environment.

5 Extensive preplanning of an online course is essential. Knowledge of the capabilities and limitations of the learning system is an important prerequisite to design an online course. Faculty members should have a solid understanding of the major principles of online course design before they attempt to put a course together.

6 Instead of organizing contact classes, study centers can manage regular evening classes in selected major cities for the convenience of the working class.

References :-

1) Amin, S. (2006) Comparative Study of LIS Education in India, U.K. and U.S.A. available at http://drtc.isibang.ac.in/~saiful/colloq/lis_edu.html accessed.

2) Agarwal, S.P. (2004) Library and Information Science Education in India, In Mangla, P.B. and Parasher, R.G. (Eds.): LIS Education in South Asia: Progress, Problems and Prospects. Ludhiana : Medallian,

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

3) Agarwal, S.S. (1986) Library and Information Science Education in India. In: Gupta, P.K.and Pawan, Usha (Eds.): Library and Information Science. Jaipur: RBSA Pub.

4) Bandhuni,(2006) Megha The future of Elearning in India. Express Computer 14 Nov. 2005Available on http://www.expresscomputeronline.com/20051114/market03.shtml accessed.

5) Banerjee, Rahul (2006) Innovative Methodology and Framework for Personalized E-Learning Using Conventional and Mobile Networking Technologies Available at http://www.bits-pilani.ac.in/~rahul/ accessed on 10th July 2006.

6) Kanjilal, Uma (2006) Migrating to the electronic learning environment: prospects for LIS distance learners in India. 64th IFLA General Conference. August 16-August 21, 1998. Available at http://www.ifla.org/IV/ifla64/019-123e.htm accessed.

7) Kunnur, M.B.(1986) Transitional Library Relations: The Indo-American Experience, Pune; University of Poona, 1986.p.216.(Thesis-PhD.)

8) Natarajan, R.(2004)Technology enhanced Learning and the future Education. University News, 42(48), November 29-December 05, 2004

9) Talwar, V.G.(2006) Library and Information Science Education in India: Some Issues. In: Rao, N. Laxman and Rao, S. Sudarshan (Eds.): Quality in Library and Information Science Education in India. Paper presented at XXII IATLIS National Conference, 24-26Nov.2005, Hyderabad,

10) Ramesha and Ramesh Babu B.(2005) Quality of LIS education Through Distance Education mode: A case study of Tamil Nadu. In: Quality in Library and Information Science Education in India. Rao, N. Laxman and Rao, S. Sudarshan. Ed. Paper presented at XXII IATLIS National Conference, 24-26 Nov.2005.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF HINDI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	रामदरश मिश्र के उपन्यासों में नारी समस्याएँ बिरादार राजकुमार अर्जुनराव	१-३
२	धूमिल की कविताओं में जनतांत्रिक चूनौतियाँ प्रा. डॉ. पी. एम. भुमरे	४-६
३	संजीव के उपन्यासों में आदिवासी जन-जीवन की समस्याओं का चित्रण डॉ. लक्ष्मण तुळशीराम काळे	७-९
४	समस्याओं के घेरे में भारतीय स्त्री प्रा. डॉ. शेषराव लिंबाजी राठोड	१०-१४
५	भारत वर्ष में अल्पसंख्यकों की समस्याएँ डॉ. मौलाना महेताब सय्यद	१५-१८
६	लोकतंत्र के सम्मुख समस्याएं सहा. प्रा. व्ही. बी. चांदजकर	१९-२१
७	भारतीय समाज में स्थित स्त्री, दलित, आदिवासी एवं अल्पसंख्यांको की समस्याएँ डॉ. पवार विक्रमसिंह विजयसिंह	२२-२५
८	विश्वीकरण का भारतीय अर्थव्यवस्था पर प्रभाव प्रा. डॉ. अशोक पुरभाजी टिपरसे	२६-३०

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

५. भारत वर्ष में अल्पसंख्यकों की ससस्याएँ

डॉ. मौलाना महेताब सय्यद
भूगोल विभाग प्रमुख, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद.

प्रस्तावना

भारत एक बहुभाषी और बहुधार्मिक देश है। भारतीय समाज धार्मिक और अन्य दृष्टिकोणों से बहुलतावादी है। बहुत लंबे समय से विभिन्न धार्मिक समुदायों से संबंधित लोग इस देश में एक साथ रह रहे हैं। यद्यपि इस भूमी मे रहने वाले अधिकांश *लोग हिंदू हैं। अन्य धार्मिक समुदायों जैसे मुस्लिम, इसाई, सिख, बौद्ध और जैन या अन्य धर्म समुदाय समान अधिकारों और* अवसरों का आनंद लेकर हिंदूओं के साथ रह रहे हैं। अपनी संख्यात्मक शक्ति के आधार पर हिंदू बहुमत का गठन करते हैं, जबकी बाकी धार्मिक समुदाय धार्मिक अल्पसंख्यकों के रूप मे जाने जाते हैं। इस बात का साक्षात्कार निम्नलिखीत तालिका से हो जाता है।

अनुक्रम	धार्मिक समुदाय	प्रमान प्रतिशत
१	हिंदू	७९.८
२	मुस्लिम	१४.२
३	इसाई	२.३
४	सिख	१.७
५	बौद्ध	०.७
६	जैन	०.४
७	अन्य	०.९

स्त्रोत : भारत की जनगणना.२०११

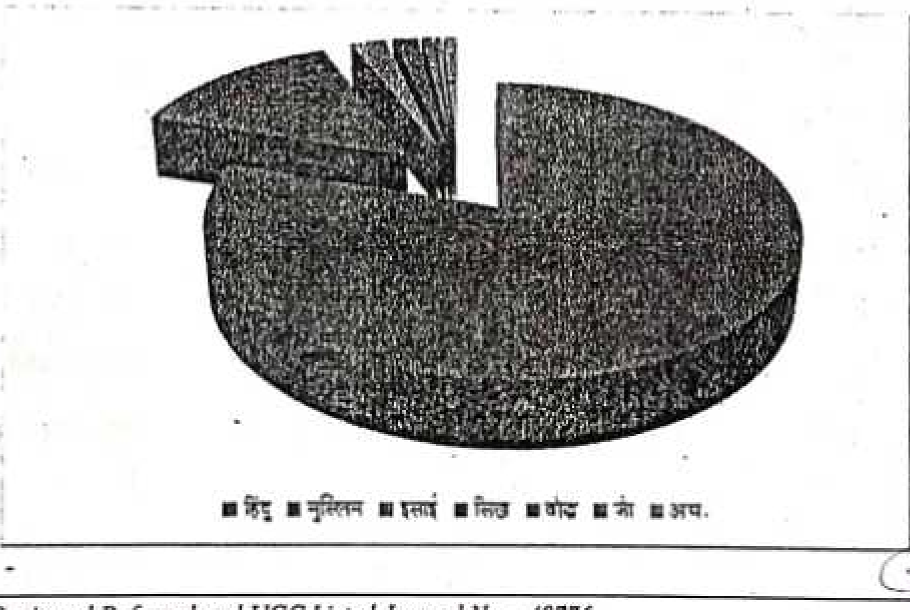

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

VOLUME - VIII, ISSU[illegible] I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2[illegible]7 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

भारत के संदर्भ [illegible] अल्पसंख्यक की अवधारणा के बारे में यह कहा जा सकता है कि, भारतीय संविधान में कहीं भी इस शब्द को ठीक से परिभाषि[illegible] नही किया गया है। लेकिन अल्पसंख्यक का दर्जा कई समुहोंमे प्रदान किया गया है। संविधान के अनुच्छेद २९ के अनुसार [illegible] के अधिकार क्षेत्र में रहने वाला कोई भी समूह अपनी भाषा, लिपि या साहित्य और संस्कृति को संरक्षित और बढावा देने [illegible] हकदार है। और अनुच्छेद ३० में कहा गया है कि एक अल्पसंख्यक समुह चाहे वह धर्म या भाषा पर आधारित हो, को अपनी [illegible] के शैक्षिक संस्थान की स्थापना और प्रशासन का अधिकार होगा।

धार्मिक अल्पसं[illegible]ों की समस्याएं नस्लीय, धार्मिक, जातिय, भाषाई और अन्य अल्पसंख्यक हर जगह किसी न किसी समस्या के अधीन [illegible] मुख्य समस्याए जो वे आम तौर पर सामना करते हैं वह निम्नलिखीत है -

१. पूर्वाग्रह और भेदभाव [illegible] समस्या

भारत के संदर्भ [illegible] भिन्न धार्मिक समुदायों के लोगों को अवसर प्रदान करने या व्यवहार में भेदभाव नही हैं। संविधान की प्रस्तावना ही यह घोष[illegible] करती है कि, सभी लोग अपनी जाति, वर्ग, रंग, पंथ, लिंग, क्षेत्र या धर्म के बावजूद समान अधिकार और अवसर प्रदान करेंगे।

अनुच्छेद १५ (१[illegible]र १५ (२) धर्म के आधार पर भेदभाव पर रोक लगाते हैं। अनुच्छेद २५ धर्म के प्रचार और प्रसार के अधिकार का वादा क[illegible] यह स्पष्ट है कि, भारत में किसी भी धार्मिक समुदाय के लोगों के लिए शैक्षिक एवंम आर्थिक अवसरों का उपयोग करन[illegible] लिए कोइ कानूनी रोक नही है। यह सच है कि, कुछ धार्मिक समुदाय जैसे मुस्लिम अन्य समुदायों के मुकाबले अवसरों का [illegible] उठाने में सक्षम नही है। यह स्थिति किसी भी भेदभाव को नही दर्शाती है। यह केवल यह बताता है कि, ऐसे समुदाय केवल [illegible] योग्यता के कारण प्रतिस्पर्धात्मक दौड में पिछड रहे है। जैसा कि, पूर्वाग्रह और रूढिवादी सोंच एक जटिल समाज की स[illegible] विशेषताएं हैं। भारत इसका अपवाद नही है। आमतौर पर इस्तेमाल किए जाने वाले कथन जैसे हिंदू कायर और मुसलमान [illegible]वी हैं, सिख सुस्त और इसाई कन्वर्टर्स हैं, यही प्रचलित धार्मिक पूर्वाग्रहों को दर्शाते हैं।

इस तरह के पूर्व[illegible] धार्मिक समुदायों के बीच सामाजिक दूरी को और अधिक बढाते हैं। यह समस्या अभी भी भारत के कुछ संवेदनशील क्षेत्रों [illegible] बरकरार है।

२. विशिष्ट सामाजिक [illegible] सांस्कृतिक जीवन के संरक्षण की समस्या

भारत उन बहुत [illegible] देशों मे से एक है, जिन्होंने सभी धार्मिक समुदायों को अपने धर्म का पालन करने की समान स्वतंत्रता दी है। संविधान [illegible] अनुच्छेद २५ मे इस तरह के अधिकार का प्रावधान है। इससे जोडा गया अनुच्छेद ३ डी (१) मे सभी अल्पसंख्यकों को कहा ग[illegible] कि, क्या धर्म या भाषा के आधार पर उन्हे अपनी पसंद के शैक्षिक संस्थानों की स्थापना और प्रशासन का अधिकार होग[illegible] उन्हें अपनी सामाजिक एवंम सांस्कृतिक विशेषताओं को संरक्षित करने का अधिकार दिया जाता है। न्याय पाने मे अल्पसंख्य[illegible] की मदद करने के लिए अल्पसंख्यक आयोग की स्थापना की गयी है। किसी भी अल्पसंख्यक समुदाय के पास विशेष रू[illegible] किसी भी सरकार के खिलाफ शिकायत नही हो सकती है।

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mu[illegible] Dist.Nanded

भारत मे अल्पसंख्यकों की कुछ समस्याएं :

भारत में संवैधानिक समानता, धार्मिक अल्पसंख्यको के प्रावधानों के बावजूद अक्सर कुछ समस्याओं का अनुभव होता है। जो निम्नलिखित है -

१. सुरक्षा प्रदान करने की समस्या

सुरक्षा और सुरक्षा की अवश्यकता अल्पसंख्यकों को बहुत बार महसूस होती है। खासकर सांप्रदायिक हिंसा जातिगत संधर्ष, त्योहारो का पालन और धार्मिक कार्यों को बढे पैमाने पर करने के दौरान, अल्पसंख्यक समुह अक्सर पुलिस सुरक्षा चाहते है। सत्ता मे सरकार को सभी सदस्यों को इस तरह की सुरक्षा प्रदान करना मुश्किल लगता है। यह अत्यधिक महंगा भी है। ऐसी सुरक्षा प्रदान करने में विफल राज्य सरकारों की आलोचना भी की जाती है। जैसे १९८४ मे इंदिरा गांधी की हत्या के तुरंत बाद दिल्ली में हुई सांप्रदायिक हिंसा को रोकने में असफलता, गुजरात मे मुस्लिम अल्पसंख्यकों को सुरक्षा प्रदान करने में गुजरात सरकार की असमर्थता, जम्मू कश्मीर की सरकार ने मुस्लिम चरमपंथियों के अत्याचार के खिलाफ उस राज्य में हिंदू और सिख अल्पसंख्यकों को पर्याप्त सुरक्षा प्रदान करने मे अक्षमता की भी व्यापक रूप से निंदा की है।

२. सांप्रदायिक तनाव और दंगे की समस्या

स्वतंत्रता के बाद से सांप्रदायिक तनाव और दंगे लगातार बढ रहे हैं। जब भी सांप्रदायिक तनाव और दंगे किसी भी कारण से होते है, तो अल्पसंख्यक हितों को खतरा हो जाता है; भय और चिंताऐं व्यापक हो जाती है। सत्ता में सरकार के लिए उन पर विश्वास बहाल करने के लिए यह एक कठिन काम हो जाता है।

३. सिविल सेवा और राजनीति में प्रतिनिधित्व के कमी की समस्या

संविधान यद्यपि धार्मिक अल्पसंख्यको सहित अपने सभी नागरिकों को समानता एवंम समान अवसर प्रदान करता है, सबसे बडा अल्पसंख्यक समुदाय अर्थात, विशेष रूप से मुसलमानों ने इन सुविधाओं का लाभ नही उठाया है। उनके बीच एक भावना है कि, वे उपेक्षित हैं। हलाँकि, इस तरह की भावना इसाई, सिख और बौद्ध जैसे अन्य धार्मिक अल्पसंख्यक समुदायों के बीच मौजूद नही है, क्योंकि वे आर्थिक और शैक्षिक रूप से बहुसंख्यक समुदाय से बेहतर हैं।

४. अलगाववाद की समस्या

कुछ क्षेत्रो में कुछ धार्मिक समुदायों द्वारा आगे की गई कुछ मांगे दूसरों के लिए स्वीकार्य नही हैं। इसने उनके और अन्य लोगों के बीच की खाई को चौडा किया है। जैसे कश्मीर मे कुछ मुस्लिम चरमपंथियों के बीच मौजूद अलगाववादी प्रवृति और स्वतंत्र कश्मीर की स्थापना के लिए उनकी मांग दूसरों के लिए स्वीकार्य नही हैं। इस तरह की मांग को राष्ट्रविरोधी माना जाता है। ऐसी मांगों के समर्थक संबंधित राज्यों मे कानून व्यवस्था की गडबडी पैदा कर रहे हैं।

५. धर्मनिरपेक्षता पर सख्ती से टिकने की विफलता

भारत ने खुद को धर्मनिरपेक्ष देश घोषित किया है। मुस्लिम लीग सहित लगभग सभी राजनीतिक दल खुद को धर्मनिरपेक्ष होने का दावा करते हैं। लेकिन वास्तविक व्यवहार मे कोई भी दल धर्मनिरपेक्षता के प्रति अपनी प्रतिबद्धता मे

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq. Mukhed Dist Nanded

ईमानदार नही है, विशुद्ध रूप से धार्मिक मुद्दों का अक्सर इन दलों द्वारा राजनीतिकरण किया जाता है। इसी तरह धर्मनिरपेक्ष मुद्दों और विशुद्ध रूप से कानून और व्यवस्था की समस्याओं को धार्मिक रंग दिया जाता है। ये दल हमेशा सांप्रदायिक मुद्दों का राजनीतिकरण करने और इससे राजनीतिक लाभ लेने के अवसर का इंतजार कर रहे हैं। इसलिए धर्मनिरपेक्षता के प्रति उनकी प्रतिबद्धता में इन दलों की विश्वसनीयता खो गई है। इससे अल्पसंख्यकों के मन मे संदेह और असुरक्षा की भावना पैदा हुई है।

६. सामान्य नागरिक संहिता के परिचय से संबंधित समस्या

एक और बडी बाधा जो हम बहुसंख्यक और अल्पसंख्यक के बीच के संबंध मे पाते हैं, वह उन सरकारों की विफलता से संबंधित है, जिन्होंने एक समान नागरिक संहिता की सुरूआत मे अबतक सत्ता संभाली है। यह तर्क दिया जाता है कि, सामाजिक समानता केवल तभी संभव है जब पुरे देश में एकसमान नागरिक संहिता लागू हो। कुछ समुदाय विशेषकर मुसलमान इसका विरोध करते हैं। उनका तर्क है कि, एक समान नागरिक संहिता लागू करना शरीयत का विरोध है, और उनकी धार्मिक स्वतंत्रता को छीन लेगी। यह मुद्दा आज विवादास्पद हो गया है। इसने धार्मिक समुदायों के बीच की खाई को और चौडा कर दिया है।

यह सच है कि, भारत में सांप्रदायिक गडबडी, धार्मिक संघर्ष, सामुहिक टकराव अक्सर हो रहे हैं। इन गडबडियों के बावजूद राष्ट्र ने पिछले अनेक दशकों से अपने धर्मनिरपेक्ष चरित्र को बनाए रखा है। इसके अलावा सरकार धार्मिक अल्पसंख्यकों के हितों की रक्षा के लिए विशेष प्रयास भी कर रही है।

संदर्भ

१. Ansari, S.A. and Khan M.W.- Psychological Problems of minorities specially of Muslims in India.

२. Article २९ and ३० from Indian Constitution.

३. Barnes and Teelirs (१९६६) New Horigon's of Criminology

४. Fried, C. (१९८३). Minorities: Community and Identity, Springer Velog, Bartia Haidel Berg, New York. Tokyo.

५. Hasan, Q. (१९८७). Muslims in India: Attitude Adjustment and Reaction northern Book Centre, New Delhi.

६. The Protection Human Right Act, १९९३.

७. UN Sub-Commissions resolution १९८५/६ adopted at its ३८th session.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

2018-19

Panchal N.H.

CCIADI-2018 ISBN-978-93-83672-72-1

National Conference
On

Climate Change and It's Impact on Agriculture Development in India

(28th & 29th Sept. 2018)

VOLUME - II

Sponsored By

Indian Council of Social Science Research

Originized By

Department of Geography

Ujwal Gramin Mahavdyalaya, Ghonsi, Tq- Jalkot , Dist.Latur

Editors

Prin. Dr. Sadanand H. Gone

Dr. Devidas S. Kendre

Dr. Prakash K. Morkhande

Dr. Padmakar B. Gone

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Shaurya Publication, Latur

डॉ.गोने पद्‌माकर बालाजी, डॉ. एच.बी. राठोड

४७. बीदर जिल्ह्यातील अनुसूचित जाती-जमातीच्या लोकसंख्येचा : एक भौगोलिक विश्लेषण २८६
नारायण हणमंतराव पांचाळ, प्रा.डॉ.वसंत तुकाराम नाईक

४८. दुष्काळ : नैसर्गिक आपत्ती २९०
राठोड रोहिदास शरद

४९. जागतिक तापमान वाढ व हरित निवास परिणाम : एक अभ्यास २९२
श्री चंदनशिवे समाधान, प्रा. डॉ. अनिगुंठे व्ही.एस

५०. नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्ती व्यवस्थापनाची कारणे आणि परिणाम २९९
डॉ. प्रकाश काशिनाथराव मोरखंडे

५१. नांदेड जिल्ह्यातील आठवडी बाजार सेवा : एक भौगोलिक अभ्यास ३११
गायकवाड श्रीहरी रामराव, डॉ.सदानंद गोने

५२. वैश्विक तापमान वाढ - कृषी समोर येणार एक संकट ३१५
श्री.राजेश इंदलसिंग गुसिंगे, डॉ. सचिन सुरेशराव खरात

५३. महाराष्ट्रातील हवामानबदलाचा निवडक पिकांवर झालेला परिणाम : एक भौगालिक अभ्यास ३२१
डॉ. श्रीमती कोळी जे. एन., प्रा. डॉ. अनिगुंठे व्ही.एस.

५४. केरळ मधील पूर एक नैसर्गिक अपत्ती ३२८
डॉ. कळसकर सूर्यकांत नागनाथ, प्रा. सागावे वसंत नामदेवराव

५५. उदगीर तालुक्यातील ग्रामीण वस्त्यांचा भौगोलिक अभ्यास ३३३
प्रा.डॉ.ए.यू.नागरगोजे

५६. जागतिक तापमानवाढीचा मोहोळ तालुक्यातील शेतीवर होणा–या परिणामाचा भौगोलिक अभ्यास ३३८
प्रा. डॉ. गुंड व्ही.एच

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

ISBN-978-93-83672-72-1

४७.

बीदर जिल्ह्यातील अनुसूचित जाती-जमातीच्या लोकसंख्येचा : एक भौगोलिक विश्लेषण

संशोधक
नारायण हणमंतराव पांचाळ
भूगोल विभाग
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद
ता.मुखेड जि.नांदेड

मार्गदर्शक
प्रा.डॉ.वसंत तुकाराम नाईक
विभागप्रमुख तथा संशोधन मार्गदर्शक
ग्रामीण महाविद्यालय, वसंतनगर (कोटग्याळ)
ता.मुखेड जि.नांदेड

प्रस्तावना :

भौगोलिक पर्यावरणाशी लोकसंख्येचे तिच्या गुणवैशिष्ट्यांसह होणारे समायोजन हे लोकसंख्येचे एक महत्त्वाचे अंग आहे. या प्रक्रियेत भौगोलिक परिस्थितीवर किंवा स्वरुपावर लोकसंख्येचाही प्रभाव पडतो. त्याचाही अभ्यास लोकसंख्या भूगोलात केला जातो. उदा.वाढत्या लोकसंख्येमुळे उत्पादन तंत्र, उत्पादन प्रमाण, यांत्रिकता इत्यादीमुळे शेती कारखानदारी यामुळे पर्यावरणही वाढता प्रभाव जाणवतो. ध्वनी प्रदूषण, मृदा प्रदूषण, अति जलसिंचनामुळे जमीनीचे क्षारीकरण, तापमानाची विपरितता अशा अनेक समस्यांचा विचार लोकसंख्या भूगोलात केला जातो. याचा विचार लोकसंख्या भूगोलाच्या आशयाशी आहे.

अनुसूचित जाती व जमाती या इतर समाजापासून भिन्न आहेत. भारतीय समाजातील अत्यंत मागासलेल्या समूहाची एक वेगळी ओळख म्हणून त्या लक्ष वेधतात. अनुसूचित जाती-जमातीमध्ये वांशिक पार्श्वभूमीच्या संदर्भात विभिन्नता आढळते. त्या जमातीचे लोक विभिन्न वांशिक, भाषिक व धार्मिक पंथाचे आहेत. विश्वास, श्रध्दा, समारंभ, उत्सव, आर्थिक कार्य, इ. बाबतीत विविधता आढळते. त्यांचे अस्तित्व पर्यावरणाशी निगडित आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात अनुसूचित जाती-जमातीच्या लोकसंख्येचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

अभ्यास क्षेत्र :

बिदर जिल्हा कर्नाटकातील महत्त्वाच्या जिल्ह्यापैकी एक जिल्हा आहे. या जिल्ह्यास आंध्र प्रदेश आणि तेलंगणा राज्याचा काही भाग अशा सीमा लागून आहेत. तसेच महाराष्ट्रातील लातूर, उस्मानाबाद व नांदेड या जिल्ह्याच्या सीमावर्ती भागावर हा जिल्हा वसलेला आहे. बिदर जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार १७°३५′ ते १८°२५′ आणि रेखावृत्तीय विस्तार ७६°४२′ ते ७७°३९′ इतका

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

आहे. बिदर जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ ५,४४८ एवढे आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार बिदर जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या १७०३३०० एवढी असून त्यापैकी अनुसूचित जाती (SC) २९८८१२ (१७.५४%) आणि अनुसूचित जमातीची (ST) ची १८२२१९ (१०.७९%) इतकी लोकसंख्या आहे. बिदर जिल्ह्यात एकूण ५ तालुके आहेत.

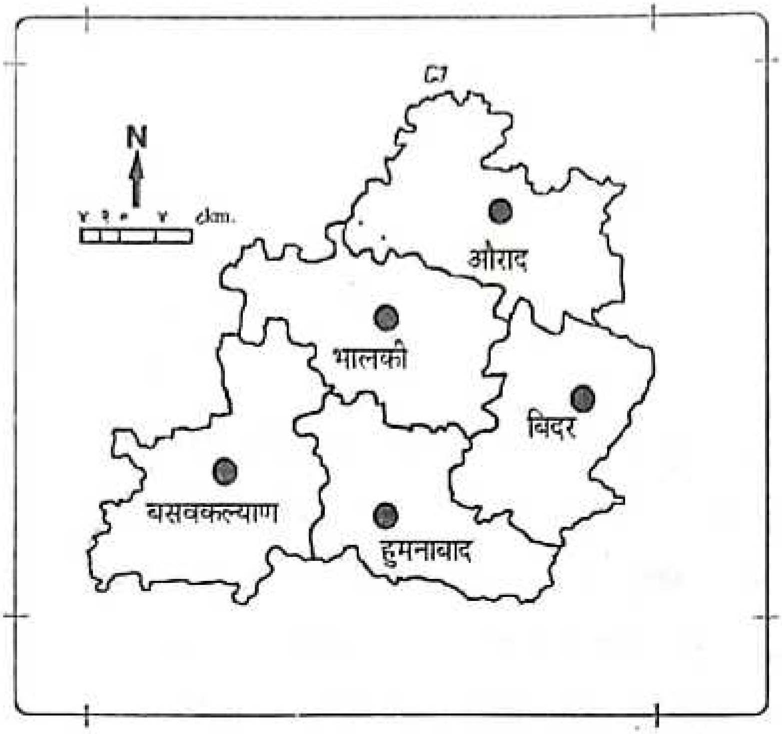

माहिती संकलन :

प्रस्तुत संशोधन प्राथमिक व दुय्यम स्वरूपाच्या माहितीवर आधारित असून प्राथमिक माहिती मिळविण्यासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा उपयोग करण्यात येणार आहे. दुय्यम स्वरूपाची माहिती मिळविण्यासाठी बिदर जिल्ह्याचा जनगणना अहवाल, बिदर जिल्ह्याचे सामाजिक व आर्थिक समालोचन, कृषी अहवाल, विविध संशोधन पत्रिका, बिदर जिल्हा गॅझेटिअर, विविध संदर्भ ग्रंथ, शासकीय कार्यालयातील नोंदी, प्रकाशित व अप्रकाशित माहिती इत्यादींचा आधार घेतला जाणार आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

बिदर जिल्ह्यातील अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचा अभ्यास करणे.

विषय विवेचन

केवळ नैसर्गिक संपत्तीच नाही तर सर्वांगीण विकास करण्यासाठी लोकसंख्या हा घटक अत्यंत महत्त्वाचा असतो. बिदर जिल्ह्यातील अनुसूचित जाती जमातीची लोकसंख्या या विषयावर

ISBN-978-93-83672-72-1

सदरील शोधनिबंध आधारित आहे. बिदर जिल्ह्यातील अनुसूचित जाती जमातीची लोकसंख्या खालील तक्त्यात दर्शविण्यात आली आहे.

तक्ता क्र.१

बिदर जिल्ह्यातील अनुसूचित जाती व जमातीची तालुकानिहाय लोकसंख्या (सन २०११)

अ.क्र.	तालुके	एकूण लोकसंख्या	अनुसूचित जाती-जमातीचे एकूण लोकसंख्येतील प्रमाण	
			अनुसूचित जाती	अनुसूचित जमाती
१	बसवकल्याण	३४५२४७	७५९९५ (२२.०१%)	६२८१० (१८.१९%)
२	भालकी	२७७३५०	७०१६६ (२५.२९%)	२९००९ (१०.४५%)
३	औराद	२७८४००	८८६८३ (३१.८५%)	३०५८२ (१०.९८%)
४	बिदर	४६९९४१	८८७५२ (१८.८८%)	५६४८८ (१२.०२%)
५	हुमनाबाद	३३२३६२	७६१८९ (२२.९२%)	५६९३३ (१७.१२%)

स्त्रोत : भारतीय जनगणना अहवाल, कर्नाटक राज्य सिरीज ३०

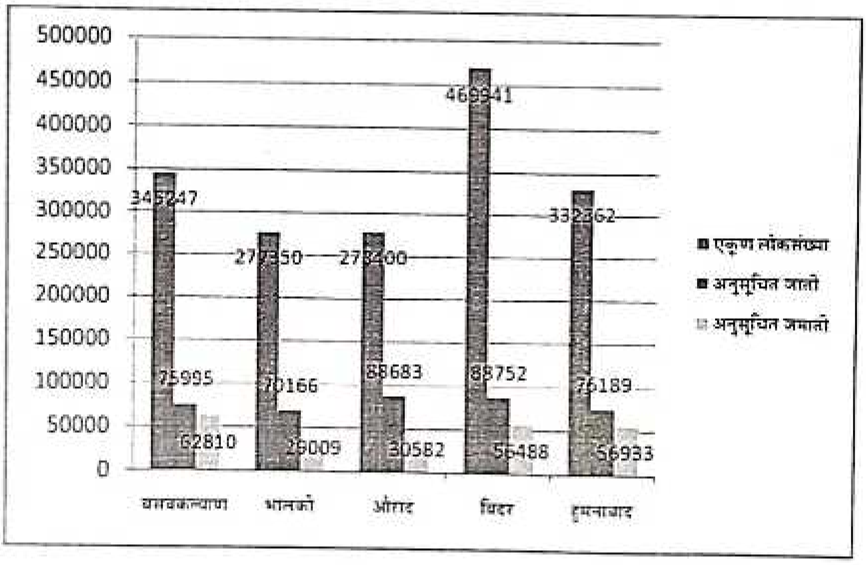

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, जिल्ह्यात अनुसूचित जातीची लोकसंख्या औराद तालुक्यात सर्वात जास्त ८८६८३ (३१.८५%) दिसून येते. तर सर्वात कमी अनुसूचित जातीची लोकसंख्या बिदर तालुक्यात ८८७५२ (१८.८८%) दिसून येते. तसेच बिदर जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या पाहिल्यास सर्वात जास्त लोकसंख्या बसवकल्याण तालुक्यात ६२८१० (१८.१९%) आहे. तर सर्वात कमी अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या भालकी तालुक्यात २९००९ (१०.४५%) इतकी दिसून येते.

निष्कर्ष :

बिदर जिल्ह्यातील सन २०११ च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्या पाहता १७०३३०० एवढी असून त्यापैकी जातीनिहाय लोकसंख्येचे प्रमाण तालुकानिहाय वेगवेगळे आहे. बिदर जिल्ह्यात अनुसूचित जातीची तालुकानिहाय लोकसंख्या पाहता औराद ३१.८५%, भालकी-२५.२९%, हुमनाबाद-२२.९२%, बसवकल्याण-२२.०१%, बिदर-१८.८८% एवढी आहे. तर बिदर जिल्ह्यात अनुसूचित जमातीची तालुकानिहाय लोकसंख्या पाहता बसवकल्याण-१८.१९%, हुमनाबाद-१७.१२%, बिदर-१२.०२%, औराद-१०.९८%, भालकी-१०.४५% एवढी आहे.

संदर्भ

१) भारतीय जनगणना अहवाल, कर्नाटक राज्य सिरीज ३०

२) बिदर जिल्हा गॅझेटिअर

३) बिदर जिल्हा सामाजिक, आर्थिक समालोचन

४) www.googleearth.world, India, Karnataka, Bidar

५) www.bidar.nic.in.

2018 - 19

Shri Swami Vivekanand Bahu-Uddeshiya Vikas Mandal's

Shivjagruti Senior College, Nalegaon

Tq. Chakur, Dist. Latur - 413524 (M.S.)

In Collaboration with

Indian Council of Social Science Research, Mumbai &

Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded

One Day Interdisciplinary National Seminar on

Research Methodology in Social Sciences and New Trends

22nd August 2018

PROCEEDINGS BOOK OF NATIONAL SEMINAR

संशोधन पद्धती

Research Methodology

डॉ.संजय वाघमारे
(प्राचार्य)

डॉ.ओमशिवा लिगाडे
(समन्वयक)

संपादक

प्रा.अमोल पगार
डॉ.लहू वाघमारे
डॉ.विनोद सोनवणे
डॉ.अरविंद कदम
डॉ.चंद्रशेखर ढोले
प्रा.रामराव चव्हाण

अरुणा प्रकाशन, लातूर

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

PROCEEDINGS BOOK OF NATIONAL SEMINAR

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

संपादक - प्रा.अमोल पगार, डॉ.लहू वाघमारे, डॉ.विनोद सोनवणे
डॉ.अरविंद कदम, डॉ.चंद्रशेखर ढोले, प्रा.रामराव चव्हाण

ISBN 978-93-5240-186-4

अरुणा प्रकाशन
१०३, ओमकार कॉम्प्लेक्स - अ,
खर्डेकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर
मो. ९४२१४८६९३५, ९४२१३७१७५७

© सर्व हक्क लेखकाधीन

: प्रथम आवृत्ती :- २२ ऑगस्ट २०१८

: मुद्रक : आर्टी ऑफसेट, लातूर

अक्षर जुळवणी : हिंदवी कॉम्प्यूटर, लातूर

मुखपृष्ठ रेखाटन :- विरु गुळवे ८६००८८११२७

मूल्य : ५००.०० रुपये

*"संशोधन पद्धती" या प्रोसेर्डीग बूक मधील सर्व मते आणि अभिप्राय संबंधित लेखकांचे असून त्यास संपादक, प्रकाशन, मुद्रक व वितरक सहमत असतीलच असे नाही.

RRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad To.Mukhed.Dist.Nanded

९९. सामाजिक संशोधन आणि पूर्वग्रह ४०६

अमोल अरूण पगार

१००. संशोधनातील निरीक्षन पद्धतीचे मुल्यमापन .... ४[illegible]

प्रा.तोंडारे विजय नागनाथ

१०१. साहित्यिक क्षेत्र में शोध ४१२

डॉ.चन्नाळे विनोद प्रभाकर

102. Proposal or Outline in Social Sciences Research ४१४

Mr. Jagatrao Uttam Dhangar

१०३. संशोधन आराखडयांचे प्रकार ४१८

प्रा. मरके शितल गोविंद

१०४. ऐतिहासिक साधन म्हणून नाण्याचे महत्त्व ४२२

गायकवाड पोपट काशिराम

१०५. सामाजिक संशोधनाचा उद्देश ४२६

प्रा. पाटील आशा सुभाष

१०६. सिध्दांत आणि तंथ्य यांतील परस्पर संबंध ४२९

प्रा. सुवर्णा उमाकांत टेंकाळे

१०७. सामाजिक शास्त्रोतील संशोधन ४३३

अनुराधा सुनिल पाटील

108. Constructing Hypotheses in Quantitative and Qualitative Research ४३६

Prof. Mane Prashant Dadarao, Dr. Shivputra S. Kanade

109. Spatial Analysis of Intensity Index of Out-Migration Trend at Taluka Level : A Case Study of Latur District ४४०

Dr. S. B.Ashture

११०. 'इतिहासतज्ञ अनिल कठारे यांचे सर्वस्पर्शी इतिहासलेखनातील योगदान' ४४६

डॉ.आर.डी.गंगथडे

१११. भूगोल विषयाच्या संशोधनात GPS तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता ४५३

डॉ. भावे जयश्री सखाराम

112. DATA ANALYSIS ४५६

Madhubala Gangadhar Hudge, Dr. Jagdish N. Kulkarni

113. QUESTIONNAIRE SURVEY RESEARCH ४६०

Dr. Kailas Palne

११४. सामाजिक संशोधन : एक अभ्यास ४६५

प्रा.डॉ.मादळे आर.बी.

RRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

सामाजिक संशोधन : एक अभ्यास

प्रा.डॉ.मादळे आर.बी.
भूगोल विभाग
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय,
मुक्रमाबाद ता.मुखेड जि.नांदेड महाराष्ट्र - ४३१७१९

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Ta. ...

प्रस्तावना :

मनुष्य हा समाजशील व विचार करणारा आहे. व्यक्तीला निसर्गात घडणाऱ्या प्रत्येक घटनांची कारणमीमांसा जाणून घेण्याची तीव्र इच्छा असते. ही तीव्र इच्छाच व्यक्तीच्या संशोधनाचा आधार आहे. नवीन ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी केलेल्या पद्धतशीर प्रयत्नांना संशोधन असे म्हणतात.छ सामाजिक घटनांचे शास्त्रीय अध्ययन करून कार्यकारण संबंध प्रस्थापित करणे व ज्ञानाची व्यापकता वाढविणे हाच सामाजिक संशोधनाचा हेतू असतो. चविशिष्ट सामाजिक समस्येच्या सोडवणुकीसाठी केलेले पद्धतशीर व शास्त्रीय चिंतन म्हणजे सामाजिक संशोधन होय.

संशोधन या संज्ञेस इंग्लिशमध्ये घरिसर्चड असे म्हणतात. याचाच अर्थ पुन:पुन्हा शोध घेणे असा आहे. एखादी बाब की, जी अज्ञात असते, ती शोधून काढण्यासाठी सातत्याने परिश्रम करावे लागतात. किंबहुना त्याची चिकित्सा अत्यंत पद्धतशीरपणे करावी लागते. सामाजिक संशोधन ही संज्ञा समाज आणि संशोधन या दोन क्षेत्राशी संबंधित आहे. सामाजिक संशोधन आणि नैसर्गिक किंवा भौतिकशास्त्रातील संशोधन या दोहोंचाही संशोधन प्रक्रियांना शास्त्रीय पद्धतीमधील मूलतत्त्वांचे अधिष्ठान असते. म्हणजेच नैसर्गिक व सामाजिक शास्त्रातील संशोधन प्रक्रियेत वैज्ञानिक पद्धतीचा अवलंब करण्यात येतो.

सदर शोधनिबंध हा दुय्यम स्त्रोताच्या आधारे तयार केलेला असून सामाजिक संशोधन म्हणजे नेमके काय हे उद्दिष्ट समोर ठेवून सदर शोधनिबंध तयार केलेला आहे.

सामाजिक संशोधन :

सामाजिक संशोधन म्हणजे तर्कशुद्ध आणि व्यवस्थित तंत्राच्या आधारे हाती घेण्यात आलेला अभ्यास होय. या अभ्यासाचे प्रमुख हेतू (१) नवीन तथ्य शोधून काढणे किंवा जुन्यांची चाचणी व तपासणी करणे; २) सिद्धान्ताच्या संदर्भ चौकटीत अभ्यासविषयाची क्रमवार मांडणी करणे, परस्परसंबंध दाखविणे आणि कार्यकारण संबंध दाखविणे; ३) मानवी वर्तनाचा ज्यामुळे विश्वसनीय असा अभ्यास करता येणे शक्य होईल अशी नवीन वैज्ञानिक साधने, संकल्पना आणि सिद्धांत शोधणे हे असतात. संशोधकाचा तत्कालिक किंवा अंतिम हेतू हा मानवी वर्तन

RRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

माजिक जीवन याविषयीचे अधिकाधिक ज्ञान मिळविणे आणि त्यावर अधिक नियंत्रण हा असतो. वेगळ्या शब्दात म्हणावयाचे झाले तर सामाजिक संशोधन म्हणजे, सामाजिक षयीचे व्यवस्थितपणे शोध लावणे, विश्लेषण करणे आणि त्याविषयी संकल्पना करणे त असते. त्याचा उद्देश ज्ञानात वाढ करणे, दुरूस्ती करणे किंवा तपासणी करणे हा

सामाजिक संशोधनाचा प्रयत्न, स्पष्ट न झालेल्या सामाजिक परिस्थितीचे स्वरूप स्पष्ट याविषयी काही शंका असतील त्या दूर करणे आणि सामाजिक जीवनाविषयीच्या चुकीच्या दुरुस्त करणे हा असतो. ज्ञानासाठी ज्ञान मिळविण्याच्या पद्धतीला मूलभूत किंवा शुद्ध (pure or basic research) असे म्हणतात. तर ज्या ज्ञानामुळे मानवी जीवनात घडवून आणण्यास मदत होते अशा संशोधनाचा व्यावहारिक किंवा प्रत्यक्ष स्वरूपाचे (applied or practical research) असा केला जातो. अर्थात व्यवहारात संशोधनाच्या प्रकारात फरक पडणे अवघड असते. कारण हे दोन्ही प्रकार विकासासाठी आणि साठी परस्परांवर अवलंबून असतात.

कोणत्याही प्रकारच्या संशोधनासाठी सिद्धांताची आवश्यकता असते. सैद्धांतिक संदर्भ ळे संशोधन कार्यात सततपणे योग्य दिशेने प्रगती करता येते आणि संशोधन विषयात : असलेल्या समस्यांचे ज्ञान होऊ शकते. एखाद्या सिद्धांताशिवाय संशोधन कार्य कारक होऊ शकत नाही.

सामाजिक क्षेत्रातील संशोधन हे सामान्यपणे वास्तव स्वरूपाचे असते. यामुळे व्यक्ती ट यांचे, त्यांच्या सामाजिक जगताच्या संदर्भातील अनुभव, मूल्ये आणि सामाजिक । यासारख्या गोष्टींचा अभ्यास व्यवस्थितपणे केला जातो. या गोष्टीच्या विश्लेषणामुळे द्धतीने विधाने करता येतात. सामाजिक संशोधनातील विधाने नेहमी सापेक्ष स्वरूपाची . याचा अर्थ जर अमूक एक गोष्ट खरी असेल तर विशिष्ट घटना घडेलड सामाजिक चा हेतू हा कधीही अंतिम स्वरूपाचे सत्य मांडण्याचा नसतो. तर मनुष्याचे वर्तन, त्याचे क जग, त्याचे सामाजिक संबंध, त्याच्यावर भिन्न घटकांचे असणारे प्रभाव, त्यांचे त्याच्यावर रिणाम आणि तो ज्या सामाजिक संस्थांचा सभासद असतो, त्यांचे त्यांच्यावर होणारे इत्यादी गोष्टी समजावून घेणे व स्पष्ट करणे हा असतो. सामाजिक संशोधनाचे ध्येय हे स्वरूपाची, तपासता येणारी आधारसामुग्री जमविणे हा असतो. अर्थात ही माहिती कल्पना सिद्ध करण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त असावी लागते.

सामाजिक संशोधक हा तथ्यांचा विचार कधीही स्वतंत्र करीत नाही तर भिन्न तथ्यांच्या बंधात करतो. कारण केरिन या शास्त्रज्ञाने म्हटल्याप्रमाणे जर तथ्यांचा स्वतंत्रपणे विचार : त्यांचा अर्थ स्पष्ट होवू शकत नाही. याच संदर्भात पॉवलॉव यांनी असे म्हटले आहे थ्यांचे नुसतेच संकलन करू नये, तर त्यांच्या अस्तित्वाचे गुपित शोधण्याचा प्रयत्न त्यांचे परस्परसंबंध शोधावेत. त्यांचे अस्तित्व आणि परस्परसंबंध यांची कारणे शोधण्याचा । प्रयत्न करावा.ड हा शोध भिन्न विज्ञान शाखांनी एकत्रितपणे प्रयत्न केल्याशिवाय साध्य

होण्यासारखा नाही. मनुष्य हा सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय जगात वावरतो आणि त्यांच्या परस्परसंबंधातून वाढतो व त्यामुळे मनुष्याच्या जीवनातील एखाद्या भागातील घटनांच्या अभ्यासामुळे अर्थपूर्ण अशी माहिती मिळणे शक्य नाही. तसेच रोजच्या जीवनातील असंबद्ध (haphazard) अनुभवातूनही मिळणे शक्य नाही. व्यक्तीची जीवन पद्धती ही तिचा भूतकाळ, वर्तमानकाळ, आणि भविष्यकाळातील आकांक्षा, प्रेरणा आणि अभिवृत्ती यासारख्या विविध गोष्टींच्या परस्पर प्रभावातून घडत असते व त्यामुळे या सर्व गोष्टींचा एकत्रितपणे विचार करणे आवश्यक असते.

केवळ तथ्ये आणि आकडेवारी जमविल्यामुळे हेतू साध्य होत नाही. अनेक वेळा तथ्ये आणि आकडेवारी ही अतिशय गुंतागुंतीची असतात. एवढ्यासाठी या माहितीचे व्यवस्थितपणे वर्गीकरण करण्याची आवश्यकता असते. तसेच वर्गीकरण सुलभ होण्यासाठी प्रत्येक संज्ञेची काटेकोरपणे व्याख्या करणे आवश्यक असते. यामुळे भिन्न भागाचा परस्परांशी संबंध जोडणे व तुलना करणे या गोष्टी सुलभ होतात. वैज्ञानिक व्याख्या या अभ्यासाचा हेतू आणि तात्त्विक चौकट यावर अवलंबून असतात. यामुळे प्रत्येक अभ्यासात संज्ञांच्या नव्याने तांत्रिक व्याख्या कराव्या लागतात.

निष्कर्ष :

वैज्ञानिक अभ्यास हे उद्दिष्ट साध्य करण्याचे केवळ साधन असते. याचा अर्थ त्याचा हेतू हा सामाजिक समस्या सोडविण्याचा, व्यावहारिक, तात्त्विक किंवा सैद्धांतिक स्वरूपाचा मार्ग शोधण्याचा असतो. जमविलेल्या माहितीतील भिन्न-भिन्न घटकांचे परस्परसंबंध दाखविते. त्या माहितीची तपासणी करणे आणि सत्यता स्पष्ट करणे ही कार्य सामाजिक संशोधनात हाती घेतली जातात. सामाजिक संशोधनाचे हे हेतू जर साध्य व्हावयाचे असतील तर त्यासाठी वैज्ञानिक पद्धतीचा अवलंब करणे आवश्यक ठरते. याचा अर्थ अभ्यास करण्यासाठी, मूलभूत वैज्ञानिक तत्वांचा तर्कशुद्ध आणि व्यवस्थितपणे अवलंब करणे आवश्यक ठरते. त्याचप्रमाणे ज्यामुळे तांत्रिक स्वरूपाची माहिती अचुकपणे मिळेल अशा तंत्राचा वापर करावा लागतो. केवळ उत्तम प्रकल्पाच्या तंत्राचा वापर करून संशोधनाचे हेतू साध्य होत नाहीत. तर याचबरोबर संशोधकाचे उत्तरदात्यांबरोबरचे वैयक्तिक वर्तन चांगले असावे लागते. तेव्हा संशोधकाला वैज्ञानिक संशोधनातील अनुभव आणि शिक्षण याचबरोबर मानवी संबंधाविषयीची जाण असणे ही गोष्ट आवश्यक असते.

संदर्भ

१) वंदना बोहरा, रिसर्च मेथ्डॉलॉजी, ओमेगा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली-११०००२

२) वीरेन्द्र प्रकाश शर्मा, रिसर्च मेथडॉलॉजी, पंचशील प्रकाशन, जयपूर

३) सोमण मा.श., सामाजिक संशोधनाची तंत्रे, विद्यार्थी गृह प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे, १७८६

४) घोरमोडे के.यु., घोरमोडे कला, शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्त्वे, विद्या प्रकाशन, नागपूर

५) गंदेवार एस.एस., समाजशास्त्रीय संशोधन पद्धती, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर-४१३५१२

❋ ❋ ❋

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

National Conference
On

Climate Change and It's Impact on Agriculture Development in India

(28th & 29th Sept. 2018)

VOLUM - I

Sponsored By

Indian Council of Social Science Research

Originized By

Department of Geography

Ujwal Gramin Mahavdyalaya, Ghonsi, Tq- Jalkot , Dist.Latur

Editors

Prin. Dr. Sadanand B. Gone

Dr. Devidas S. Kendre

Dr. Prakash K. Morkhande

Dr. Padmakar B. Gone

Shaurya Publication, Latur

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

DECLARATI N BY THE PUBLISHER

ISBN- 978-93-83672-72-1

PUBLISHEP AT
Kr. Vasantrao arayanrao Naik Shikshan Prasarak Sansthas

PUBLISHER
Shaurya Publication,
Kapil Nagar, Khadgaon Road, Latur, Dist. Latur
Vistit- www.rjournals.co.in Email: hitechresearch11@gmail.com

EDITOR
Prin. Dr. Sadanand H. Gone
Dr. Devidas S. Kendre
Dr. Prakash K. Morkhande
Dr. Padmakar B. Gone

COVER DESIGNING
Arun Godam

PRINTING
R.R. Graphics , MIDC, Latur

Views, idea and materials published in this ISBN Book are intellectual properties of author (s). Author(s) is/ are solely responsible for their publication and not the Editors, Principal or publisher.

© All right are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored, retrieved or transmitted in any form, by any means, without the written permission from the Principal, Dr. Sadanand H. Gone Ujwal Gramin Mahavdyalaya, Ghonsi, Tq- Jalkot , Dist- Latur

28th September 2018 **Prin. Dr. Sadanand H. Gone**

ISBN : 978-93-83672-72-1

INDEX

1. Impact of Climate Change on Indian Agriculture — 21
Dr. A. P. Wadwale

2. A Delineation of Crop Diversification of Indapur Circle in Indapur Tahsil (Pune District) — 22
Dr. Dhanushwar R. S. , Prof. Phalphale A. K.

3. Impact of Climate Change in Context of Indian Agricultural Sector — 38
Dr. HashmiIrshad Mohiuddin, Dr. Sadanand H Gone, Dr. P.Y. Magre

4. Agricultural Problems And Prospects In Udgir Tahsil Of Latur District (Ms) — 44
Dr. M. J. Kulkarni , Dr. D. S. Kendre

5. Levels of Human Resource Development in Latur District of Maharashtra — 53
Dr. Mukesh J. Kulkarni , Dr. A. U. Nagargoje

6. Spatio-Temporal Study of Rural-Urban Distribution of Population in Ratnagiri District: A Geographical Study — 60
Dr. N. T. Deshmukh, Mr.Morge Dilip K.

7. Surface Water Resource Analysis Using GIS Technique — 65
Dr. Parmeshwar Vishwanathrao Poul

8. Climate Change And It's Impact On Agricultural Productivity In India — 76
Dr. R.B. Madale

9. Agriculture and Climate: The Critical Connection — 81
Dr. R.L.Rupwate

10. Population characteristics of slum near Jalgaon railway station — 86
Dr. Ramesh Vitthal Bhole

11. A Study Of Water Management In Agricultural Irrigation In Bhadgaon Taluka Of Jalgaon District (M.S.) — 91
Mr. Devendra Anantramji Maski,
Dr. Sanjay Devidas Bhaise ,
Mr. Ankush Chintaman Khobragade

RRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

8.

Climate Change And It's Impact On Agricultural Productivity In India

Dr. R.B. Madale
Asst.Prof Geograph Swam. Vivekana... College, Mukramabad, Tq.Mu[illegible] Dist Nanded

Introduction

Agriculture is a backbone of Indien economy and Indian agricultur[illegible] strongly depending on climate. Climate plays a very crucial role in agricult[illegible] productivity. Agricultural sectors always remained major source of fulfillm[illegible] of primary and basic needs of Indian people. From last two decades due to t[illegible] more intensively use of green revolution components and climatic chang[illegible] Indian agriculture is a very badly suffered. And therefore from last two decad[illegible] level of crop productivity, leave of crop production and level of nutrients in soil[illegible] is also continuously decreasing in India.

Climate change has a serious impact on the availability of various resources on the earth especially water, which sustains life on this planet. Changes in the biosphere, biodiversity and natural resource are adversely affecting human health and quality of live. Throughout the 21st century, India is projected to experience warming above global level. India will also being to experience more seasonal variation in temperature with more warming in the winters than summers. Longevity of heat waves across India has extended in recent years with warmer night temperature and hotter days, and this trend is expected to continue. The average temperature change is predicted to be 2.33°C-4.78° C with a doubling in Co_2 concentrations. These heat waves will lead to increased variability in summer monsoon precipitation, which will result in drastic effects on the agriculture sector in India.

Climate models predict a gradual rise in Carbon dioxide (Co_2) concentration and temperature across the globe. These models, however, are [illegible] very precise in predicting future changes in local weather conditions. Local weather condition such as rain, temperature, sunshine and wind, in combination with locally adapted plant varieties, cropping systems, and soil conditions can maximize food production as long as plant diseases can be controlled.

Discussion

Agricultural production is directly depends on climate change and weather. Possible changes in temperature, precipitation and CO_2 concentration are expected to significantly impact crop growth. The overall impact of climate change on worldwide food production is considered to be low to moderate with successful adaptation and adequate migration.

Global agricultural production could be increased due to the doubling of CO_2 fertilization effect. Agriculture will also be impacted due to climate changes imposed on water resources. India will also begin to experience more seasonal variation in temperature with more warming in the winters than summers.

India has experienced 23 large scale droughts starting from 1891 to 2009 and the frequency of droughts is increasing. Climate change is posing a great threat to agriculture and food security. Water is the most critical agricultural input in India, as 55% of the total cultivated areas do not have irrigation facilities.

Indian agriculture played a very important role in Indian economy, agricultural sector of India contributing a 17-18 percent of GDP and generated 60 percent employment. The brunt environmental changes is expected to be very high India due to the greater dependence on agriculture, limited natural resources, alarming increase in human and live stock population, changing land use pattern and socio-economic factors that pose a great threat in meeting the food, fibre, fuel and fodder requirements. There is a likelihood of a considerable impact on agricultural landuse due to the snow melt, availability of irrigation frequency and intensity of foods and droughts, soil organic transformation matters, soil erosion and availability of energy as a consequence of global warming impacting agriculture production and the nations food security. Global warming due to green house effects is expected to impact hydrological cycle viz. precipitation, evapo-transpiration, soil moisture etc. which would pose new challenges for Indian agriculture.

Impact of Climate Change on Crop Productivity

Rainfall in India has a direct relationship with the monsoon which originate from the Indian and Arabian seas. A warmer climate will accelerate the hydrology cycle, altering rainfall, magnitude and timing of run-off. Warm air holds more moisture and it will result in an increase in evaporation of surface moisture. Climate change has a direct impact on crop evapo-

RRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

262

transpiration (ET). In arid regions of Ra sthan state an increase of 14.8 pe in total ET demand has been projected with increase in temperature. The stu further indicates that even a marginal increase in ET demand due to globa warming would have a larger impact o the fragile water resources of arid zone ecosystem of Rajsthan. Therefore, c nge in climate will affect the soil moisture, groundwater recharge, and frequency of flood or drought, and finally groundwater level in different areas. Effect of climate change will affect water cycle. In additional, rise in sea level will increase the risk of permanent or seasonal saline intrusion into ground water and rivers which will have an impact on quality of water and its potential use of domestic, agricultural and industrial uses. Climate change will have number of effects on agriculture.

In 2007, Union Ministry of water resources of the country initiated a farmer participatory Action Research Programmed in over 2000 villages all over the country to assess the impact of water saving technologies on agriculture productivity. It has been found that yield and income can be increased by 50 to 100 percent in most of the crops by using water saving technologies. Additional yield of 1 ton per hectare can be realized through supplement irrigation. Our agriculture is more prone to monsoon rains as we are growing high water requiring crops like rice and sugarcane. We should increase area under low water requiring but high value crops like pulses and oilseeds counter the erratic monsoons.

Higher temperature and changing precipitation patterns will severally affect the production patterns of different crops. Agricultural productivity will also be affected due to increased carbon dioxide in the atmosphere. All these changes will increase the vulnerability of the landless and the poor. Several temperature expected in coming years will disproportionately affect agriculture in the planet's lower latitudes where most of the worlds poor live.

In such a scenario, agriculture will need better management of natural resources like land, water and genetic resources to make it more resilient. India has made a National Action Plan on climate change which was unveiled in 2008. There are eight national mission that would form the core of the national plan. These include national mission for solar energy, enhanced energy efficiency, sustainable habitat, conserving water, sustaining the Himalayan eco-system, a "Green India," sustainable agriculture and strategic knowledge

platform for climate change risks and it has results in pushing the [illegible] in a number of areas. It includes desalination, re-use and storm water harvesting [illegible] aquifer recharge. It would be worthwhile to give high priority to "more [illegible] per drop" approach, rainwater harvesting, aquifer recharge, revival water [illegible] and conservation technologies.

Conclusion

India is a home to 16% of the world population, but only 4% of the world water resources. Agriculture is directly dependent on climate, since temperature, sunlight and water are the main drivers of crop growth. While some aspects of climate change such as longer growing season and warmer temperatures may bring benefits in crop growth and yield, there will also be a range of adverse impacts due to reduced water availability and more frequent extreme weather conditions.

Global climate change is not a new phenomenon. The effect of climate change poses many threats; one of the important consequences is bringing about changes in the quality and quantity water resources and crop productivity. It can be concluded that the Indian region is the most prone sector as it will have a direct bearing on the living of 1.2 billion people. India has set a target of having greenhouse gas emissions by 2050. There is an urgent need for co-ordinated efforts to strengthen the research to assess the impact of climate change on agriculture, forests, animal husbandry, aquatic life and other living beings. The developing countries like India and the poorest people will suffer the most from climate change because of unfavourable geography, limited assets, and greater dependence on climate-sensitive sources of income.

References

1) Guatam, H.R., Kumar R. (2007) Need for rainwater harvesting in agriculture, J. Kurukshetra 55:12-15.
2) Gutam, H.R., Sharma H.L. (2012) Environmental degradation, climate change and effect on agriculture J. Kurekshetra 60:25
3) Mali, R.K., et.al (2005) Water resources and climate change : An indian perspective. Current Science 901610-1626.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

253

2018-19.

अण्णा भाऊ साठे

व्यक्ती, साहित्य आणि समीक्षा

संपादक

डॉ. राजकुमार मस्के

डॉ. लहू वाघमारे

युगप्रवर्तक प्रकाशन

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

241

युगप्रवर्तक प्रकाशन

अण्णा भाऊ साठे : व्यक्ती, साहित्य आणि समीक्षा
(Anna Bhau Sathe : Vyakti, Sahitya aani Sameeksha)

संपादक :
डॉ. राजकुमार मस्के
शिवालय, बीदर रेल्वे गेटच्या पूर्वेस, साई नगर, उदगीर, मो.: ९८९०५९९२५५
डॉ. लहू वाघमारे, सुभेदार रामजी नगर, लातूर, मो.:९८२३८२७४३८

प्रकाशक :
© युगप्रवर्तक प्रकाशन
बाभळगाव, ता. जि. लातूर-४१३ ५३१ भ्र.: ९३७३८५४४१६

मुद्रण, अक्षरजुळणी :
दिव्य ऑफसेट प्रिंटर्स, बाभळगाव, ता. जि. लातूर-४१३ ५३१
भ्र.: ७०५८८४८६४८

मुद्रित शोधन :
डॉ. लहू वाघमारे

मुखपृष्ठ : शिवाजी हांडे, ९९६००६५५११

आवृत्ती पहिली : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जयंती, १४ एप्रिल २०१९

ISBN : ९७८-८१-९३७४७७-०-४
मूल्य : ₹ ६००/-

*प्रस्तुत ग्रंथातील लेखकांच्या मताशी संपादक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

संपादक मंडळ

अतिथी संपादक
यशवंत मनोहर

संपादक
डॉ. राजकुमार मस्के
डॉ. लहू वाघमारे

सह संपादक

डॉ. जयद्रथ जाधव	डॉ. मारोती कसाब
प्रा. अमोल पगार	डॉ. दुष्यंत कटारे

कार्यकारी संपादक
डॉ. चंद्रकांत वाघमारे
डॉ. नारायण कांबळे

संपादक मंडळ

डॉ. गणेश चंदनशिवे	डॉ. ओमशिवा लिगाडे
डॉ. सुशीलप्रकाश चिमोरे	डॉ. सा. द. सोनसळे
डॉ. सोमनाथ कदम	डॉ. अरविंद कदम
डॉ. ममता इंगोले	प्रा. आरती गायकवाड
प्रा. नयन राजमाने	प्रा. रवींद्र बोरसे
डॉ. पद्माकर पिटले	डॉ. संजय कसाब
डॉ. संतोष हंकारे	श्रीमती मधुबाला हुडगे
डॉ. मारोती गायकवाड	सौ. नीता मोरे

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

ISBN : 978-81-937477-0-4

ISBN : 978-81-937477-0-4

अ.क्र.	लेख / लेखकाचे नाव	पृ
४१	अस्तित्वाच्या प्रवाहात बुलंद अस्मितेचा शोध : अण्णा भाऊ साठे प्रा. ज्ञानेश्वर इंडरगुळीकर	३२६-३३
४२	अण्णा भाऊंचे साहित्य : एक विचार डॉ. बालाजी प. खरावे	३३४-३३
४३	लोकनाट्याचे जनक : अण्णा भाऊ साठे डॉ. भास्कर विठ्ठलराव मरवाळे	३३८-३४
४४	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथेतील यथार्थजीवन (जीवनसंघर्ष) डॉ. मंजुषा विठ्ठलराव भटकर	३४३-३४
४५	अण्णा भाऊ साठे यांचे वृत्तांतलेखन, मुलाखती, पुस्तके व चित्रपट परीक्षणातील योगदान : एक अभ्यास डॉ. श्यामसुंदर वाघमारे	३४७-३५
४६	संघर्षाचा महानायक : अण्णा भाऊ साठे उत्तम दोरवे	३५२-३५
४७	अण्णा भाऊ साठे आणि साहित्य : एक शोध शैलेश पांडुरंग कांबळे	३५७-३६
४८	अण्णा भाऊंची लोकनाट्ये : एक आकलन प्रा. दुष्यंत आनंदराव शिंदे	३६५-३६
४९	अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील जातिव्यवस्थेचे चित्रण 'फकिरा' : एक अभ्यास डॉ. राहुल स. खरात	३६९-३७
५०	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील क्रांतिकारी नायक डॉ. संतोष चंपती हंकारे	३७६-३८
५१	सामाजिक जाणिवेचा प्रतिभावंत लेखक : अण्णा भाऊ साठे प्रा. श्याम समर्थ ढावळे	३८३-३८
५२	जात-वर्ग जाणिवेचा क्रांतिकारी साहित्यिक : अण्णा भाऊ साठे विश्वांभर धर्मा गायकवाड	३८६-३९
५३	अण्णा भाऊंच्या कथालेखनातील सामाजिकता डॉ. लक्ष्मण वाघमारे	३९५-३९
५४	फकिरा : अण्णा भाऊ साठे प्रा. प्राची गणपत जोशी	३९९-४०
५५	बहुजन चळवळीचे नायक : अण्णा भाऊ साठे डॉ. बालाजी राजाराम समुखराव	४०४-४०७
५६	अण्णा भाऊ साठे यांचे शाहिरी लेखन प्रा. अनुराधा लक्ष्मणराव पाटील	४०८-४११
५७	अण्णा भाऊ साठे : व्यक्ती आणि वाङ्मय डॉ. मारोती भोसले	४१२-४१६
५८	प्रवासवर्णनातून भावलेले अण्णा भाऊ डॉ. संगीता पांडुरंग पैकेकरी	४१७-४२५
५९	अण्णा भाऊ साठेंचा वाङ्मयीन दृष्टिकोन प्रा. प्रल्हाद दत्तराव भोपे	४२६-४२९
६०	सत्यशोधक अण्णा भाऊ साठे डॉ. दामावले डी. एन.	४३०-४३३
६१	अण्णा भाऊ साठे : 'एक क्रांतिकारक लेखक' डॉ. उत्तम हुसनाजी मानवते	४३४-४३७
६२	अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील बंडखोर नायक प्रा. मा. म. गायकवाड	४३८-४४५
६३	अण्णा भाऊ साठे : सामाजिक जाणिवेचा धुरंधर साहित्यिक डॉ. आर. बी. मादळे	४४६-४४९
६४	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील तत्त्वज्ञान डॉ. सोमनाथ डी. कदम	४५०-४५४
६५	प्रबोधनाचे वारसदार - अण्णा भाऊ साठे डॉ. डी. व्ही. हरगिले	४५५-४५८
६६	अण्णा भाऊंच्या कथासाहित्यातील नैतिकता श्रीमती प्रतिभा भीमराव गायकवाड	४५९-४६२
६७	प्रतिभावंत साहित्यिकाचा प्रवास- 'माझा रशियाचा प्रवास' डॉ. गणेश लहाने	४६३-४६७
६८	अण्णा भाऊ साठे यांचा वीरनायक 'फकिरा' प्रा. दिलीप रामचंद्र जाधव	४६८-४७२

243

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyala
Mukramabad To.Mukhed.Dist.Nand

ISBN : 978-81-937477-0-4

आंबेडकरी वैचारिकतेचा मागोवा घेऊन समजविण्याचा प्रयत्न केला आणि डॉ. बाबासाहेबांच्या विचारांचा मागोवा घेताना ते दलित जनतेला काम सांगून गेले, हे विशद करताना अण्णा भाऊ म्हणतात-

"जग बदल घालूनी घाव।
सांगून गेले मज भीमराव।।
करी प्रगट निट नाव।
सांगून गेले मज भीमराव।।"

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या झुंजार लेखणीस 'फकिरा' ही कादंबरी अर्पण केली.

साहित्यातून सामाजिक परिवर्तनाचा विचार अण्णा भाऊंनी अभिव्यक्त आहे. अण्णा भाऊंची प्रगल्भ जाणीव, दलित जीवनाचे प्रमेय मांडणारी वैचारिकता आणि दलित जीवनाचा विद्रोही आविष्कार पाहू जाता, अण्णा भाऊ हेच दलित साहित्याचे पहिले प्रवर्तक, लोकलेखक ठरतात. वास्तविक पाहता, या देशातील संस्कृतीनं ज्या दलितांना, श्रमिकांना आणि कामगारांना कधीच न्याय दिला नाही, नेहमीच त्यांचं शोषण केलं, अशा त्या उपेक्षितांची बाजू घेऊन एक प्रचंड बंड उभारण्याचा अण्णा भाऊंचा विचार होता. कारण अण्णा भाऊ जीवनभर अमानुषतेशी झुंज देत राहिले आणि झुंज देता-देता त्यांनी मृत्यूलाही कवटाळलं; परंतु कुणाशी तडजोड अथवा गुलामगिरी पत्करली नाही.

निष्कर्ष :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित समाजात क्रांतीची बीजे रुजविली, तर अण्णा भाऊंनी आपल्या विद्रोही वैचारिकतेनं त्या बीजांना साहित्यबद्ध केलं. अण्णा भाऊंची वैचारिकता दलित माणसाला सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत उठाव करण्यास प्रवृत्त करणारी आहे. अण्णा भाऊंच्या सामाजिक जीवन-जाणिवांची, त्यांच्या साहित्यिक मूल्यांची आणि वैचारिक मूल्यमापनाची आज खरी गरज आहे. पुरोगामी साहित्यिक तर आज अण्णा भाऊंनाच विसरले आहेत. यावरून असं वाटतं की, अण्णा भाऊ साठे यांना एक सभ्य समाज अपेक्षित होता. म्हणूनच त्यांनी असभ्य विचार नाकारून, सभ्य विचारांचा एक आगळावेगळा समाज आपल्या साहित्यात निर्माण करून, त्याचा आदर्श सामाजिक परिवर्तनासाठी म्हणून जनतेसमोर ठेवला. एकूण समाजजीवनात दिसणारी विषमता नष्ट करण्याकरिता म्हणून सामाजिक परिवर्तनासाठी क्रांतिप्रवण विचार अण्णा भाऊंनी दिलेले आहेत, हे विसरून चालणार नाही.

ISBN : 978-81-937477-0-4

संदर्भ :

१) भटाळे भाऊसाहेब : 'अण्णा भाऊ साठे : जीवन आणि साहित्य', समता सैनिक दल प्रकाशन, [illegible], नागपूर-१७.
२) इरगीले तुकाराम : 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीचे शाहीर : अण्णा भाऊ साठे', प्रबोधन प्रकाशन, सिडको, नांदेड.
३) वानखेडे चंद्रकांत : 'आंबेडकरी चळवळकालीन मातंग समाज', [illegible] प्रकाशन, नागपूर.
४) वानखेडे चंद्रकांत : 'मातंग समाज आणि आंबेडकरवाद', सुधीर प्रकाशन, वर्धा.
५) [illegible] सुरेश : 'अण्णा भाऊ साठे व मातंग समाज', [illegible] प्रकाशन, औरंगाबाद.
६) (संपा.) वसंत मून : 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे बहिष्कृत भारत आणि मूकनायक'.
७) मा.फ. गांजरे : 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे'.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

4168

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 80 [A] :
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
December-2018

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December-2018 Special Issue – LXXX[A]

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue:
Dr. R. J. Moharkar
Head. Dept. of Geography
Sangameshwar College, Solapur
Dist. - Solapur [M.S.] INDIA

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 700/-

204.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 80 [A] :
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
December 2018

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -
- Mr.Tufail Ahmed Shaikh- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.
- Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon
- Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India
- Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik.
- Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon.
- Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India
- Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, Goa, India
- Dr. G. Haresh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India
- Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon
- Dr. Samjay Kamble -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari
- Prof. Vijay Shirsath - Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.]
- Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.]
- Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.]
- Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.]
- Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.]
- Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda [M.S.]

Advisory Board -
- Dr. Marianna kosic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, Trieste, Italy.
- Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- Dr. R. P. Singh -HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] India
- Dr. S. M. Tadkodkar - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India.
- Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions,Coimbatore
- Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India
- Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- Dr. B. V. Game - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -
- Dr. J. S. More – BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- Dr. K.T. Khairnar– BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon
- Dr. Sayyed Zakir Ali , HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- Dr. Sanjay Dhondare – Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- Dr. Amol Kategaonkar – M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

205

25	Disappearance Changes of Traditional Agricultural Effect on Land-Cover Solapur District **Dr. Nagnath Dhayagode**	151
26	Flood and its Impact: A Geographical Study of Kerala District of India **Dr.Raut Prakash Soudagar**	155
27	A Geographical Analysis of Crop Concentration in Beed District (M.S.) **Dr. Jaideep Solunke**	159
28	Role of Agriculture in Regional Development and Associated Agricultural Problems in osmanabad District (Ms) **Mr. Vaibhav Ingale**	164
29	Impact of Agricultural Development on Rural Settlements of Daund Taluka in Pune District, Maharashtra **Dr. D.J. Durgade**	171
30	Impact of Climatic Changes on Cropping Pattern of Solapur District **Dr. Sangram Chavan**	180
31	The Role of Technologies For Future of the Agriculture Development **Dr. Bapu Raut**	183
32	Zone wise Agriculture Land Transformation in Solapur City of Maharashtra **Dr. D. S. Narayankar**	187
33	A Geographical Study of Agro- Tourism in Maharashtra **Mr. D. S. Kadam, Prof. M.S.Jadhav & Mr. V.C.Wardule**	192
34	Impact of Climate Change on Crop Diversification in Donaj Village(Ms) **Dr. D. N. Ligade & Dr. S. J. Awate**	196
35	Regional Disparities Among Agriculture Development in Solapur District (MS): A Geographical Analysis **Dr. Govindrao Todkari**	202
36	Impact of Chemical Fertilizer on Agriculture Production: A Geographical Analysis of Solapur District **Dr. V.K. Pukale**	208
37	Attitude of Farmers Towards Utilization of Draught Bullock Power in Dry Land and Wet Land Farming **Dr. S. G. Sontakke**	214
38	Challenges of Agriculture and Government Schemes in Indian **Dr. Sheela Rampure**	218
39	Psycho-Social Condition of Indian Agriculture and Indian Farmers **Dr. Bajrang Metil**	223
40	New Trends in Agriculture Library and Information Science **Miss. Sapnarani Ramteke**	225
41	Geographical Study of Chemical Fertilisers Use In Agriculture of Osmanabad District **Dr. R.V. Tatipamul**	231
42	The Study of Meteorological Drought Due to Rainfall Variability in Latur District of Maharashtra State (India) **Mr. Kishor Shinde & Dr. Parag Khadke**	236
43	Library Resources in Information Center for Agriculture **Mr. Rishi Gajbhiye**	242
44	A Geographical Study of Rural Settlement Types and Factors Impact the Rural Settlements in Hingoli District **Balaji Avhad**	251
45	Geographical Study of Fruit Farming in Akkalkot Tahsil of Solapur District **Dr. Ankush Shinde**	255
46	Agriculture Landuse and Irrigation Facilities of Vinchur Village in South Solapur Tahsil : A Case Study **Dr. H. L. Jadhav**	259
47	Changes in Agricultural Land Use Pattern of Solapur District **Dr. S.A.Nimbargi**	263
48	Problems in Indian Agriculture Development **Dr. Ramdas Madale**	268
49	Problems and Prospects of Ground Water Resources in Pune District of Maharashtra **Prof. A. K. Phalphale & Dr. R. S. Dhanushwar**	271
50	Monsoon and Indian Climate: A Geographical Study **Dr. Sachin Rajguru**	276
51	Geographical Study of Major irrigation Project in Marathwada Region **Dr. M. T. Musande**	286

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

206

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 80 [A] :
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
December-2018

Problems in Indian Agriculture Development

Dr. Ramdas B. Madale
Assist. Prof. Geography, S.V.College, Mukramabad,
Tq.Mukhed, Dist Nanded (M.S.)

Introduction

Agriculture occupies an important position in Indian economy. Its contribution to the national income in 1950-51 was upto 54 percent which declined to about 30 percent in 1994-95. It provides food, fodder and raw material and thus contributes to overall economic growth. Its good performance over the period of time helps in the generation of more employment, thereby reducing poverty, hunger. and malnutrition. The rapid economic development of any state or region without the development of its agriculture is almost impossible.

Agricultural output in India determines not only the per capita income of farm sector; it also influences the standard of living of rural population and the nutritional standard of the poor masses. The share of agriculture in the gross domestic product (GDP) in India is about 30 percent as compared to about 27 percent by the secondary sector.

Objectives of the Study

i) To study the condition of Indian agriculture
ii) To study the major problems of Indian agriculture development.

Data and Methodology

For the present study agricultural problems in India has been considered as a basic units for investigation. The present research is based on secondary sources i.e. Census of India, District handbook, articles and books are used in this research paper.

Major Problems of Indian Agriculture Development

The following points will highlight the seven major problems of Indian agriculture.

Instability

Agriculture in India is largely depends on monsoon. As a result, reproduction of food-grains fluctuates year after year. A year of abundant output of cereals is often followed by a year of acute shortage. This in its turn leads to price income and employment fluctuations. However, for the thirteen year, in successive (1987-88 to 1999-00) a normal monsoon has be observed.

Cropping Pattern

The crops that are growth in India are divided into two broad categories : food crops and non-food crops. While the farmer comprise food-grains sugarcane and other beverages, the latter includes different kinds of fibres and oilseeds.

In recent years there has occurred a fall in agricultural production mainly due to fall in the output of non-food articles. Moreover rabi production in the late 1990s. In 1999-2000, for example, of the total grain production of 209 mn. tones, rabi accounted for 104 mn. Tones. This indicates a structural change in agricultural production.

Land Ownership

The ownership of agricultural land in India is fairly widely distributed there is some degree of concentration of land holding. Inequality in land distribution of land holding. Inequality in land distribution is also due to the fact that there are frequent changes in land ownership in India.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded
207

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 80 [A] :
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
December-2018

It is believed that large parcels of land in India are owned by a relatively small section of the rich farmers, landlords and money-lenders, while the vast majority of farmers own very little amount of land, or no land at all. Moreover, most holding are small and uneconomic. So the advantages of large scale farming cannot be derived and cost per unit with 'uneconomic' holdings is high output per hectare is hectare is low. As result peasants cannot generate sufficient marketable surplus. So they are not only poor but are often in debt.

Sub-division and Fragmentation of Holding

The due to growth of population and break-down of the joint family system, there has occurred continuous sub-division of agricultural land into smaller and smaller plots. At times small farmers are forced to sell a portion of their land to repay their debt. This creates further sub-division of land.

Sub-division, in its turn, leads to fragmentation of holdings. When the size of holdings become smaller and smaller, cultivation becomes uneconomic. As a result a major portion of land is not brought under the plough.

Land Tenure

Land tenure system of India is also for from perfect. In the pre-independence period, most tenants suffered from insecurity of tenancy. They could be evicted any time.

However, various steps have been taken after independence to provide security of tenancy.

Agricultural Labourers Condition

The condition of most agricultural labourers in India are far from satisfactory. There is also the problem of surplus labour or disguised unemployment. This pushes the wage rates below the subsistence levels.

There are various other problems of Indian agriculture. These are related to:

a) The system and techniques of farming
b) The marketing of agricultural products and
c) The indebtedness of the farmers
d) The systems and techniques of farming :
   i) Neglect of crop rotation
   ii) Inadequate use of manures and fertilizers
   iii) The use of poor quality seeds
   iv) Inadequate water supply
   v) Inadequate use of efficient farm equipment
e) Agricultural marketing
f) Credit of agriculture
g) Agricultural prices

Truly speaking, if agriculture is to be available long term economic base for the farming community, it is important to recognise that the farmer's interests are better served by a more efficient system of production, rather than high price. Painners should take note of this point.

Conclusion

The overall risk of crop failure is less in this case and small farmers have a higher chance of earning a decent income at the end of the harvest season. Agricultural intensity also rises when a planned strategy adopted at the village level is implemented. Agricultural credit and farm

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

ISSN : 2348-7143
December 2018

mechanization for small and marginal farmers will continue to be difficult unless polling of farm resource and or a joint usage of farm technology are employed.

Irrigation problems can be addressed by Government preferably at the state and national levels. Though the Government cannot force farmers to produce only the designated crops in particular areas, it can surely educated them about the alternatives. Scientific research in this subject is to be encouraged to promote seeds which are mild on resource requirements but help of farmers in bosting the yields. Some sustainability solutions are proper crop management on the basis of water availability, crop rotation, deploying modern agricultural practices to boost productivity, switching over to organic farming, thrust on allied activities.

References :

1. Majid Husain (2010), Systematic Agricultural Geography, Rawat Publication, Jaipur-302004 (India)
2. Dubay R.N. (1970), Economic Geography, Kitabmahal, Delhi.
3. Spices board India, Ministry of Commerce, Govt. of India.
4. www.yourarticlelibrary.com>agriculture
5. www.economicdiscussion.net>agriculture
6. https:www.quora.com>what_are.the-p…

209

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

ISSN 2250-169X

IMPACT FACTOR 4.00

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

VISION RESEARCH REVIEW

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XVI, Vol. - III
Year-VIII, Bi-Annual(Half Yearly)
(Dec. 2018 To May 2019)

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Professor & Head,
Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Latur, Dist. Latur. (M.S.)India.

SPECIAL EDITOR

Dr. E. Sivanagi Reddy
'Sthapathi'
Dept of Archaeology & Museums,
Hyderabad (A.P.)

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Sachin Napate
Pune, Dist. Pune M.S.

Verena Blechinger Talcott
Director, Dept. of History
& Cultural Studies, University of Barlin
Barlin (Jermany)

Michael Strayss,
Director,
International Relation & Diplomacy,
Schiller International University,
Paris. (France)

Dr. Deelip S. Arjune
Professor, Head, Dept. of History
J. E. S. Mahavidyalaya,
Jalna, Dist. Jalna (M.S.)

Dr. Nilam Chhangani
Dept. of Economics,
S.K.N.G. College,
Karanja Lad, Dist. Sashim(M.S.)

Dr. Rajendra R. Gawhale
Head, Dept. of Economics,
G.S. College,
Khamgaon, Dist. Buldana (M.S)

DEPUTY EDITORS

Dr. Rajendra Ganapure
Professor, Head, Dept. of Economics,
S. M. P. Mahavidyalaya,
Murum, Dist. Osmanabad (M.S.)

Dr. B. K. Shinde
Professor, Head, Dept. of Economics,
D. S. M. Mahavidyalaya,
Jintur, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. Vijay R. Gawhale
Head, Dept. of Commerce,
G.S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldana (M.S.)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.
Deccan Archaeological and Cultural
Research Institute, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Mahadeo S. Kamble
Dept. of History
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Dr. S. R. Patil
Professor, Dept. of Economics,
Swami Vivekanand Mahavidyalaya,
Shirur Tajband, Dist. Latur(M.S.)

CO - EDITORS

Dr. Allabaksha Jamadar
Professor, Head, Dept. of Hindi,
B.K.D. College,
Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Murlidhar Lahade
Dept. of Hindi
Janvikas Mahavidyalaya,
Bansarola, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Shyam Khandare
Dept. of Sociology,
Gondawana University,
Gadchiroli, Dist. Gadchiroli (M.S.)

Dr. M. Veeraprasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, Dist. Anantpur (A.P.)

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 -241913
9423346913 / 7276301000
9637935252 / 9503814000

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published By :
Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (M.S.)

Price : ₹ 200/-

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

Mahavidyalaya Mukramabad Tq. Mukhed Dist. Nanded

Issue : XVI, Vol. III
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 4.00
ISSN 2250-169X
Dec. 2018 To May 2019

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	India : Strategic Challenges and Responses **R. B. Baviskar**	1
2	Size of land holding, Inflation and Its Causes in India **Dr. Rajarshi Jadhav**	9
3	LIS Education in India: Special Reference to Distance Education Mode and Major Challenges **Dr. M. M. Sayyed**	15
4	Agriculitoral Land Utilization - Ahmedpur Taluka **Dr. K. R. Kande**	23
5	Spatial Distribution of Market Centers in Nanded District : A Geographical Study **S. J. Chate**	27
6	Anna Hazare: The Face of New Gandhigiri **Dr. Anil Reddy**	32
7	डॉ. शंकर शेष के प्रमुख नाटकों की भाषा पर अध्ययन **डॉ. बस्वराज शिवाजीराव धोतरे**	37
8	नरेंद्र मोहन के नाटकों में व्यक्त सामाजिक संवेदना के विविध आयाम **जी. जी. शेख**	43
9	महाराष्ट्रात कृषी पर्यटन व्यवसायातून ग्रामीण विकासाचे मार्ग शोधणे **डॉ. कुसुम वाबुराव ढोणे**	47
10	दलित साहित्याची चळवळ आणि दलित स्वकथने **डॉ. जितेंद्र कोकणे**	52
11	आरक्षण धोरण आणि सामाजिक न्याय **डॉ. सविता ज्ञानेश्वर कावरे**	57

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

Swami Vivekanand Mahavidyalaya
193

Issue : XVI, Vol. III
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 4.00
ISSN 2250-169X
Dec. 2018 To May 2019 | 1

1

India : Strategic Challenges and Responses

R. B. Baviskar
Head, Dept. of Defence & Strategic Studies,
Swami Vivekanand Mahavidyalaya,
Mukramabad, Dist. Nanded

Research Paper - Defence & Stra. Stu.

The above subject has been primarily dealt from the foreign policy and security point of view. Many believe that strategic challenges should now include these relating to energy, environment, population, food, health, climate change and the like. With the end of the Cold War and the perception that all-out conflict between the principal powers is now out of the question as everyone has too much to lose, attention has shifted to non-military challenges. The phenomenon of globalisation has contributed to this changed perspective. Countries have got tied together increasingly through global economic integration and therefore their prosperity has become intertwined. Nothing is to be gained by capturing territory and acquiring resources through the use of force. It is better to capture markets and acquire control over resources through investment.

Economic prowess and technological innovation enable countries and corporations to exercise global power without the burden of governing foreign lands and peoples. That is why so much importance is being given to innovation for survival in what is becoming a highly competitive world. Some of this may be true, but this is looking at the world from the perspective of the West. The collapse of the Soviet Union ended the military challenge to the US, leaving it as the only global power. It also ended a military threat to West Europe.

With the incorporation of East Europe into the European Union and the dismembering of Yugoslavia, Europe has secured peace within its frontiers. Consequently,

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
... Nanded

94

the West stresses non-military threats or threats by non-state actors as the real strategic challenges to its security, prosperity and traditional dominance of international affairs.

India's Perspective:

India's perspective has to be different. We are still vulnerable to traditional threats, quite apart from those emanating from non-state actors. The structures of the international system are biased against countries like India. Changing them to reflect the realities of today is a strategic challenge for us. This is exactly the opposite of the challenge that the West faces. We are a country still ravaged by poverty, and, consequently, our challenge is to bring modest levels of prosperity to all sections of the population. It is not to protect high levels of prosperity already reached from being threatened by the shifts in global economic power.

India's Unique Strategic Challenges

India's strategic challenges are in many ways quite unique. We are among the biggest countries demographically and geographically; we are endowed with considerable natural and human resources; our industrial and technological base is sizable; we are a nuclear weapon state with impressive space capabilities; we are an old civilization. A country with these attributes cannot but play an important role, not only regionally, but also globally. Even if we seem to lack a thirst for power and do not pursue it with determination and a clear sense of purpose, we will not be able to survive without being one of the world's foremost powers. Only growing political, economic and military strength can enable us to confront the challenges we face, as otherwise we will be overwhelmed by them in the years ahead.

The focal point of each and every international activity conducted by a state is expected to enhance the best image of the nation to achieve the maximum possible benefits and reputation among the global community. Thus interactions among the states, bilateral, trilateral or multilateral whatever is the nature it must be systematic and based on certain well defined principles to achieve the specific objectives or desired goals. That national goal is provided by a nation's foreign policy by using different mechanisms or diplomacies including negotiations, dialogues and even sometimes war etc. While determining their principles the states are required to work within the limits of their strengths and realities of

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Swami Vivekanand Mahavidyalaya Mukramabad Tq. Mukhed Dist. Nanded

the internal and external environment. Keeping in mind such limitations and realities, statesmen and diplomats hardly can dare to go against the prevailing domestic and global situation that impose limitations upon their planning and, to a considerable extent, predetermine their course of action.

India's Geopolitical Imperatives:

The geography of the subcontinent constrains the behavior of governments that arise there. If there is to be an independent India, and if it is to be a stable and secure nation-state, it must do the following things:

- Achieve suzerainty in the Ganges River basin. The broad, braided plains of the Ganges basin are among the most fertile in the world and guarantee a massive population. India must become the premier power in this heartland. This does not
- coalition of powers can be functional, and even somewhat hostile powers such as Bangladesh can be tolerated so long as they do not challenge India's authority or security.
- Expand throughout the core of the subcontinent until it reaches all natural barriers. Forests, hills and rivers aside, there is little else in the confines of the subcontinent that limits India's writ. "Control" of the additional territories can be a somewhat informal and loose affair. The sheer population of the Ganges basin really requires only that no foreign entity be allowed to amass a force capable of overwhelming the Ganges region.
- Advance past the patch of land separating the Ganges basin from the Indus River basin and dominate the Indus region (meaning Pakistan). The Indus Valley is the only other significant real estate within reach of India, and the corridor that accesses it is the only viable land invasion route into India proper. (Modern India has not achieved this objective, with implications that will be discussed below.)
- With the entire subcontinent under the control (or at least the influence) of a centralized power, begin building a navy. Given the isolation of the subcontinent, any further Indian expansion is limited to the naval sphere. A robust navy also acts as a restraint upon any outside power that might attempt to penetrate the

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

subcontinent from the sea.

The Emerging International Security System and India:

The international security system during the Cold War was based on bipolarity and was predictable. During this period, the world survived without major wars in a highly competitive security regime between the United States and the Soviet Union. Most of the Third World aligned with either the US or the Soviet Union camp. But many of the Third World countries could not secure themselves from the threats of intra-regional rivalry as in South Asia, West Asia and the Korean peninsula. For these countries, management of national security became a highly challenging task.

India's Internal Security Situation:

The challenges to internal security in India can be categorized into four broad threats viz. cross border terrorism in Jammu & Kashmir, militancy in the North East, Left Wing Extremism (LWE) in certain states and terrorism in the hinterland. The Government has been making systematic and unrelenting efforts to counter these threats and, as a result, the internal security situation in the country is firmly under control.

The security situation in the North Eastern States has been gradually improving in terms of reduction in number of violent incidents and lower civilian casualties. The number of violent incidents has come down from 1025 in 2012 to 574 in 2015 and the number of civilians killed has come down from 97 to 46 in the same period. The states of Tripura, Mizoram and Sikkim are by and large, peaceful. In Arunachal Pradesh, barring a few incidents, there is general atmosphere of peace. In Manipur and Nagaland there was increase in violence against Security Forces by the extremist groups in 2015 in the wake of unilateral abrogation of ceasefire by NSCN/K.

The Backdrop: India Strategic Environment:

India's strategic environment is turbulent. China's rise has supported a decade of sustained growth in Asia, but has also placed unprecedented stress on the security order. China's One Belt One Road (OBOR) initiative for westward connectivity is potentially transformative, but likely to worsen those pressures. The American pivot to Asia is in its nascent stages, but Asia's hub-and-spokes alliance system is evolving as middle powers question Washington's commitment, grow more active, and forge deeper ties with one

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

197

Issue : XVI, Vol. III
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 4.00
ISSN 2250-169X
Dec. 2018 To May 2019

another.

The Broader Strategic Environment:

This survey should not be taken to mean that Africa, Europe, or Latin America are unimportant to India. But in the context of defence preparedness, India's strategic environment is most powerfully shaped by South Asia, Asia-Pacific, and West Asia. These regions present radically different challenges, with fragmentation to the west and great power competition to the east, but common to both is that older US-led security architectures are under strain from a changing balance of power and changing threats. Seapower will be crucial in both directions, but much more so to the east, indicating greater long-term resource allocations to the Indian Navy.

More broadly, India also faces an environment in which the"global commons" air, sea, space, and other domains like cyberspace are perceived to be under stress, weakening the liberal international order on which India depends for stability and trade. Pessimists point to, inter alia, China's militarisation of reclaimed islands in the crucial sea-lanes of the South China Sea, the development of anti-satellite weaponry and problem of space debris, competition in resource-rich Arctic waters as the Northwest Passage opens up, and the intensification of cyber-espionage from India's partners and adversaries.

National Security Strategy Guidance: For Military-Related External Threats:

With regard to 'defence of India's national territory and resources from an external threat', the related national security strategy issues which must be addressed by a national defence policy, are as follows:

- Maintain credible military deterrence against potential adversaries.
- Defend our national and territorial interests on land, sea, air, space and cyber space.
- Physical guarding and/or surveillance of land, air and maritime borders, island territories, off-shore assets and trade routes, especially disputed borders, for early detection of intrusions or threats, if any.
- Maintain a tri-Service rapid response capability to respond to security challenges during war and peace.
- Ensure a fool-proof and well coordinated intelligence mechanism to provide early

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad
198

warning of threats, both external and internal.

National Security Strategy Guidance: For Internal Security Threats:

Other aspects related to India's national security where the military is mandated to take necessary action are as follows:

- Protect national interests against internal threats like terrorism (including nuclear terrorism), insurgency and militancy with a view to negate secessionist and related destabilizing efforts.
- Promote and protect the core values of democracy, secularism, freedom, unity and human rights as enshrined in our Constitution by value-based ethics and practices as well as providing aid to civil authority. when requisitioned.
- Maintain close surveillance and monitoring of the internal security situation in areas of heightened threat.
- Maintain rapid response capability against terror strikes/hostage taking, involving multiple agencies, both police and military, including the National Security Guard (NSG) and Special Forces (SF).
- Promote peace and stability in the region through cooperative economic development backed by diplomatic initiatives for resolution of disputes and conflicts.

The Context:

With a new government in place since India in May 2014, there are fresh hopes and high expectations. The last few years and more had seen a sharp decline in India's economic growth and along with it, much of its global promise. The elections represented a major turning point. Prime Minister Modi's call for good governance and development struck a chord amongst the people. They felt that instead of subsidiary sops, their many unfulfilled aspirations at last had a promise of realisation.

CHANGING REALITIES: A NEW SENSE OF URGENCY:

Over the last few years, a greater sense of urgency has prevailed in India's strategic environment. Several factors account for this new urgency.

India At Odds With Pakistan, and the China Factor :

For a number of years, conflict between India and Pakistan has caused a South

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

198

Asian arms race of great proportions. However, more recent events, such as the 1999 Kargil conflict and the November 2008 Mumbai terror attacks, have heightened India's quest to stockpile arms.

In the decade that has followed Kargil, the value of India's arms pur-chase deals has crossed U.S. $50 billion, with every sign indicating that this figure will surpass U.S. $100 billion over the coming decade. India's arms acquisitions have more than doubled between 1999 and 2004 (U.S. $15.5 billion) and 2004 and 2009 (U.S. $35 billion).

The India-China Indian Ocean Region Tussle:

For quite some time, and particularly as their economies have grown, India and China have been eyeing each other's influence in the Indian Ocean Region (IOR). Such influence has significant strategic, military, transport, energy, and commercial implications for both countries. India has long been wary of the bases being set up by China in India's neighborhood—a policy that has been described as a "string of pearls" around India's neck, which can easily be tightened should the need arise.

SECURING INDIA'S FUTURE:

Even as India works assiduously to safeguard its national security in the coming years, it will increasingly need to take steps to strengthen human security as well. Hundreds of millions of Indians are malnour-ished, impoverished, illiterate, and ill. Such suffering is compounded by the country's rampant resource shortages (particularly those of water and energy). Due to population growth and climate change, India's resource con-straints are likely to deepen in the years ahead. Such shortages have major implications for both national and human security. In fact, even now, many of India's internal and external security con-cerns are intertwined with natural resource issues. The Maoist insur-gency exploits resource misallocations suffered by tribal communities. Residents of electricity-deficient Jammu and Kashmir seethe at New Delhi's refusal to develop more power projects, and decry the paltry proportion of electricity they receive from the state-owned facilities that do exist there.

Given India's natural resource problems, the stakes of addressing the country's present security challenges will only intensify in the future. This suggests that better natural resource management will become as important a priority as tackling the Maoist threat

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed

20D

and strengthening India's national defenses. Therefore, the watchwords of India's security future will likely be not just counterinsurgency, arms procurements, and naval modernization, but also resource equity and efficiency.

References :-

1) Philij Compose, "India's National Security Strategy", Imperative of Integrating Defence Policy, CLAWS Journal, Winter 2016
2) Dipankar Banerjee, "India's Defence and Security in the 21st Century", CLAWS Journal, winter 2014.
3) Shashank Joshi, "India's Strategic Environment and Advesaries', Defence Primer India At 75, Sushant Singh & Pushpen Das (ed.) Observer Research Foundation, 2016.
4) Rajpal Budania, "The Emerging International Security System : Threats, Challenges and opportunities for India", Strategic Analysis, Vol. 27, No. 1, Jan-Mar 2003.
5) Siddharth Srivastava, "India's Strategic and Political Environment, New Delhi.
6) Michael Kugelman, "Looking In Looking out : Surveying India's and External Security Challenges. India's Contemporary Security challenges
7) Michael Kungelman (ed.) Woodrow wilson International Center for Scholars, Washington D.C. 2011.
8) India : Strategic Challenges and Responses, "Vivekananda International Foundation, New Delhi, 2013.
9) Zafar Alam, "Geo-Strategic dimensions of India's Foreign Policy, www.ijsr.net.
10) Ministry of Defence, Government of India, Annual Report 2015-16
11) Dr. George Friedman, "The Geopolitics of India: A shifting self-contained word,". Dec.16, 2008, www.wikilealcs.org.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist Nanded

2018 - 2019

ISSN 2231-6671

International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS

(UGC Approved Peer Reviewed &Refereed Research Journal)

Year - VIII, Issue - XVI, Vol.- V
Impact Factor 4.95 (GRIFI)
Aug. 2018 To Jan. 2019

EDITOR IN CHIEF

DR. BALAJI KAMBLE

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad

Issue : XVI, Vol. V
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS IMPACT FACTOR 4.95 ISSN 2231- 6671
Aug. 2018 To Jan. 2019

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Changes in Calorific value of Legume Seeds due to species of *Fusarium* **Ram S. Bajgire**	1
2	The Theme of Indianness in Jejuri by Arun Kolatkar **Ankush V. Shinde**	7
3	Historical Approach and Yoga Sutras in Wrestling **Satish S. Bagal**	14
4	Social Aspect of Population in Parbhani District **S. N. Satav**	22
5	सेवांतर्गत शिक्षण आणि शिक्षकांचे प्रशिक्षण : सद्यस्थिती **सतीश एन. सातपुते, डॉ. सुनंदा जी. रोडगे (मोरे)**	27
6	भारतीय अलंकार - सक संक्षेप **वैशाली गंगारामजी टोन्पे**	38
7	ग्रामीण महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षणाचे स्थान **अविनाश कदम**	43
8	वेद व पुराणातील इतिहास लेखन एक दृष्टीक्षेप **डॉ. भरत मुस्कावाड**	48
9	भारत - चीन संबंध आणि डोकलाम समस्या **भारतभूषण वामनराव बाळवुधे**	54

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Issue - XVI, Vol. V
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 4.95
ISSN 2231-6671
Aug. 2018 To Jan. 2019

9

भारत - चीन संबंध आणि डोकलाम समस्या

भारतभूषण वामनराव बाळबुधे
सैनिकी विज्ञान विभाग,
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय,
मुक्रमाबाद, जि. नांदेड

Research Paper - Military Science

प्रस्तावना :

भारत आणि चीन यांच्यातील सीमाप्रश्न हा सातत्याने समोर येणारा मुद्या असून हा वाद अनेक वर्षे जुना आहे. त्यावर दोन्ही देशांच्या प्रतिनिधीमध्ये चर्चा होत असल्या, तरी ही त्यावर सर्वमान्य तोडगा निघण्यासाठी कित्येक वर्षाचा कालावधी लागू शकतो. असाच अंदाज तज्ञ व्यक्त करतात. अक्साई चीन आणि अरुणाचल प्रदेश या भागांच्या सिमा वादामध्ये प्रामुख्याने दोन टप्पे करण्यात येतात. जम्मू काश्मीरमधील लडाखचा अक्साई चीन हा भाग चीनने बळकावला असून पाच हजार चौरस किलोमीटरचा भूभाग पाकिस्तानने १९६३ मध्ये परस्पर चीनला अवैध पध्दतीने देवून टाकला आहे. तर ब्रिटीशांच्या राजवटीपासून ईशान्य भारतातील सीमा प्रश्नावर दोन्ही देशांमध्ये वाद आहेत. ब्रिटीश राजवटीतील परराष्ट्र सचिव मॅकमोहन यांनी १९१४ मध्ये शिमला येथे भारत, चीन आणि तिबेट या तीन देशांची परिषद बोलावली होती. यामध्ये या भागातून जाणा–या नद्या, त्यांचे खोरे आणि पाणलोट क्षेत्र यांचा विचार करुन सीमा निश्चित करण्यात आल्या होत्या.

त्यामुळेच ईशान्य भारतातील चीन सीमेला मॅकमोहन रेषा असे म्हणटले जाते. मात्र कालांतराने चीनमध्ये कम्युनिस्ट क्रांती झाली, पाठोपाठ त्यांनी तिबेटही गिळंकृत

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

केला. त्यानंतर त्यांनी भारताच्या अरुणाचल प्रदेशला 'दक्षिण तिबेट' असे नाव दिले, आणि या भागावरही हक्क सांगण्यास सुरुवात केली. भारताने या दाव्यांना विरोध केला. चीनचे तत्कालीन पंतप्रधान चौ एन लॉय यांनी १९६० मध्ये अरुणाचल प्रदेशावरील हक्क सोडण्याची तयारी दाखविली होती. त्या बदल्यात भारताने अक्साई चीन, चीनचा भाग असल्याचे मान्य करावे. अशी त्यांची अट होती. परंतू तत्कालीन भारतीय पंतप्रधान पंडित नेहरु यांनी चीनच्या भूमीकेला विरोध केला. असा हा अक्साई चीन आणि अरुणाचल प्रदेश या दोन टप्प्यातील सीमावादाचा हा इतिहास आहे. मात्र, सिक्कीम भागातील सीमेविषयी आत्तापर्यंत कधीही वाद नव्हता. सुमारे ३५० कि.मी. अंतराची ही सीमा व्यवस्थित आखलेली अशी सर्व बाजूंना मान्य असलेली मानली जाते. याच भागामध्ये भुतान ची सीमाही दोन्ही देशांच्या सीमेशी जोडलेली आहे. आणि येथूनच चीनच्या आक्रमक वरत्तीला सुरुवात होते. आर्थिक दश्ष्टया व लष्करी दृष्टया बलाढय चीनने आशियाई देशामध्ये विस्तारवादी धोरण स्विकारले आहे. चीन ला २० देशांच्या सीमा लागून असून यापैकी १६ देशांसोबत चीनचा सीमावाद चालू आहे. शेजारील देशांच्या ताब्यातील प्रदेश लष्करी बळावर बळकावणे हे चीनचे धोरण सूर आहे. डोकलाममध्ये अतिक्रमण करणे हा याच धोरणाचा एक भाग आहे. भारत, चीन आणि भूतान देशामधील या विवादामुळे आशियातील वातावरण चिंताजनक झाले आहे. या संदर्भात प्रस्तुत शोध निबंधात शोध घेणे उचित वाटते.

वादाची पार्श्वभूमी :

भारत (सिक्कीम), भूतान आणि चीन या तीन देशांच्या सीमेजवळ (Trijuction) डोकलाम पठार हा भाग ८९° चौ.मी.चा विवादास्पद भूप्रदेश असून या भागाला भारत 'डोकला' असे म्हणतो. भूतान या भागाला डोकलाम संबोधतो. तर चीन या भागाला त्याच्या डोंगलांग प्रदेशाचा हिस्सा मानतो. सिक्कीम आणि भूतान दरम्यान 'चुंबी दरी' असून ही दरी उत्तर भागात चीनच्या ताब्यातील तिबेट मध्ये सुरु होते. या दरीचा उत्तर – पुर्व भागात डोकलाम हा भूतानचा ताब्यातील पठारी प्रदेश हा भाग भूतान – चीन सीमेवर आहे. सिक्कीमची राजधानी गंगटोकपासून हा भाग जवळ आहे. या भागात चीनचे रस्ते बांधणीचे प्रकल्प सुरु केले. चीनने मोठया प्रमाणावर या भागात रस्तेबांधणी करताना डोकलाम या भूतानच्या ताब्यातील भागात अतिक्रमण केले. याला १६ जुन २०१७ रोजी भारताने आक्षेप घेतला.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

२००७ च्या मैत्री करारानुसार भारत हे भूतानचे संरक्षक राष्ट्र असून भूतानच्या संरक्षणाची जबाबदारी भारतावर आहे. भूतानच्या ताब्यातील डोकलाम या भागात चीनने केलेले अतिक्रमण हा भूतानच्या सार्वभौमत्वावरील घाला आहे. भूतानने भारताला चीनच्या या कारवायांबाबत कळविले असता मैत्री कराराचे पालन करत भारताने चीनच्या रस्तेबांधणीला विरोध करत या भागात सैन्य तैनात केले. भूतानचे चीनशी कोणतेही राजकीय संबंध नाहीत. बलाढ्य चीनच्या शेजारी असणा–या भूतान या राष्ट्राचे संरक्षण ही आमची जबाबदारी असल्याची भारताची भूमिका आहे.

तर डोकलामवर नियंत्रण कोणाचे हा चीन आणि भूतान दरम्यानचा प्रश्न असून भारताने यात पडू नये असा पवित्रा चीनने घेतला होता. चीनच्या मते हा भाग डोंगलांगचा भाग असून भूतानने यावर दावा करु नये. भारताने या भागात तैनात केलेले सैन्य हे चीनमधील अतिक्रमण असून भारताने त्वरीत सैन्य मागे न घेतल्यास गंभीर परिणामांना सामोरे जावे लागेल. असा इशारा चीनने दिला होता.

तर डोकलाम भागात चीनने सुरु केलेली रस्तेबांधणी हे चीनचे भूतानच्या सार्वभौमत्वावरील आक्रमण आहे. असा भूतानचा आरोप असून डोकलाम हा आमचा भाग असल्याचा दावा भूतानने केला आहे.

भारत – चीन – भूतान तणाव :

चीनने भूतान बरोबर ही १९८४ मध्ये वाद उकरुन काढला होता. या प्रदेशातील २९०, चौरस किलोमीटर च्या डोकलामच्या क्षेत्रावर चीनने दावा केला आहे. वास्तवात हा परिसर भूतानच्या मालकीचा असून भारताला ही गोष्ट मान्य आहे. चीनकडून भूतानवर वेगवेगळया पध्दतीने दबाव टाकत आपल्या बाजुने वळवुन घेण्याचाही प्रयत्न होत आहे. चीनने भूतानला या बदल्यात ५०० चौरस किलोमीटरचा भूभाग देण्याची तयारीही दाखविण्यात आली होती. मात्र भूतानला ही गोष्ट मान्य नाही. डोकलामला असणा–या सामरिक, महत्वामुळेच या भागामध्ये चीनचा रस वाढत आहे. डोकलामचे पठार ताब्यात आल्यानंतर, परिसरातील चुंबी खो–यावर नियत्रंण येते. येथूनच काही किलोमीटर, अंतरावर भारतीय सीमेतील 'सिलिगुडी कॉरिडॉर' चा भाग आहे. अवघ्या काही किलोमीटरच्या या प्रदेशातुनच ईशान्य भारतातील राज्ये मुख्य भूभागाशी जोडलेली आहेत. डोकलाम चीनच्या ताब्यात गेल्यानंतर या भागावर चीनचा प्रभाव निर्माण होणार आणि त्याचा मोठा दबाव भारतावर येणार आहे. नेमकी हीच गोष्ट चीनला हवी आहे.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

त्यामुळेच चीनकडून रस्तेबांधणी करत लष्करी कारवाया वाढविण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे.

भूतानवर दबाव आणताच, लष्करी संघर्षामध्ये भारतावर मात करु शकतो हे दाखविण्याचा चीनचा प्रयत्न आहे. त्यामुळे चीनने जूनच्या सुरुवातीला डोकलाम मध्ये लष्कर पाठविले मात्र भारताकडून अनपेक्षीत प्रतिकार झाला. आणि तेथूनच परिस्थितीमध्ये तणाव निर्माण होण्यास सुरुवात झाली होती. राजनैतिक पातळीवरही आक्रमक भाषा वापरण्यात येत होती. भूतान हा भारताचा सर्वात विश्वासू मित्र देश असून या देशाच्या परराष्ट्र संरक्षण यांसह अन्य महत्त्वाच्या धोरणामध्ये भारताची मदत होते. भारता व्यतिरिक्त अन्य कोणत्याही देशांबरोबर भूतानचे राजनैतिक संबंध नाहीत. आणि हीच चीनच्या त्रागामागील कारण आहे. नेपाळमध्ये हस्तक्षेप करण्यामध्ये चीनला यश आले असले, तरीही भूतान मध्ये त्यांना हे यश मिळालेले नाही. त्यामुळे डोकलाम किंवा अन्य सीमावादातून मोठा वाद निर्माण करायचा आणि भूतानबरोबर राजनैतिक संबंधांना सुरुवात करण्याचा चीनचा प्रयत्न दिसून येतो. मात्र त्यांना यामध्ये यश येताना दिसून येत नाही.

चीन व भूतान देशांमधील तणाव हा केवळ डोकलाम किंवा सीमावादापुरता मर्यादित नाही. ही गोष्ट भारताला लक्षात घ्यावी लागेल. चीनचे पाकिस्तानबरोबरील वाढते लागेबांधे, दक्षिण आशिया मध्ये चीनच्या वाढत्या कारवाया आणि त्याचे भारत विरोधातील परिणाम ही गोष्टही लक्षात घ्यावी लागणार आहे. दक्षिण आशियातील देशामध्ये चीनकडून सातत्याने बंदरे व अन्य पायाभूत सुविधांची उभारणी करण्यात येत आहे. ही गोष्ट स्पष्ट झाली आहे. पाकिस्तानातील ग्वादार बंदरापासून शिनचियांग प्रांतापर्यंतचा चीन – पाकिस्तान इकॉनॉमिक कॉरिडॉर बांधण्यासाठी चीनने ४६ अब्ज डॉलरची गुंतवणूक केली आहे. हा मार्ग पाकव्याप्त काश्मीरमधूनही जातो. डोकलामच्या प्रश्नावर देशाच्या सार्वभौमतेची भाषा करणा—या चीनकडून सरळ सरळ पाकव्याप्त काश्मीरमधून या महामार्गाची उभारणी करण्यात आली आहे. या शिवाय अन्य जलविद्युत प्रकल्प, वाहिन्यांची उभारणीही होणार आहे. चीनच्या या अतिक्रमणालाच भारताचा विरोध असून या प्रश्नावर चीनने आयोजित केलेल्या 'बेल्ट अँण्ड रोड' इनिशिएटीव्ह च्या परिषदेवर भारताने बहिष्कार टाकला होता. जगातील सर्वात मोठे आर्थिक व सामरिक जाळे विणण्याची चीनची महत्वाकांक्षा आहे. भारताने त्यालाच

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

विरोध केल्यामुळे, भारताचा बहिष्कार ही चीनला खुपलेली गोष्ट आहे.

डोकलाम मध्ये भारताने भूतानच्या वतीने लष्करी हस्तक्षेप करुन चीनचा हेतू हाणुन पाडला. चीनने भारताला धमक्या देवून पाहिल्या पण भारत डोकलाम मध्ये घट्टपणे पाय रोवून उभा राहिला परिणामी चीनला डोकलाम मधील रस्ते बांधणीचे काम बंद करावे लागले. चीनने या प्रकरणात माघार घेतली. याची अनेक कारणे आहेत. ब्रिक्स शिखर परीषद तोंडावर आली होती. तसेच चीनचा भारताबरोबरचा व्यापार सतत वाढत आहे. सध्या तो ७० बिलियन डॉलर्सच्या घरात आहे. व येत्या दोन तीन वर्षात तो १०० बिलियन डॉलर्स च्या घरात जाण्याची शक्यता आहे. सगळे जग मंदीच्या खाईत असताना फक्त भारताची बाजारपेठ जिवंत आहे. ती गमावणे चीनला परवडणारे नाही. या युध्दामुळे वन रोड ॲंड बेल्ट प्रकल्प आणखी अडचणीत सापडला असता या सर्व कारणांमुळे डोकलामचा वाद शांतपणे मिटवणे ऐवढेच चीनच्या हाती होते. त्यामुळेच त्यानंतर भारताबरोबर चांगले संबंध ठेवण्याची इच्छा व्यक्त केली.

सारांश (समारोप) :

जागतीक अर्थव्यवस्था, राजकारण, संरक्षण आणि व्यापार या क्षेत्रात आशियात आणि विशेषत: दक्षिण आशियात चीन सर्वत्र आपले प्रभुत्व निर्माण करुन जागतिक पातळीवर आपले स्थान बळकट करु पहात आहे. यासाठी सर्व मार्ग चीनने अंगिकारले असून यात आर्थिक व लष्करी बळाचा वापर यांचा समावेश आहे. पाकिस्तान, म्यानमार, श्रीलंका, नेपाळ या देशांमध्ये मोठया प्रमाणावर आर्थिक गुंतवणूक करुन वा त्या देशांना मोठया प्रमाणावर कर्ज देवून त्यांना आपले मांडलीक बनविण्याचा चीनचा प्रयत्न आहे. नुकतेच सुरु केलेले 'वन बेल्ट वन रोड' हा चीनच्या विस्तारवाद धोरणांचा भाग आहे. शिवाय स्ट्रिंग ऑफ पर्ल्स (मोत्यांची माळ) या धोरणाच्या माध्यमातून चीन भारताच्या शेजारच्या राष्ट्रांना आपल्या बाजुने वळवून भारताची कोंडी करण्याचा प्रयत्न करत आहे. भारताच्या दृष्टीने ही बाब चिंताजनक आहे. त्यामुळे यावेळी डोकलाम विवादावेळी भारताने सक्षमपणे भूतानच्या पाठीशी उभा रहाण्याचा निर्णय घेतला आहे.

डोकलाम हा भाग भारताच्या सीमेपासून जवळ असून या भागात चीनचे वर्चस्व प्रस्थापीत झाल्यास ईशान्य भारताला उर्वरित भारताशी जोडणारा सिलीगुडी कॉरीडॉर हा भूभाग चीनच्या टप्प्यात येईल व युध्द प्रसंगी ईशान्य भारताला उर्वरित भारतापासून विलग करणे चीनला शक्य होईल. तसेच डोकलामचा पठारी भाग हा चुंबी दरीच्या तुलनेत

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq. Mukhed, Dist. Nanded

Issue - XVI, Vol. V
Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 4.95
ISSN 2231-6671
Aug. 2018 To Jan. 2019

जास्त उंचीवर आहे. युध्द प्रसंगी असा उंचीचा भाग ताब्यात असणे फायदयाचे आहे. त्यामुळे डोकलाम मध्ये प्रवेश करण्यापासून चीनला थोपवणे भारतासाठी आवश्यक बाब आहे. भारत, चीन आणि भूतानने पूर्वीच्या कराराचे पालन करत एकमेकांच्या सार्वभौमत्वाचा सन्मान करणे आवश्यक आहे. परंतु चर्चा आणि संवाद न करता लष्करी सामर्थ्य दाखवणे ही चीनची सवय राहीली आहे. अशा वेळी भारताने सावध भूमीका घेतली पाहीजे. युध्द करणे हिताचे नसेल तरी संवादाचा आग्रह करताना भारताला लष्करी दृष्टया सज्ज राहण्याची गरज आहे.

संदर्भ सूची :-

१. डॉ.देवळाणकर शैलेंद्र – 'भारतीय परराष्ट्र धोरण – सातत्य आणि स्थित्यंतर', प्रतिमा प्रकाशन पुणे, २०१४
२. डॉ. रायपूरकर वसंत – 'आंतरराष्ट्रीय संबंध', श्री.मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
३. डॉ.देवळाणकर शैलेंद्र – 'आंतरराष्ट्रीय संबंध', विद्या बुक्स, पुणे.
४. डॉ.देवळाणकर शैलेंद्र – 'भारताचे परराष्ट्र धोरण – नवी प्रवाह' सकाळ प्रकाशन, पुणे
५. डॉ.देवळाणकर शैलेंद्र – 'मोदी कालखंडातील भारताचे परराष्ट्र धोरण – सातत्य आणि स्थित्यंतर' सकाळ प्रकाशन, पुणे
६. डॉ.चौसाळकर अशोक – पंचशीलची दमदार वाटचाल आणि भारत – पाक – चीन मैत्री संबंध, समाजवादी प्रबोधिनी, इंचलकरंजी, २००५.
७. दाभोळकर नरेंद्र – संपादक – साधना मासिक १६ – २३ ऑगस्ट २००८
८. महाराष्ट्र टाईम्स – १९ जाने २०१८, ९ जुलै २०१७, ७ डिसेंबर २०१७
९ https://hi.m.wikipedia.org/abpmajha.abplive.in.India/
१०. अक्षरनामा, १४ एप्रिल, २०१७, नवप्रभा – ८ ऑक्टोबर २०१७, १७ सप्टेंबर २०१८.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

2018 - 2019

ISSN 2229-4406

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

EDITOR IN CHIEF
Dr. BALAJI KAMBLE

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Issue : XVII, Vol. VIII
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.10
ISSN 2229-4406
Sept. 2018 To Feb. 2019

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Dist.Nanded

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	An Introduction to Credit Rating Agencies **Dr. A. J. Raju**	1
2	Role of Banking in India **Dr. G. L. Bhong**	9
3	Evaluation of Food Security and Public Distribution System In Nanded District **Kiran Gangadhar Bhise**	13
4	Evaluatin of Public Health In Aharashtra **Pravinkumar K. Sawant**	20
5	The history of Feminism in India **Ankush V. Shinde**	28
6	Development of Personal Law of Adoption towards Secularism **Dr. Kamalakar S. Waghmare**	34
7	Act East Policy for India and China : Southeast Asia is a Battleground **Bharatbhushan, Balbudhe**	43
8	ग्रंथकार व मिमांसाकार हेमाद्री डॉ. आत्माराम शिंदे	54
9	इ. स. १९३० चा महाराष्ट्रातील देवीचा दुष्काळ व स्त्री जीवन भरत माधवराव मुस्कावाड	61

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

Issue : XVII, Vol . VIII
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.10
ISSN 2229-4406
Sept. 2018 To Feb. 2019

7

Act East Policy fopr India and China : Southeast Asia is a Battleground

Bharatbhusan Balbude
Dept. of Military Science,
Swami Vivekanand Mahavidyalaya,
Mukramabad, Dist. Nanded

Research Paper - Military Science

Introduction:

Power is inflationary. As countries become stronger, their interests expand beyond their borders, where they must find new ways to protect those interests. India is no exception. Its expansion, though, brings it into contact with China, a much more formidable country that competes with India for land-based and maritime trade routes in the Pacific. China and India have protocols in place for dealing with neighbors such as Nepal and Bhutan, which they border by land. But they have less established rules of engagement for dealing with Southeast Asian nations, which, as coastal, peninsular and island nations, require different strategies.

India is putting its expansion efforts on display this week, hosting the first ASEAN-India Connectivity Summit, aimed at supporting infrastructure development and trade partnerships between India and the members of the Association of Southeast Asian Nations. It is part of India's Act East policy, an initiative to strengthen economic and security ties with Southeast Asia. India hopes that this policy will help it meet its objectives both on the domestic and international fronts. Domestically, Act East will encourage economic development in India's Northeast region, an area poorly connected to the rest of the country. Internationally, this policy aims to expand India's presence in Southeast Asia so that it can serve as a counterweight to China.

India is now using the Act East policy as a counter to China's own ambitious One Belt, One Road initiative, a vast network of infrastructure projects that promises to build

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

connections throughout Asia and into Europe.

In the past few years, however, the relationship has not been able to maintain the same momentum. Even Hillary Clinton, the then US Secretary of State, during her visit to India in 2011 said that India should not merely "look" towards the East, but more importantly, "act" and "engage" with the East. The NDA government outlined the Act East Policy in November 2014, within six months of assuming power in May 2014. The policy seeks to revive and reinvigorate India's relations with ASEAN as well as expand the country's engagement beyond the region to encompass the Koreas in the North to Australia and New Zealand in the South, and from neighbouring Bangladesh to Fiji and Pacific Island countries in the Far East. During Bangladesh President Abdul Hamid's visit to India in December 2014Bthe first, after a gap of 40 years B Modi said that India's Act East Policy would begin from Bangladesh.

India and ASEAN: a step in the right direction:

ASEAN continues to form the central pillar of India's Act East Policy. This is evident from the active mutual visits in the region over the past 24 months. Modi travelled to Singapore to attend the State funeral of Lee Kuan Yew, Singapore's first Prime Minister, in March 2015. He went back in November 2015 to mark the 50th anniversary of the establishment of bilateral relations and establish a strategic partnership. Before that, Modi had gone to Myanmar to participate in the East Asia Summit and the India-ASEAN Summit in November 2014. He also travelled to Malaysia in November 2015 for a bilateral visit as well as to attend the East Asia and the India ASEAN summits. External Affairs Minister Sushma Swaraj has also visited Indonesia, Vietnam, Singapore, Thailand and Myanmar during the same period. ASEAN leaders, too, have visited India, such as Vietnam Prime Minister Nguy?n T?n D?ng in October 2014 and Singapore's President Tony Tan, who joined celebrations marking the 50th anniversary of diplomatic relations in India. Myanmar, in particular, occupies a special position in India's matrix of ties with ASEAN states. After all, it is contiguous to India's Northeast region, sharing a land boundary of 1,700 km with four states including Manipur, Mizoram, Nagaland and Arunachal Pradesh. Major infrastructure projects such as the India-Myanmar-Thailand Trilateral Highway can prove to be a game-changer to connect India's Northeast with

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

ASEAN.

Strategic Engagement

The emphasis in the first phase of the look east policy (LEP) was primarily on economic engagement. But the area of cooperation in defence and strategic matters was not completely overlooked. India not only supplied defence equipment to the ASEAN countries but also agreed to help upgrade and repair their major weapon systems like MiG (Mikoyan-Gurevich) fighter aircrafts and offer training to their defence personnel. Important agreements in this respect were signed with Vietnam, Malaysia, Laos and Singapore. Some of those agreements, particularly with Malaysia and Laos could not be fully implemented, partly due to the regional economic crisis and payments difficulties and partly due to inept handling by the concerned Indian defence organisations. Security cooperation was also an important item in the growing India-Myanmar relations.

Challenges and Prospects

Any objective assessment of nearly the past two decades of India's LEP would suggest that while notable progress has been made, there is still a long way to go and tremendous potential remains to be harnessed. The East Asian spread is vital for India's economic progress and security needs. It can be a vehicle for India's greater Asian identity and provide a constructive outlet to such of its energy and aspirations that cannot be absorbed in the South Asian neighbourhood alone. This region is also emerging as the key theatre for the intense interplay of the forces of globalisation that will affect the texture and contours not only of Asian, but even of world politics. China has much deeper economic engagements with India's eastern neighbours and these engagements are going to get stronger. Many of these neighbours find their engagement with China to be mutually beneficial, notwithstanding occasional reservations. India is not in a position to match this and can never provide alternative support to them. The countries of Southeast Asia want to keep India, and other countries engaged in the region in order to have a comfortable regional balance. The problem would however arise if and when China starts asserting itself on these countries. The instance of China's gradually growing assertion in South Asia and also in the South China Sea region may be kept in view. As this assertion increases, India's presence in the region may come under pressure. It must

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

be kept in mind that while economic cooperation between India and China is growing, the strategic competition and rivalry between the two is also getting sharpened as well. Asia's most critical strategic triangle is the one constituted by India, the US and China. The strategic relationships between these three major Asian players are in a flux, transiting through the realm of uncertainty and anxiety. These relationships cannot be assumed at any time to be completely free from competition and tensions. China is particularly worried about any move towards greater strategic understanding between India and the US aimed at constraining China's emerging strategic presence and stake in the region. Accordingly, China will contest and resist any strengthening of the US-India strategic equation, particularly in the context of Southeast Asia.

Political Dimension:

In bilateral discussions, India's attempt has been to enhance political under standing, identify areas of mutual interests and initiate moves to harness these interests. According to Vaikayya Naidu, such kind of diplomatic strategy can be adopted through two-fold means: first, India has to rebuild its relationship, through dialogue partnership with of ASEAN. Second, to target selected ASEAN member states for closer bilateral relations. Through intense diplomatic efforts, India has been successful in obtaining sectoral dialogue status in 1992 which was later elevated to the status of full dialogue partner during the fifth ASEAN Summit meeting of 1995. India also joined the ARF, followed by the first ASEAN-India Summit. At the third ASEAN - India Summit in Vientiane (Laos) in 2004, both sides signed the landmark agreement entitled "ASEAN - India Partnership for Peace, Progress and Shared Prosperity".

Objective of "Act East Policy" -

- The Objective of "Act East Policy" is to promote economic cooperation, cultural ties and develop strategic relationship with countries in the Asia-Pacific region continuous engagement at bilateral, regional and multilateral levels thereby providing enhanced connectivity to the States of North Eastern Region
- The North East of India has been a priority in the Act East Policy (AEP).
- AEP provides an interface between North East India and the ASEAN region.
- Some of the major projects include Kaladan Multi-modal Transit Transport

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

Project, the India-Myanmar-Thailand. Trilateral Highway Project, Rhi-Tiddim Road Project, Border Haats, etc.

" Apart from ASEAN, ASEAN Regional Forum (ARF) and East Asia Summit (EAS), India has also been actively engaged in regional for a such as BIMSTEC, Asia Cooperation Dialogue (ACD), Mekong Ganga Cooperation (MGC) and Indian Ocean Rim Association (IORA).

" Closer cooperation in combating terrorism, collaborating for peace and stability in the region and promotion of maritime security based on international norms and laws are being pursued.

Development impact the main concept about Northeastern Region as Indian union is considered as showcasing only in the map procession piece of paper, the pragmatic socio-economic development was partially distributed in this region, which is viable the region today as economically backward and politically neglected. China and Myanmar political propagation toward northeastern region on the other hand make major realization in Indian economic policy, the significance started partially in new second reform i.e. but it emerge as only hypothetical strategy not in the realistic features, only after the 2nd phase of Look East Policy, the mainland Indian release as and when only electrocuted by some economic hit from the other part of the neighbouring country. The latest and more convincing dividing paradigm is Development factor.

The strategy set up by the Indian government which promised to usher prosperity to Northeast India through positive neighborly relations has yet to see the fruits, and thus needs a review. The policy has hardly made any fruitful impact in region's development through economic and trade revival. The region is yet to gain any tangible benefit through this policy initiative, which was taken by overlooking the demands and overhearing the voice of the people of Northeast. Having the vision of a prosperous Northeast India connected to the economies of Southeast Asia, the Act east policy envisages the growth of communication, industries and trade that would enable the people in the region to significantly improve their quality of life. But people of Northeast are yet to witness any such benefits, and still suffer from her age - old issue of economic isolation. Leaving aside investment, infrastructure, tourism, even the border trade is yet to gain

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

momentum. This widens the scope of igniting anger amongst the youth of Northeast against such policy, who await opportunities for better living.

North Eastern Region (NER)

Cradled by five Asian nations viz., Bangladesh, Bhutan China, Myanmar and Nepal, the North Eastern Region (NER) comprises of eight sister states-(Arunachal Pradesh, Assam, Manipur, Meghalaya, Mizoram, Nagaland, Tripura) and Sikkim. The strategic location of the North Eastern States can be emphasized by the fact that the region shares about two percent (2%) of the border with the mainland country and the rest of about ninety eight percent (98%) with other Asian Nations i.e., it shares a 4,500 Kilometers long international border with its South Asian neighbors and is connected to mainland India by a tenuous 22 kilometers long land corridor passing through Siliguri in the eastern part of the West Bengal, which is more appropriately called the "Chicken's Neck". Thus the Northeast of India is a landlocked region with distinct characteristics and is the cusp where South Asia gradually converges with Southeast Asia.

Can the Northeast Be India's Bridgehead to Southeast Asia?

Before this can happen, there are quite a few challenges to be tackled. There are still rumblings of insurgency in some parts of this region, which acts as a huge impediment. The quality of infrastructure in this part of the country leaves a lot to be desired. Northeast India also suffers from floods, landslides and many other natural calamities every year and hence building and maintaining infrastructure in this part of the country can be a difficult ask. Border trade is still miniscule and there is a lot of illegal trade that goes on in the border areas. In addition, there are genuine concerns about the inflow of drugs and weapons from Myanmar to the Northeast. While it is worth noting that the Indian government has been quite proactive in reaching out to countries in Southeast Asia and East Asia, there still remains a substantial number of challenges to India's desire to seek a bigger foothold in these regions. The IMT (India-Myanmar-Thailand) trilateral highway project is now running late by almost three years (from its scheduled opening in 2016) and in the Kaladan project, the road link has not been completed Bangladesh also needs to be made an integral part of the "Act-East Policy" given its geographical proximity to

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

the Northeastern part of India.

Policy Challenges

Issues of Infrastructure and Lack of Local Support: The "Look East/ Act East" policy was largely conceptualized at New Delhi in the 1990s, primarily as a response to the vacuum created in Indian foreign policy with the sudden demise of the Soviet Union. In that light, the policy was originally crafted more as a response by India to the systemic changes in international politics rather than a policy aimed primarily at uplifting its rather backward northeastern region. The idea that the northeast could be the prop for the Southeast Asian-Indian economic linkage was pushed to the back stage in the early years. Once it was realized around 2000 that the "Look East" policy was a viable way to develop the northeast, policy/decision-makers started arguing for a proactive engagement of northeast India with Southeast Asia. However, the idea has not yet fired the imagination of the local people across the states since they were/ are not briefed clearly about the policy by the state actors. Significantly, India's conceptualization of the "Act East" policy has no room for the unique local ways of doing trade. The trade envisioned is of a high order, which ethnic societies are ill equipped to handle. Worse still, when policy-makers and crafters of the North-Eastern Vision talk about great industrial exchange between the northeast and Myanmar and further towards Southeast Asia, it appears absurd as there is no industry in Myanmar.

EVALUATING MODI'S LOOK EAST POLICY

India has been pursuing closer engagement with the Asia-Pacific for over two decades now. In order to be transformative, however, the Modi Government must look beyond what has already been pledged to pursue serious and deep strategic partnerships throughout the region. This seriousness would be gauged through a number of indicators. On the political level, there would need to be greater engagement with East and Southeast Asian partners, and greater diplomatic resourcing throughout the region. There would also need to be more active involvement in relevant multilateral institutions, such as the East Asia Summit, ASEAN Regional Forum, and APEC, to which India has applied for membership. On the economic front, it can be expected that India's trade engagement with existing East and Southeast Asian partners will continue. But the extent to which

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

India is willing to liberalize its domestic restrictions to allow greater levels of foreign investment will be a clearer indication of India's commitment to strengthening relations with the Asia Pacific, particularly with regard to Japan. Finally, a key indicator will be enhanced defence cooperation and assistance, including joint exercises, defence transfers, and financial or technological assistance. Conclusion on the sale of advanced weaponry to the region, and naval cooperation, particularly in trilateral arrangements, will be of particular significance. In recent years, it is clear that India's engagement with East and Southeast Asia has been driven primarily by the challenge of responding to China. As such, the kind of regional relationships pursued by the Modi Government will be affected by the way China's ties with India and its other neighbours continue to develop. Should China persist with its current accelerated rate of incursions along India's disputed border, or should China's presence in the Indian Ocean acquire a significant military dimension, India is likely to pursue a deeper relationship with critical partners such as Japan, Vietnam, Australia, ASEAN, and Indonesia. Similarly, should China's assertive behaviour in maritime territorial disputes in Asia continue to be regionally destabilising, it can be expected that states in East and Southeast Asia will look more seriously towards India to assume an influential role in the region's security architecture.

Challenges to the Act East Policy

ASEAN can be symbolised by the uneven political and economic playing field that it portrays. Indonesia has a nascent democratic setup; Malaysia having a two party democratic structure; Myanmar, having a semi-democratic structure as well as many territories under insurgent rule; Thailand, having a military rule with the promise of yet another constitution; Brunei under a monarchy; Philippines, having a democracy with unique characteristics; Singapore with a single party political structure with a symbolic opposition, and; Vietnam and Laos both having Communist governments in power.

The other major challenges that were there during LEP and have not changed much during AEP are and has grown are:

Regional security - China's assertive posture

" The issue of the South China Sea.

" Islamic Radicalism and IS influence.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

- Fragile governance structures, especially in countries like Myanmar.
- Chinese Diaspora controlling economy in Malaysia, Indonesia and Singapore.
- The Russia and China growing synergy.
- ASEAN fissures coming to surface that is even weakening the ASEAN integrative process.
- India's lack of initiative on economic and trade issues.
- The issue of connectivity that acts as a major hindrance.
- Multilateral institutions and proactive diplomacy.

To counter the above mentioned challenges, obstacles and making AEP more vibrant, dynamic and more result oriented than LEP, the viable options open to India can be pointed out in the following manner:

- Engage member states of the ASEAN in services and trade.
- Understand and study the equations that are growing out of the Trans Pacific Partnership, the Regional Comprehensive Economic Partnership and Asia Pacific Economic Cooperation that may turn into key regional economic zones of tomorrow and how India can benefit from such regional economic FTAs.
- India also needs to formulate short term, medium term as well as long term economic policies both with the member states bilaterally as well as ASEAN as a whole, assessing the opportunities that becomes available to it.
- While growing such relations, India needs to develop trade on the basis of the Maritime Silk route and join as well as study the Asian Infrastructure Investment Bank, its role and the manner in which it will be able to strengthen the AEP.
- Immediate establishment of financial institutions facilitating money exchange and financial transfers are needed in all the trading points as well in all the major growing trade hubs in the region, which would facilitate the process of trade.
- Bringing in dynamism into the relation not only between India and the ASEAN members, but making the states of the Northeast an integral part of the growth process. Fully integrate the North Eastern Region 2020 Vision proposal while adding more dimensions of growth in it.
- Promotion of language centers that would facilitate teaching as well as doing

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

" Fragile governance structures, especially in countries like Myanmar.
" Chinese Diaspora controlling economy in Malaysia, Indonesia and Singapore.
" The Russia and China growing synergy.
" ASEAN fissures coming to surface that is even weakening the ASEAN integrative process.
" India's lack of initiative on economic and trade issues.
" The issue of connectivity that acts as a major hindrance.
" Multilateral institutions and proactive diplomacy.

To counter the above mentioned challenges, obstacles and making AEP more vibrant, dynamic and more result oriented than LEP, the viable options open to India can be pointed out in the following manner:

" Engage member states of the ASEAN in services and trade.
" Understand and study the equations that are growing out of the Trans Pacific Partnership, the Regional Comprehensive Economic Partnership and Asia Pacific Economic Cooperation that may turn into key regional economic zones of tomorrow and how India can benefit from such regional economic FTAs.
" India also needs to formulate short term, medium term as well as long term economic policies both with the member states bilaterally as well as ASEAN as a whole, assessing the opportunities that becomes available to it.
" While growing such relations, India needs to develop trade on the basis of the Maritime Silk route and join as well as study the Asian Infrastructure Investment Bank, its role and the manner in which it will be able to strengthen the AEP.
" Immediate establishment of financial institutions facilitating money exchange and financial transfers are needed in all the trading points as well in all the major growing trade hubs in the region, which would facilitate the process of trade.
" Bringing in dynamism into the relation not only between India and the ASEAN members, but making the states of the Northeast an integral part of the growth process. Fully integrate the North Eastern Region 2020 Vision proposal while adding more dimensions of growth in it.
" Promotion of language centers that would facilitate teaching as well as doing

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

research on languages spoken in the states of the Northeast as well as in the countries in ASEAN.

- The government should seriously delve in knowledge and capacity building in the North East. The commonalities between the states in the Northeast and the Southeast Asian nations should be studied and assessed, turning them into an advantage for AEP.
- Create technological and knowledge hubs in the North East, by both indigenously as well as creating opportunities that would attract professionals from throughout the nation, to select Northeast as the destination of growth and productivity.
- The government should immediately adapt policies and actions for tapping energy resources, which remains in opulence throughout the region, featuring on sustainability and development.
- The North Eastern region, due to the availability of resources and pristine climate should be selected for the research and production of high end technological hardware, which includes nano and micro technologies which would support the Indian space programme as well as strengthen the electronic and software sector.
- There is a need to seriously work in the improvement of the regional value chain and integrating them with the government policy framework.
- Built, strengthen, modernise and functionalise the border trade points between India, Myanmar, Bangladesh, Bhutan and Nepal, building them into international trade hubs, while fully respecting and catering to the local and traditional trade between the existing trade points that has been operating within the communities from both sides of the border.
- Creating opportunities for the establishment of technical, management and business schools in all the states in the region, which would provide a strong base for the local youth to build a dynamic career strengthening the region of its productivity.
- Stress on cultural tourism, religious tourism as well as develop aspects on

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed,Dist.Nanded

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

tourism on Ayurvedic medicine and tribal history and culture, similar to that of the Hornbill Festival in Nagaland.

References :-

1) Ms . sen Mazumdar , The North East Steering India's Look East Policy . www.globalindia foundation.org
2) S.D.Muni, India's Look East Policy The Strategic Dimension' Institute of South Asian Studies, Working Paper No.121 -1 Feb .2011.
3) www:Shodhganga .inflibrnet .act .in
4) Jagannath P Panala , From " Look East "to Act East : India as a Security Actor and Security Provider " Institute for Defence Studies and Analyses, New Delhi, Nov.2016.
5) www.insightsonindia .com
6) Hina Hassan Khaki ,A New Act East Approach : Revisiting Indo - ASEAN Relation Vio North East Window IRJMJS Journal Volume -3 Issues New Delhi. May 2016
7) Partisan Roman Chirrup Socio -Economic Impact of Act East policy In North-eastern Region " International Journal of Development Research Vol.07 Issue , 10 ,Oct .2017.
8) www.isas.nus .edu.sg
9) Narmada Goswami "Act East Policy : Northeast India as a Strategic Catalyst ,CIAWS Journal Summer 2015 .
10) Danieue Rajendram ,India's New Asia-Pacific Strategic : Modi acts East ," Lovely Institute ,Dec.2014
11) India's Act East Policy : Problems and Prospect in North East India"Dr.Dhrubaj yoti Prhatta Charjee Indian Council of World Affairs ,National Seminar India's Vision on Act East Policy , Impala ,Manipur 28-29 Jan 2016.
12) Ashok Sajjanar ,Taking Stock of India's Act East Policy' Observer Research Foundation Issue No 142 , May 2016, New Delhi
13) For Indian and China ,Southeast Asians a Battleground www.geopolicalfutures. Com.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded